
У
КРАЇНСЬКА
МОВА

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

НАУКОВО-ТЕОРЕТИЧНИЙ ЖУРНАЛ

3(67) 2018

ЗАСНОВАНИЙ
У ЖОВТНІ 2001 р.

ВИХОДИТЬ
4 РАЗИ НА РІК

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

Головний редактор	Павло ГРИЦЕНКО
Заступник головного редактора	Катерина ГОРОДЕНСЬКА
Відповідальний секретар	Оксана ЯЦЕВСЬКА
Петро БІЛОУСЕНКО	Віктор МОЙСІЄНКО
Ангеліна ГАНЖА	Іван САБАДОШ
Катерина ГЛУХОВЦЕВА	Мар'ян СКАБ
Ірина ГНАТЮК	Світлана СОКОЛОВА
Ніна ГОРГОЛЮК	Микола СТЕПАНЕНКО
Василь ГРЕЩУК	Фелікс ЧИЖЕВСЬКИЙ
Андрій ДАНИЛЕНКО	Марія ЧІЖМАРОВА
Світлана ЄРМОЛЕНКО	Микола ШТЕЦЬ
Євгенія КАРПІЛОВСЬКА	Віктор ШУЛЬГАЧ
Ганна МАРТИНОВА	

Засновники

*Національна академія наук України,
Інститут української мови НАН України*

Видавець

Інститут української мови НАН України

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації 05.09.2000 р. Перереєстроване 12.01.2007 р. (серія KB № 12180 — 1064ПР) Міністерством юстиції України.

Включено до Переліку друкованих наукових фахових видань України (наказ МОН України № 528 від 12.05.2015)

Адреса редакції

Україна. 01001, Київ-1, вул. М. Грушевського, 4, к. 706
Електронна пошта: movajournal@ukr.net
Тел.: 278-12-09, 279-18-85

У Києві кореспонденцію, адресовану редакції журналу, можна передавати через експедицію Президії НАН України

*Рекомендувала до друку вчена рада
Інституту української мови НАН України,
протокол № 9 від 18.09.2018 р.*

Редагування

Лілія Петренко

Комп'ютерне верстання

Наталії Яременко

Підписано до друку 17.12.18. Формат 70 × 108/16. Гарн. Newton C.
Ум. друк. арк. 15,02. Обл.-вид. арк. 13,74. Тираж 290 прим. Зам. 5491.

Оригінал-макет виготовлено і тираж віддруковано
ВД «Академперіодика» НАН України,
вул. Терещенківська, 4, м. Київ, 01004

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру суб'єкта видавничої справи серії ДК № 544 від 27.07.2001 р.

УДК 81'276.3-053.5+811.161.2

Світлана Соколова, Оксана Данилевська
Інститут української мови НАН України, м. Київ**МОВНА СИТУАЦІЯ В ШКОЛАХ УКРАЇНИ**

У статті схарактеризовано специфіку реального використання української та інших мов у середніх школах різних регіонів України і різних типів населених пунктів на підставі даних загальноукраїнського опитування порівняно з офіційними статистичними даними щодо кількості шкіл і класів з українською та іншими мовами навчання. Простежено динаміку використання мов та ставлення населення до заходів мовної політики у системі шкільної освіти за останні 10 років. Ці дані доповнено матеріалами цільового опитування працівників освіти в окремих областях.

Ключові слова: мовна ситуація, мовна політика, середня освіта, українська мова, мова національної меншини, мовне середовище, масове опитування, мовні переваги.

Поняття «мовна ситуація» є одним із базових у соціолінгвістиці, оскільки воно окреслює об'єкт соціолінгвістичних досліджень. Загальновідомо, що під мовною ситуацією розуміють «сукупність форм існування однієї мови або сукупність мов, які використовують у межах певних географічних регіонів чи адміністративно-політичних утворень для забезпечення комунікативних потреб» [5: 106]. Під мовною ситуацією також розуміють «умови і стан функціонування мов та конкретні сфери їх використання» [1: 15]. Тож коли йдеться про мовну ситуацію в шкільній освіті, мають на увазі те, які мови і в якому співвідношенні використовують для задоволення комунікативних потреб учасники освітнього процесу. Варто наголосити, що шкільна освіта належить до таких сфер функціонування державної мови, які чи не найбільшою мірою надаються для регулювання, з огляду на що в практиці мовного планування застосування мов у школах витлумачують як дієвий механізм впливу на мовну ситуацію в державі [10: 112].

© С.О. СОКОЛОВА, О.М. ДАНИЛЕВСЬКА, 2018

Попри прогнозованість відповіді на запитання «Які мови і в яких пропорціях забезпечують сьогодні комунікацію в загальноосвітніх навчальних закладах в Україні?» однозначно відповісти на нього поки що не можна, оскільки на загальнодержавному рівні ніколи не проводили відповідних моніторингових досліджень, а всі висновки досі ґрунтувалися на статистичній інформації про кількість учнів, які отримують освіту українською та іншими мовами. Проте статистична інформація не може слугувати єдиним джерелом для висновків про реальну мовну ситуацію у сфері шкільної освіти, оскільки статистика враховує формальний статус мов як мов навчання, тобто обраховує, яку мову / які мови використовують на уроках за статутними документами школи. Водночас статистичні дані не враховують, якою мовою / якими мовами послуговуються вчителі та учні на перервах і в позакласних заходах, якою мовою відповідають учні на уроках, якої якості мова навчання, якою мовою послуговуються вчителі в спілкуванні з батьками тощо.

Крім того, статистичні звіти не дають відповіді на запитання, чи однорідною є мовна ситуація у сфері шкільної освіти в різних частинах України. Наприклад, за статистикою, кількість дітей, які отримують шкільну освіту українською мовою, в Івано-Франківській та Київській областях однакова — 99,5%, проте навіть на побіжний погляд мовне середовище в навчальних закладах у цих двох областях немає підстав характеризувати як однакове. А якщо порівняємо статистичні дані з реальністю, приміром, в Івано-Франківській і Миколаївській областях, у яких показник кількості учнів, що отримують освіту українською мовою, відрізняється на 7%, то з усією очевидністю побачимо, що для об'єктивного оцінювання мовної ситуації в шкільній освіті статистичну інформацію мусимо доповнювати іншими даними.

Мовну ситуацію в українській шкільній освіті визначає формальна та фактична взаємодія української мови як державної з російською й іншими мовами національних меншин, а також мовами, які вивчають як іноземні. Проте найістотніше значення для характеристики мовного середовища шкіл в Україні та їхньої ролі в розвитку мовної ситуації в державі загалом має функціонування в закладах освіти української мови як мови навчання і російської як мови неформального спілкування великої кількості учасників навчального процесу. Таку конфігурацію мовної ситуації у сфері освіти в незалежній Україні визначають кілька чинників.

Перший чинник — це успадкована від імперської та радянської епох загальнодержавна мовна ситуація, для якої характерний інерційний розвиток білінгвізму з нерівномірністю за регіонами та істотними відмінностями в населених пунктах з великою і малою кількістю мешканців (містах і селах) [4: 21]. Формальна зміна статусу шкіл після проголошення незалежності України парадоксальним чином виявила успадковані від СРСР деформації, оскільки формалізувала білінгвізм мовних середовищ в освіті, надавши йому характеру масового явища і зрушивши

механізми диглосії, коли мови в загальноосвітніх навчальних закладах стали вживати, чітко розподіляючи їхні функції. Водночас зміна мови викладання в школах після проголошення незалежності України істотно не вплинула на конфігурацію мовної ситуації в окресленій сфері. Промовистими є факти, узагальнені в наказі міністра освіти П. Таланчука (№ 1/9 — 104 від 22 липня 1993 р.) «Про недоліки у впровадженні української мови навчання у навчально-виховних закладах», а саме: пряма агітація керівників установ освіти проти впровадження української мови в навчальний процес, практика відкриття двомовних класів, що негативно впливало на дотримання єдиного як українськомовного, так і російськомовного режимів, вимоги до батьків писати заяви про зарахування їхніх дітей до шкіл з українською мовою навчання, випадки, коли мову викладання визначали голосуванням чи анкетуванням, нездатність керівників навчальних закладів забезпечити учнів українських шкіл та класів підручниками, низький рівень мовної компетенції керівників навчальних установ, а подекуди й учителів, які через незнання української мови й далі викладали російською навіть в українських школах та класах, незадовільний рівень викладання історії та географії України, а також інших українознавчих та суспільних дисциплін [8]. Оскільки згадані факти мали масовий характер, вони й визначали реальне співвідношення української і російської мов у шкільній освіті. Тому попри офіційність державного статусу української мови в незалежній Україні й переконливе формальне домінування (статистичні показники кількості шкіл і класів з українською мовою навчання та кількості учнів, які на підставі цих показників отримують освіту українською мовою) для мовної ситуації в освіті й сьогодні характерна нерівномірність за регіонами та деформація за ознакою «місто — село», що дає підстави для висновку про невідповідність декларацій і реального стану застосування державної української мови.

Другий чинник — аморфність державної мовної політики, виявом чого варто вважати відірваність її заходів упродовж десятиліть від реальної мовної ситуації в освіті: ці заходи зводилися здебільшого до декларування загальних принципів забезпечення мовних прав, проте не мали на меті реально впливати на мовну поведінку мешканців великих міст, стереотипи якої сформувалися кілька поколінь тому [9: 3 — 33]. І. Дзюба, розмірковуючи про неефективність державної політики в царині мови, культури за періоду незалежності, характеризує її як таку, що обмежувалася «рівнем офіційних ритуалів» [2: 33], а О. Ткаченко визначає як «здавна узвичаєну «декорацію» українськості» [10: 407]. Тож попри декларації і гасла ініційовані владою заходи з розширення функціонування української мови у сфері освіти за роки незалежності не зменшили масштабів зросійщення, а в деяких сферах суспільного життя, констатує Л. Масенко, негативні процеси ще й посилюються [6].

І, нарешті, третій чинник — це посттоталітарний характер системи освіти в Україні, що зумовлює, з одного боку, її формалізм, відірваність

від потреб учнів і батьків, а з іншого боку — закритість, традиціоналізм, слабку здатність до оновлення й колективний опір освітньої бюрократії формальним заходам мовної політики, які суперечать її бюрократичним звичкам і стереотипам. Власне, виявом бюрократичного спротиву є факти, перелічені в згаданому вище наказі міністра освіти П. Таланчука.

Вплив цих трьох чинників не був однаковий упродовж історії незалежної України. Зокрема, у перші роки йшлося про ширше використання української мови в освіті відповідно до статусу державної. Тож якщо в 1991 р. українською мовою в Україні навчалося тільки 49,3% учнів (до 2005 р. кількість школярів, які навчалися українською мовою, зросла до 77%) [11], то сьогодні цей показник становить 89,7%. Але оскільки зміна мови навчального процесу в багатьох ситуаціях була формальною і не призводила до змін викладацького складу в навчальних закладах, не поширювалася вона й на позаурочні заходи, то часто виявлялася в суто формальному використанні мови на уроці. Що ж до вчителів, то зміна мови навчання в конкретній школі цілковито залежала від їхньої здатності викладати предмет українською мовою. Тому реальна українізація загальноосвітніх навчальних закладів природно відбувалася в українськомовних регіонах і населених пунктах, де українська була більш поширеною в повсякденні, — містечках і селах. А на сході та півдні вчителі-предметники часто викладали матеріал російською мовою або користувалися українською на дуже низькому рівні, вдаючись до мовного змішування чи постійного перемикавання кодів. Варто наголосити, що якихось стимулів для вчителів або механізмів контролю за ними стосовно дотримання мовного режиму в школах України випрацьовано не було¹, що й дає підстави для висновку про певну формальність заходів з українізації освіти. Саме тому реальний стан мовного середовища навчальних закладів залежав від мовної ситуації в регіоні, віддзеркалюючи її.

Невідповідність статистичних даних і реальних фактів застосування мов у школах свідчить про формалізм в оцінці мовної ситуації в шкільній освіті, що зменшує вплив останньої як чинника мовної політики. Власне, потреба об'єктивного аналізу різних аспектів функціонування української мови в загальноосвітніх навчальних закладах зумовлює актуальність досліджень мовної ситуації в окресленій сфері за якісними та оцінними параметрами.

Дотепер системних досліджень реальної мовної ситуації в школах України, які б ґрунтувалися на матеріалах масових опитувань учасників освітнього процесу, не було. 3 травня 2016 р. мовознавці Інституту ук-

¹ Рішення Кабінету міністрів, очолюваного Ю. Тимошенко, від 30.09.2009 р. «Про внесення змін до положення про загальноосвітні навчальні заклади», відповідно до пункту 46 яким вчителів українських шкіл зобов'язували користуватися державною українською мовою протягом усього робочого часу, а не лише під час проведення уроків, за поданням 52 народних депутатів 04.02.2010 р. було скасоване Конституційним Судом України, попри те, що цей крок у суспільстві оцінено як політично вмотивований.

раїнської мови НАН України долучилися до міжнародного проекту², в межах якого вдалося здійснити комплексне соціологічне дослідження, що складалося з фокус-групових досліджень та масового опитування (загалом 2007 анкет, представлено всі області України, об'єднані в 5 регіонів³, різні типи населених пунктів, різні вікові та соціальні групи інформантів). Частина запитань соціологічної анкети стосується мовної ситуації в навчальних закладах України та її сприйняття респондентами, ставлення до обов'язковості знання та вивчення мов. Зокрема, це такі запитання:

(1) *В населеному пункті, де Ви мешкаєте, скільки людей, на Вашу думку, розмовляє українською мовою в школах?*

(2) *Як би Ви поставилися до законодавчого закріплення такого положення щодо функціонування української мови як державної — кожен громадянин зобов'язаний володіти українською мовою як мовою свого громадянства?*

(3) *Як Ви вважаєте, чи обов'язковим є викладання державною мовою в усіх державних закладах освіти?*

(4) *Чи обов'язково у загальноосвітній школі вивчати як окремі дисципліни українську (4.1) / російську (4.2) / англійську мови?*

(5) *Чи повинні викладачі (вчителі) спілкуватися державною мовою під час всього навчального процесу (не тільки на лекціях чи уроках) в державних закладах освіти?*

(6) *Якою мовою Ви хотіли б, щоб Ваші діти (майбутні діти) навчалися?*

(7) *У населеному пункті, де Ви мешкаєте, скільки людей, на Вашу думку, розмовляє українською мовою з родиною, друзями?*

Далі подаємо аналіз відповідей респондентів на ці запитання.

За даними масового опитування, лише 63,5% респондентів зазначили (запитання 1), що в школах розмовляють переважно українською мовою (майже всі — 41,5%, значно більше половини — 22,0%). Отже, формальна зміна статусу шкіл на школи з української мовою викладання не стала ефективним заходом з протидії масштабним деформаціям мовної ситуації в державі, що було зумовлено політизацією мовного питання, сильною позицією проросійських політичних сил, які використовували систему освіти як один з механізмів утримування українського суспільства у сфері російських геополітичних впливів. Унаслідок цього шкільна освіта в Україні стала середовищем стихійного поширення білінгвальних практик.

² Дослідження виконано за підтримки фонду Фольксваген у межах трилатерального проекту «Bi- and multilingualism between conflict intensification and conflict resolution. Ethno-linguistic conflicts, language politics and contact situations in post-Soviet Ukraine and Russia» (Бі- та мультлінгвізм між інтенсифікацією конфлікту та його розв'язанням. Етно-лінгвістичні конфлікти і контактні ситуації у пострадянській Україні та Росії) AZ № 90217. Проект виконується при Гісенському університеті ім. Юстуса Лібіга, Національній Академії наук України та Казанському (Приволзькому) федеральному університеті (Росія). Термін дії проекту: 2016 — 2019 рр.

³ Розподіл областей України за регіонами подано у табл. 1, він відповідає тому, який був запропонований у дослідженні [7].

Розподіл відповідей відчутно різниться за регіонами. Фактично лише в західному регіоні загальні показники функціонування мов у шкільному середовищі досить близькі до офіційної статистики. В інших регіонах держави в школах, хоча б на рівні міжособистісної комунікації, взаємодіють українська і російська мови (Табл. 1, діаграма). У центральному і північному регіонах, де навчається українською мовою приблизно така сама частка учнів, як і в західному, рівень українськомовного спілкування

Таблиця 1. Частка учнів, які у 2016 — 2017 рр. навчалися різними мовами, у різних регіонах України (%)⁴

Регіон	Область	Частка учнів, які навчалися мовами			Сприйняття мовного середовища шкіл (наскільки є українськомовним) за даними масового опитування
		Українською	Російською	Іншою	
Захід	Закарпатська	87,1	0,9	12,0 ⁵	96
	Чернівецька	85,9	0,3	13,8 ⁶	
	Тернопільська	99,9	0,1	—	
	Івано-Франківська	99,4	0,3	0,3 ⁷	
	Львівська	98,8	1,1	0,2 ⁸	
	Рівненська	100,0	0	—	
	Волинська	99,9	0,1	—	
Центр	Вінницька	99,6	0,4	—	82
	Хмельницька	99,6	0,1	0,3 ⁹	
	Кіровоградська	98,5	1,5	—	
	Черкаська	99,2	0,8	—	
	Полтавська	98,7	1,3	—	
Північ	Київська	99,5	0,5	—	75
	м. Київ	97,1	2,7	—	
	Чернігівська	99,6	0,4	—	
	Житомирська	99,5	0,5	—	
	Сумська	96,3	3,7	—	
Схід	Дніпропетровська	80,8	19,2	—	35
	Харківська	72,9	27,1	—	
	Донецька	59,5	40,5	—	
	Луганська	65,1	34,9	—	
Південь	Запорізька	75,4	24,6	—	49
	Миколаївська	92,3	7,7	—	
	Одеська	69,4	29,5	1,1 ¹⁰	
	Херсонська	84,8	15,2	—	

⁴ За даними [3].

⁵ Угорська, румунська, словацька.

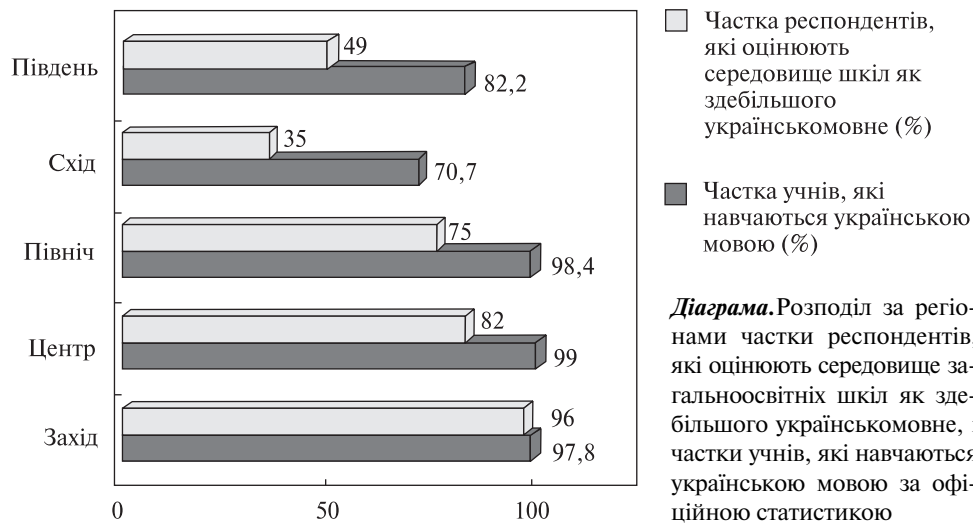
⁶ Румунська.

⁷ Польська.

⁸ Польська.

⁹ Польська.

¹⁰ Молдовська, болгарська.

(за оцінкою респондентів) знижується до 75 — 80%, щоправда, перевищуючи показник «українськомовності» спілкування з родиною та друзями в регіоні (сума відповідей «значно більше половини» та «майже всі»: центр — 68,7%, північ¹¹ — 41,4%). Рівень українськомовного спілкування в школах південного і східного регіонів інформанти теж оцінюють як значно нижчий порівняно з кількістю українськомовних шкіл, хоча він також перевищує показник «українськомовності» спілкування з родиною та друзями (сума відповідей «значно більше половини» та «майже всі» південь — 12%, схід — 10,6%).

Порівняння даних масового опитування 2017 р. з даними аналогічного дослідження, здійсненого 2006 р. [7], свідчить, що ситуація все ж має тенденцію до поліпшення (Табл. 2), адже за цей період на понад 17% збільшилася кількість тих, хто оцінює середовище шкіл як переважно українськомовне і на понад 20% зменшилася кількість тих, хто вважає, що українською в школах говорить менше половини. Утім, не варто забувати, що в опитуванні 2017 р. не брали участі представники Криму й тимчасово окупованих територій Донецької та Луганської областей.

Ситуація має також досить яскраво виражену конфігурацію за типом поселення (опозиція «місто — село») (Табл. 3).

Варто наголосити, що частка населення, яке хоче для своїх дітей двомовної освіти, лишається високою і сьогодні: відповідь «Українською і російською» на запитання «Якою мовою Ви хотіли б, щоб Ваші діти (майбутні діти) навчалися?» обрали 32,4% респондентів. Відповідно українськомовної освіти бажають для дітей 51,4% опитаних, а за освіту російською мовою висловилися 11,4% (варіант «Важко відповісти» обрали 4,8%).

¹¹ Показник північного регіону значно «псує» Київ, без урахування даних за Києвом він становить 52,2%, незважаючи на наявність майже повністю російськомовних населених пунктів у Чернігівській області.

Порівняльний аналіз даних 2006 та 2017 рр. на запитання, пов'язані з мовою освіти та використанням мов в освітній практиці, подано у Табл. 4.

Як бачимо, потреба вивчення державної мови в загальноосвітній школі не викликала сумніву і 2006 р., і цей показник (запитання 4.1) практично залишився незмінним (понад 97%), але на понад 30% стало менше тих, хто вважає за доцільне навчати школярів російської мови (4.2), хоч і зараз їх понад половина; зрозуміло, що цю зміну не можна пояснити лише тим, що в опитуванні не брали участь кримчани, які становлять менше 5% населення України, і частина представників Донецької й Луганської областей (багато тих, хто виїхав звідти, живуть зараз в інших населених пунктах України). На понад 15% зросла кількість прихильників українськомовної освіти (до 79%) і на понад 30% — вимога до вчителів спілкуватися українською під час усього навчального процесу (не тільки на лекціях чи уроках) у державних закладах освіти (до 72,3%).

Таблиця 2. Розподіл відповідей на запитання «Скільки людей, на Вашу думку, розмовляє українською мовою в населеному пункті, де Ви мешкаєте, у школах?» за регіонами (%)

Регіон	Варіанти відповідей					
	Майже всі	Значно більше половини	Близько половини	Значно менше половини	Майже ніхто	Важко відповісти
Захід	87,2	8,8	1,5	1,6	0,2	1
Центр	60,1	22,2	7,2	2,2	4,7	3,6
Північ	39,6	35,2	14,1	5,2	0,0	5,9
Схід	13,2	22,2	32,6	14,5	8,8	8,8
Південь	13,6	35,4	18,7	11,3	5,8	15,2
Загалом 2017	41,5	22,0	14,0	8,3	4,2	10,1
	63,5			12,5		
Загалом 2006	46,3		16,0	35,5		2,2
	31,6	14,7		16,2	19,3	

Таблиця 3. Розподіл відповідей на запитання «Скільки людей, на Вашу думку, розмовляє українською мовою в населеному пункті, де Ви мешкаєте, у школах?» за типом поселення в опитуванні 2017 р. (%)

Тип поселення	Варіанти відповідей					
	Майже всі	Значно більше половини	Близько половини	Значно менше половини	Майже ніхто	Важко відповісти
Київ та обласні центри	23,8	27,2	17,2	11,6	6,5	13,7
Міста понад 100 тис.	17,3	25,9	22,2	11,7	3,1	19,8
Міста від 50 до 100 тис.	34,1	23,8	9,1	12,8	6,1	14,0
Міста від 20 до 50 тис.	28,7	26,1	17,8	7,6	3,8	15,9
Міста менше 20 тис., СМТ, села	51,9	19,3	8,6	8,2	4,5	7,4
	65,7	16,2	9,0	2,4	1,3	5,3

Водночас ставлення до заходів мовної політики у сфері шкільної освіти теж неоднакове за регіонами (Табл. 5).

До повного переходу до викладання державною мовою, за даними опитування, готові понад 98% мешканців заходу і близько 90% — центру й півдня, однак спротив угорської громади Закарпаття реалізації мовного аспекту Закону про освіту свідчить, що під час мовного планування враховувати слід саме можливу опозиційну реакцію з якомога більшою її територіальною деталізацією. Цікаво, що з необхідністю вивчення української мови у середній школі погоджуються майже всі (97 — 99%), як із загальною вимогою до громадян України володіти державною мовою (найменше на сході — майже 81%). Розбіжність у відповідях на запитання (3) і (6) свідчить, що під викладанням державною мовою респонденти здебільшого розуміють основну мову викладання, залишаючи за російською або іншою мовою меншини статус мови викладання окремих дисциплін і передусім власне мови (пор. відповіді на запитання (6) і (4.2) за регіонами).

Детальніше зрозуміти мовну ситуацію і мовні преференції населення у сфері освіти можна шляхом опитування цільової аудиторії — жителів окремих областей, а за необхідності — районів у межах областей і навіть окремих населених пунктів, де компактно проживають представники національних меншин.

У травні-червні 2018 р. на виконання розпорядження Кабінету Міністрів України від 21 березня 2018 р. № 179-р, яким затверджено «План за-

Таблиця 4. Розподіл відповідей на запитання, які стосуються заходів мовної політики в системі шкільної освіти, за роками (2006 і 2017 рр.) (%)

Запитання	Варіанти відповідей		
	Так	Ні	Важко відповісти
(3) Чи обов'язковим є викладання державною мовою в усіх державних закладах освіти?	2006 р.		
	63,6	32,8	3,7
	2017 р.		
	79,0	14,5	6,5
(5) Чи повинні викладачі (вчителі) спілкуватися державною мовою під час всього навчального процесу (не тільки на лекціях чи уроках) в державних закладах освіти?	2006 р.		
	39,1	56,5	4,3
	2017 р.		
	72,3	20,5	7,2
(4.1) Чи обов'язково в загальноосвітній школі вивчати як окрему дисципліну українську мову?	2006 р.		
	97,1	2,4	0,5
	2017 р.		
	97,2	2,0	0,8
(4.2) Чи обов'язково в загальноосвітній школі вивчати як окрему дисципліну російську мову?	2006 р.		
	88,8	10,0	1,2
	2017 р.		
	56,5	36	7,5

Таблиця 5. Розподіл відповідей на запитання, які стосуються заходів мовної політики у сфері шкільної освіти за регіонами (%)

Варіанти відповідей	Захід	Центр	Північ	Схід	Південь	Загалом
	(3) Чи обов'язковим є викладання державною мовою в усіх державних закладах освіти?					
Так + швидше так	98,3	93,0	89,0	70,0	54,5	79,1
Ні + швидше ні	1,3	5,3	5,9	22,0	35,0	14,3
Важко відповісти	0,4	1,7	5,2	8,0	10,5	6,6
	(5) Чи повинні викладачі (вчителі) спілкуватися державною мовою під час всього навчального процесу (не тільки на лекціях чи уроках) в державних закладах освіти?					
Так + швидше так	97,0	86,4	85,0	57,0	49,0	72,3
Ні + швидше ні	1,3	10,0	9,0	35,0	44,0	20,5
Важко відповісти	1,7	3,6	6,0	8,0	7,0	7,2
	(2) Як би Ви поставилися до законодавчого закріплення такого положення щодо функціонування української мови як державної — кожен громадянин зобов'язаний володіти українською мовою як мовою свого громадянства?					
Позитивно + швидше позитивно	97,7	92,5	88,9	81,4	82,9	88,1
Негативно + швидше негативно	1,3	5,8	6,3	15,1	15,2	7,6
Важко відповісти	1,0	1,7	4,8	3,6	1,9	4,3
	(6) Якою мовою Ви хотіли б, щоб Ваші діти (майбутні діти) навчалися?					
Здебільшого українською	90,4	57,9	54,5	23,2	26,4	51,4
Українською і російською	8,9	37,4	34,0	43,1	40,5	32,4
Здебільшого російською	0,2	1,7	6,7	23,7	28,4	11,4
Важко відповісти	0,5	3,0	4,8	10,0	4,7	4,8
	(4.1) Чи обов'язково в загальноосвітній школі вивчати як окрему дисципліну українську мову?					
Так	97,8	99,1	92,7	96,7	98,1	97,2
Ні	1,6	0,9	6,1	1,1	0,8	1,8
Важко відповісти	0,6	0,0	1,2	2,2	1,1	1,1
	(4.2) Чи обов'язково в загальноосвітній школі вивчати як окрему дисципліну російську мову?					
Так	21,4	49,9	45,6	82,0	89,1	56,5
Ні	70,4	38,7	43,8	13,3	7,1	35,8
Важко відповісти	8,2	11,4	10,6	4,7	3,8	7,8

ходів щодо зміцнення національної єдності, консолідації українського суспільства та підтримки ініціатив громадськості у зазначеній сфері», Інститут української мови НАН України ініціював опитування (анонімне анкетування) «Територіальні і соціокультурні особливості функціонування української мови в Україні» працівників закладів загальної середньої освіти та професійної (професійно-технічної) освіти, для чого керівникам обласних державних адміністрацій було розіслано офіційний лист з проханням організувати таке опитування за запропонованою анкетою, яку можна було заповнити як у паперовому варіанті, так і в мережі Інтернет за покликанням <https://goo.gl/forms/RNZcbT4Jg8wr8sDF2>. У листах до керівників областей (Закарпатської, Одеської, Чернівецької, Хмельницької), у яких багато представників національних меншин, звертали увагу на необхідність отримання даних з населених пунктів, де мешкають ці національні меншини. Звичайно, працівники освіти — специфічна цільова аудиторія, їхня думка частково може бути скорегована корпоративними інтересами (розумінням бажаного результату опитування, прагненням зберегти робоче місце, власним високим рівнем мовної освіти, специфічним мовним середовищем та ін.), тому проведені дослідження можна розглядати лише як попередній етап масового статистично достовірного опитування жителів окремих (проблемних) регіонів.

Електронний портал для заповнення анкет працював до 01.08.2018. Загалом надійшло 7424 електронних анкети та близько 2000 паперових. Уже проаналізовано дані щодо питань, які безпосередньо стосуються освітньої сфери, з Донецької (1762 анкети), Закарпатської (854 анкети), Одеської (167 анкет), Хмельницької (827 анкет), Черкаської (467 анкет), Чернівецької (98 анкет), Чернігівської (732 анкети) областей. Паперові анкети перебувають у стадії оцифрування¹². На жаль, жодної анкети не отримано з Харківської області.

Під час аналізу даних опитування вчителів (2018) передусім звертали увагу на такі запитання:

(8) У населеному пункті, де Ви мешкаєте, скільки людей, на Вашу думку, розмовляє українською мовою з родиною, друзями?

(9) У населеному пункті, де Ви мешкаєте, скільки вчителів, на Вашу думку, поза уроками розмовляє українською мовою в середніх навчальних закладах?

(10) Чи обов'язковим є викладання державною мовою в усіх державних закладах освіти?

(11) Чи повинні викладачі (вчителі) спілкуватися державною мовою під час всього навчального процесу (не тільки на лекціях чи уроках) в державних закладах освіти?

(12) Чи обов'язково в загальноосвітній школі вивчати як окремі дисципліни українську (12.1) / російську (12.2) / англійську мови?

(13) Чи обов'язково громадянам України володіти українською мовою (13.1) / мовою свого етносу (для представників нацменшин) (13.2) / мовою

¹² З Чернівецької області отримано значну кількість анкет у паперовому варіанті, які ще не опрацьовані.

нацменшини в місці її компактного проживання (для представників інших етносів) (13.3) / російською мовою (13.4)?

Частина цих запитань повторює запитання масового опитування, порівняйте: (3) і (10), (4.1) і (12.1), (4.2) і (12.2), (5) і (11), (7) і (8). Деякі запитання досить близькі, але не тотожні (2) і (13.1). Безперечно, навіть за повного збігу запитання некоректним буде порівняння даних статистично достовірного масового опитування і стихійної вибірки з цільової аудиторії. Утім, деякі висновки зробити можна. Крім уже зазначеної можливості підсвідомої корекції результатів опитування у бік бажаного результату з боку працівників освіти, слід також звернути увагу й на їхню більшу обізнаність у питаннях, що ми їх аналізуємо, порівняно з тими, хто може не мати безпосереднього стосунку до шкільних мовних практик.

Таблиця 6. Розподіл відповідей на запитання інтернет-опитування вчителів Закарпатської та Чернівецької областей (%)

Варіанти відповідей	Закарпатська область		Чернівець- ка область (98 анкет)	Західний регіон (за да- ними масового опитування)
	Загалом (854 анкети)	Зокрема Виноградів- ський район (380 анкет)		
	(8) У населеному пункті, де Ви мешкаєте, скільки людей, на Вашу думку, розмовляє українською мовою з родиною, друзями?			
Майже всі + значно більше половини	45,3	34,2	59,8	91,0
Приблизно половина	15,6	16,3	12,4	4,4
Майже ніхто + значно менше половини	34,5	43,7	22,7	3,1
	На Вашу думку, у населеному пункті, де Ви мешкаєте,			
	(9) скільки вчителів поза уроками розмовляє українською мовою в середніх навчальних закладах?			(1) скільки лю- дей, розмовляє українською мо- вою в школах?
Майже всі + значно більше половини	61,7	56,6	74,2	96,0
Приблизно половина	14,0	17,1	8,2	1,5
Майже ніхто + значно менше половини	15,8	22,4	13,4	1,8
	(10) Чи обов'язковим є викладання державною мовою в усіх державних закладах освіти?			
Так + швидше так	91,9	90,8	91,8	98,3
Ні+ швидше ні	4,7	4,5	7,2	1,3
Важко відповісти	3,4	4,7	1,0	0,4
	(11) Чи повинні викладачі (вчителі) спілкуватися державною мовою під час всього навчального процесу (не тільки на лекціях чи уроках) в державних закладах освіти?			
Так + швидше так	87,5	85,6	81,4	97,0
Ні+ швидше ні	9,1	10,2	14,4	1,3
Важко відповісти	3,4	4,2	4,0	1,7

Продовження табл. 6

Варіанти відповідей	Закарпатська область		Чернівець- ка область (98 анкет)	Західний регіон (за да- ними масового опитування)
	Загалом (854 анкети)	Зокрема Виноградів- ський район (380 анкет)		
	(12.1) Чи обов'язково в загальноосвітній школі вивчати як окрему дисципліну українську мову?			
Так	95,9	95,8	99,0	97,8
Ні	2,3	1,8	1,0	1,6
Важко відповісти	1,8	2,4	0	0,6
	(12.2) Чи обов'язково в загальноосвітній школі вивчати як окрему дисципліну російську мову?			
Так	10,4	7,6	14,4	21,4
Ні	64,6	70,3	45,4	70,4
Важко відповісти	24,9	22,1	40,2	8,2
	Чи обов'язково громадянам України володіти українською мовою?			
	(13.1)			(2)
Так	98,4	96,8	97,9	97,7
	(13.2) Чи обов'язково громадянам України володіти мовою сво- го етносу (для представників нацменшин)?			
Так	64,9	63,2	68,0	—
Ні	12,5	11,3	14,4	—
Важко відповісти	22,6	25,5	29,9	—
	(13.3) Чи обов'язково громадянам України володіти мовою нацменшини в місці її компактного проживання (для пред- ставників інших етносів)?			
Так	50,7	50,3	50,5	—
Ні	21,0	20,8	19,6	—
Важко відповісти	28,3	28,9	29,9	—
	(13.4) Чи обов'язково громадянам України володіти російською мовою?			
Так	14,3	11,8	15,5	—
Ні	54,8	60,5	42,3	—
Важко відповісти	30,9	27,6	42,3	—

У західному регіоні, який на загал характеризується досить стабільною мовною ситуацією і повноцінним функціонуванням української мови як державної, зокрема й у сфері освіти, проаналізовано відповіді вчителів Закарпатської і Чернівецької областей (Табл. 6), де компактно проживають представники національних меншин.

Виноградівський район виокремлений із Закарпатської області загалом, оскільки це один з районів, у якому компактно проживають угорці. За даними Всеукраїнського перепису населення 2001 р., тут угорську мову назвали рідною 26,3% жителів, проте в окремих населених пунктах їх 80 — 90% і більше. Саме з цих населених пунктів Виноградівського району отримано досить велику кількість анкет (населені пункти Велика Паладь, Пийтерфолво, Фертешолмаш, Шаланкі та ін.) — загалом 380. З Берегівського району, в якому

на загал найбільший відсоток угорців, отримано лише 23 анкети, тому ці дані некоректно використовувати для порівняння із загальним масивом.

Щодо Чернівецької області, то, зважаючи на невелику загальну кількість отриманих відповідей (98), їх не можна ділити далі.

Жителі Закарпаття загалом правильно розуміють поняття мовної меншини, називаючи передусім угорську (найчастіше), російську, румунську, словацьку. Ромську (циганську) мову в 2001 р. назвали рідною понад 6% жителів Підвиногорова, тож там її теж можна вважати мовою національної меншини, є також кілька населених пунктів, де компактно про-

Таблиця 7. Розподіл відповідей на запитання інтернет-опитування вчителів Черкаської і Хмельницької областей (%)

Варіанти відповідей	Черкаська область		Хмельницька область		Централь- ний регіон (за даними масового опитування)
	Загалом (467 анкет)	У сільській місцевості (284 анкети)	Загалом (827 анкет)	У сільській місцевості (536 анкет)	
	(8) У населеному пункті, де Ви мешкаєте, скільки людей, на Вашу думку, розмовляє українською мовою з родиною, друзями?				
Майже всі + значно більше половини	88,3	94,0	87,9	91,6	68,7
Приблизно поло- вина	6,6	2,5	4,7	1,9	21,6
Майже ніхто + знач- но менше половини	2,6	1,4	2,3	1,9	5,8
	На Вашу думку, у населеному пункті, де Ви мешкаєте,				
	(9) скільки вчителів поза уроками розмовляє укра- їнською мовою в середніх навчальних закладах?				(1) скільки людей, роз- мовляє ук- раїнською мовою в школах?
Майже всі + значно більше половини	96,1	96,1	93,4	94,0	82,3
Приблизно поло- вина	1,1	0,4	1,0	0,4	7,2
Майже ніхто + знач- но менше половини	1,5	0,4	1,7	0,9	6,9
	(10) Чи обов’язковим є викладання державною мовою в усіх дер- жавних закладах освіти? ¹³				
Так + швидше так	99,0		97,5		93,0
Ні + швидше ні	0,4		0,4		5,3
Важко відповісти	0,6		1,1		1,7
	(11) Чи повинні викладачі (вчителі) спілкуватися державною мо- вою під час всього навчального процесу (не тільки на лекціях чи уроках) в державних закладах освіти?				
Так + швидше так	98,1		98,6		86,4
Ні + швидше ні	0,8		0,5		10,0
Важко відповісти	1,1		0,8		3,6

Продовження табл. 7

Варіанти відповідей	Черкаська область		Хмельницька область		Централь- ний регіон (за даними масового опитування)
	Загалом (467 анкет)	У сільській місцевості (284 анкети)	Загалом (827 анкет)	У сільській місцевості (536 анкет)	
	(12.1) Чи обов'язково в загальноосвітній школі вивчати як окрему дисципліну українську мову?				
Так	98,9		98,9		99,1
Ні	0,6		0,5		0,9
Важко відповісти	0,4		0,6		0
	(12.2) Чи обов'язково в загальноосвітній школі вивчати як окрему дисципліну російську мову?				
Так	22,1		18,6		49,9
Ні	45,8		52,0		38,7
Важко відповісти	32,1		29,4		11,4
	(13.1) Чи обов'язково громадянам України володіти українською мовою?				
Так	99,4		98,8		92,5
	(13.2) Чи обов'язково громадянам України володіти мовою свого етносу (для представників нацменшин)?				
Так	63,8		57,4		—
Ні	10,5		12,6		—
Важко відповісти	25,7		30,0		—
	(13.3) Чи обов'язково громадянам України володіти мовою нацменшини в місці її компактного проживання (для представників інших етносів)?				
Так	44,8		42,9		—
Ні	16,9		18,7		—
Важко відповісти	38,3		38,3		—
	(13.4) Чи обов'язково громадянам України володіти російською мовою?				
Так	27,6		21,5		—
Ні	40,9		44,9		—
Важко відповісти	31,5		37,0		—

¹³ На це й подальші запитання відповіді міських і сільських вчителів майже не різняться, тому не наведені окремо.

живають німці. Чернівчани теж правильно називають мови національних меншин своєї області (румунську /молдавську, польську, російську).

Вчителі обстежених областей вказують на те, що українською мовою в неформальній обстановці (запитання 8) спілкуються лише близько половини жителів їхніх населених пунктів (Закарпатська область — 45,3%, зокрема Виноградівський район — 34,2%, Чернівецька — 59,8%), тоді як у масовому опитуванні для західного регіону загалом цей показник становить 91%. Відповідно й учителі в позаурочний час менше спілкуються українською (запитання 9), хоча понад 80% опитаних вважають це за

потрібне (запитання 11), а українськомовну освіту (запитання 10) підтримують понад 90%, що не набагато менше, ніж у регіоні загалом за даними масового опитування, також майже не відрізняються думки вчителів і жителів регіону загалом щодо необхідності викладання української мови як навчальної дисципліни (запитання 12.1), хоча навіть поодинокі негативні відповіді вчителів середніх шкіл Закарпаття (близько 2%) мають насторожити, тим більше, що серед відповідей на запитання анкети, запропонованої українською мовою, трапляються випадки написання назви району й населеного пункту угорською мовою, а в одній анкеті навіть подано угорську назву м. Виноградів і одного з сіл Виноградівського району. Вимогу до громадян України володіти державною мовою підтримують майже всі опитані, як і жителі регіону загалом (запитання 13.1). Цікаво, що менше 70% вважають (запитання 13.2), що представникам національних мен-

Таблиця 8. Розподіл відповідей на запитання інтернет-опитування вчителів Чернігівської області (%)

Варіанти відповідей	Чернігівська область			Північний регіон (за дани- ми масового опитування)
	У містах (209 анкет)	У сільській місцевості (523 анкети)	Загалом (732 анкети)	
	(8) У населеному пункті, де Ви мешкаєте, скільки людей, на Вашу думку, розмовляє українською мовою з родиною, друзями?			
Майже всі + значно більше половини	54,6	63,85	61,2	41,4
Приблизно половина	14,8	13,4	13,8	26,5
Майже ніхто + значно менше половини	27,2	17,5	20,4	23,1
	На Вашу думку, у населеному пункті, де Ви мешкаєте,			
	(9) скільки вчителів поза уроками розмовляє українською мовою в середніх навчальних закладах?			(1) скільки лю- дей, розмовляє українською мо- вою в школах?
Майже всі + значно більше половини	79,4	85,1	83,5	74,8
Приблизно половина	10,5	6,5	7,7	14,1
Майже ніхто + значно менше половини	7,2	7,0	7,1	5,2
	(10) Чи обов'язковим є викладання державною мовою в усіх дер- жавних закладах освіти? ¹⁴			
Так + швидше так	97,1			89,0
Ні+ швидше ні	1,3			5,9
Важко відповісти	1,5			5,2
	(11) Чи повинні викладачі (вчителі) спілкуватися державною мо- вою під час всього навчального процесу (не тільки на лекціях чи уроках) в державних закладах освіти?			
Так + швидше так	96,4			85,0
Ні+ швидше ні	2,5			9,0
Важко відповісти	1,2			6,0

Продовження табл. 8

Варіанти відповідей	Чернігівська область			Північний регіон (за дани- ми масового опитування)
	У містах (209 анкет)	У сільській місцевості (523 анкети)	Загалом (732 анкети)	
	(12.1) Чи обов'язково в загальноосвітній школі вивчати як окрему дисципліну українську мову?			
Так	98,4			92,7
Ні	1,1			6,1
Важко відповісти	0,5			1,2
	(12.2) Чи обов'язково в загальноосвітній школі вивчати як окрему дисципліну російську мову?			
Так	29,9	36,3	33,1	45,6
Ні	44,0	38,8	40,3	43,8
Важко відповісти	31,1	24,9	26,6	10,6
	(13.1) Чи обов'язково громадянам України володіти українською мовою?			
Так	96,4			81,4
	(13.2) Чи обов'язково громадянам України володіти мовою свого етносу (для представників нацменшин)?			
Так	57,5			—
Ні	15,4			—
Важко відповісти	26,2			—
	(13.3) Чи обов'язково громадянам України володіти мовою нацменшини в місці її компактного проживання (для представників інших етносів)?			
Так	43,7			—
Ні	21,6			—
Важко відповісти	34,7			—
	(13.4) Чи обов'язково громадянам України володіти російською мовою?			
Так	31,1	35,9	34,9	—
Ні	40,2	36,2	37,4	—
Важко відповісти	28,7	27,7	29,4	—

¹⁴ На це й подальші запитання відповіді міських і сільських вчителів майже не різняться, тому не наведені окремо

шин обов'язково знати мову свого народу (близько чверті не змогли відповісти однозначно, а серед 12 — 15% тих, хто вважає це необов'язковим, практично всі самі спілкуються українською), і лише близько половини переконані, що мову національної меншини мають знати представники інших етносів (запитання 13.3), а серед близько 20% тих, хто проти цього, близько 6% становлять самі представники національної меншини, тобто власну мову вони розглядають як свого роду таємний код. Лише 10 — 15% висловлюються за необхідність для громадян України вивчати і взагалі знати російську мову (запитання 12.2 і 13.4).

У центральному регіоні окремо проаналізовано відповіді вчителів Черкаської і Хмельницької областей (Табл. 7), які стверджують, що в неформальній обстановці спілкуються українською (запитання 8) близько 90% мешканців (у сільській місцевості дещо більше), що перевищує дані щодо центрального регіону загалом. Відповідно українською спілкуються й майже всі вчителі (запитання 9). Майже всі вчителі цих областей підтримують викладання державною мовою в усіх державних закладах освіти (запитання 10) і спілкування в школі тільки українською мовою (запитання 11), вимогу до громадян України володіти державною мовою (запитання 13.1) тощо. Кількість тих, хто вважає за потрібне знати мову свого етносу для представників нацменшин (запитання 13.2) приблизно така сама, як і в областях західного регіону, дещо менше (близько 40%) схиляються до думки, що мову нацменшин треба знати й представникам інших етносів (запитання

Таблиця 9. Розподіл відповідей на запитання інтернет-опитування вчителів Донецької області (%)

Варіанти відповідей	Донецька область			Східний регіон (за даними ма- сового опиту- вання)
	У містах (1101 анкета)	У сільській місцевості (661 анкета)	Загалом (1762 анке- ти)	
	(8) У населеному пункті, де Ви мешкаєте, скільки людей, на Вашу думку, розмовляє українською мовою з родиною, друзями?			
Майже всі + значно більше половини	7,3	33,5	17,2	6,6
Приблизно половина	15,5	22,1	18,0	19,1
Майже ніхто + значно менше половини	67,4	37,4	56,0	67,8
	На Вашу думку, у населеному пункті, де Ви мешкаєте,			
	(9) скільки вчителів поза уроками розмовляє українською мовою в середніх навчальних закладах?			(1) скільки людей, розмовляє українською мовою в школах?
Майже всі + значно більше половини	35,9	68,2	48,1	35,2
Приблизно половина	20,6	13,8	18,0	32,6
Майже ніхто + знач- но менше половини	37,5	9,8	29,3	23,2
	(10) Чи обов'язковим є викладання державною мовою в усіх державних закладах освіти?			
Так + швидше так	87,4	95,7	90,4	70,0
Ні + швидше ні	9,3	2,6	6,8	22,2
Важко відповісти	3,3	1,8	2,7	8,0
	(11) Чи повинні викладачі (вчителі) спілкуватися державною мовою під час всього навчального процесу (не тільки на лекціях чи уроках) в державних закладах освіти?			
Так + швидше так	78,2	91,1	83,0	57,0
Ні+ швидше ні	17,0	6,2	13,0	35,0
Важко відповісти	4,8	2,7	4,0	8,0

Продовження табл. 9

Варіанти відповідей	Донецька область			Східний регіон (за даними ма- сового опиту- вання)
	У містах (1101 анкета)	У сільській місцевості (661 анкета)	Загалом (1762 анке- ти)	
	(12.1) Чи обов'язково в загальноосвітній школі вивчати як окрему дисципліну українську мову?			
Так	96,5			96,7
Ні	2,1			1,1
Важко відповісти	1,4			2,2
	(12.2) Чи обов'язково в загальноосвітній школі вивчати як окрему дисципліну російську мову?			
Так	63,3	57,6	61,2	82,0
Ні	18,0	19,7	18,6	13,3
Важко відповісти	18,7	22,7	20,2	4,7
	(13.1) Чи обов'язково громадянам України володіти українською мовою?			
Так	96,4			81,4
	(13.2) Чи обов'язково громадянам України володіти мовою свого етносу (для представників нацменшин)?			
Так	74,0			—
Ні	8,0			—
Важко відповісти	18,0			—
	(13.3) Чи обов'язково громадянам України володіти мовою нацменшини в місці її компактного проживання (для представників інших етносів)?			
Так	54,5			—
Ні	14,4			—
Важко відповісти	31,2			—
	(13.4) Чи обов'язково громадянам України володіти російською мовою?			
Так	52,5	57,8	56,6	—
Ні	15,5	12,4	20,3	—
Важко відповісти	32,0	29,8	23,0	—

13.3), а на необхідність вивчення і взагалі знання російської мови вказують понад 20% вчителів цих областей, що більше, ніж в західних.

У північному регіоні проаналізовано відповіді вчителів Чернігівської області з порівнянням за ознакою «місто — село» (Табл. 8). Опитані вчителі Чернігівщини вказали на дещо вищий відсоток неформального спілкування українською мовою (запитання 8) порівняно з даними масового опитування за північним регіоном, особливо у сільській місцевості (понад 60%). Відповідно й спілкування вчителів українською в позаурочний час (запитання 9) сягає 80 — 85% залежно від типу населеного пункту. Переважно не викликають спротиву вимоги обов'язкового викладання державною мовою (запитання 10), спілкування нею в позаурочний час для вчителів (запитання 11), вивчення її як навчальної дисципліни (запитання 12.1) і загалом володіння нею (запитання 13.1). Щодо обов'язковості вивчення в загальноосвітній

школі (запитання 12.2) і загалом знання (запитання 13.4) російської мови дали позитивну відповідь близько третини вчителів Чернігівської області з незначним розходженням результатів між містом і селом (4 — 6%), причому сільські вчителі, які самі частіше спілкуються українською, в освітньому процесі дещо більше прихильні до викладання російської.

Серед національних меншин, крім росіян і ромів, згадано представників практично всіх національностей (навіть башкир, англійців і асирійців), хоча навіть росіяни (точніше ті, хто називає російську мову рідною) компактно живуть лише в окремих населених пунктах Городнянського (наприклад, с. Павло-Іванівське), Новгород-Сіверського, Ріпкінського (смт Добрянка, смт Радуль), Семенівського (Олександрівська сільрада), Щорського (с. Липівка) та деяких інших районів, щодо носіїв ромської мови, то лише в одному населеному пункті Чернігівщини їхня частка перевищує 3% (с. Сухиня Бобровицького району); вимога до знання представниками національної меншини власної мови (запитання 13.2) і їхньої мови іншими (запитання 13.3) приблизно на тому самому рівні, що й у Хмельницькій області.

У східному регіоні проаналізовано відповіді вчителів Донецької області з порівнянням за ознакою «місто — село» (Табл. 9). Звичайно, бажано було б залучити до аналізу матеріал із Харківщини, де могли б бути дані щодо великого міста, але його поки що немає.

Передусім звертає на себе увагу відмінність у загальній мовній ситуації в містах і сільській місцевості — у неформальній обстановці спілкуються українською 33,5% мешканців села і лише 7,3% містян (запитання 8). Відповідно й кількість сільських вчителів, які поза уроками спілкуються українською (запитання 9), удвічі більша (майже 70%), ніж у містах (майже 36%), хоча з такою вимогою до вчителів (запитання 11) згодні майже 80% міських вчителів і понад 90% сільських. З обов'язковістю викладання державною мовою в усіх державних закладах освіти погоджуються близько 90% опитаних вчителів (запитання 10), хоча й тут помітна відмінність у поглядах міських і сільських мешканців (різниця становить майже 10%), більшість не сумнівається в необхідності вивчення української мови як предмета. Щодо обов'язковості вивчення в школі російської мови (запитання 12.2) і необхідності її знання (запитання 13.4) відсоток позитивних відповідей варіює в межах 50 — 60%, а різні відповіді тих самих респондентів на ці два запитання свідчать про те, що вони не певні у своїй думці: так, 63% міських вчителів вважають, що російську мову вивчати треба, проте лише 52,5% стверджують, що її треба знати, а в сільських вчителів ці показники збігаються. Можливо, вчителі, крім іншого, занепокоєні небезпекою втратити роботу, оскільки для половини тих, хто вважає, що російську треба викладати, вона є мовою повсякденного спілкування. Понад 70% зазначили необхідність володіння власною мовою для представників національних меншин і близько 50% — для представників інших етносів. При цьому серед нацменшин, крім росіян, греків (їх називають передусім жителі Маріуполя і тих районів, де грецьку мову, за даними перепису 2001 р., вважали рідною від 4 — 5% до 20% і більше громадян в окремих населених

пунктах) і ромів (циган), згадували практично всі національності, представники яких живуть в області, — азербайджанців, білорусів, вірмен, грузинів, поляків і навіть англійців, корейців та ін. Це свідчить про необхідність роз'яснення цього поняття, принаймні вчителям, які можуть мати вплив на громадську думку в цьому питанні.

У південному регіоні окремого аналізу зазнали дані щодо Одеської області з її різноманітним національним складом населення (Табл. 10).

Рівень українськомовного спілкування у неформальній обстановці в південному регіоні (запитання 8), за даними масового опитування, вищий, ніж у східному, і становить близько 12%, відповіді вчителів указали на удвічі кращий результат — 24%, дещо вищий у сільській місцевості (майже 30%). Ствердно на запитання щодо обов'язковості для громадян України володіти державною мовою (запитання 13.1) відповіли майже 100%. Українською поза уроками (запитання 9) розмовляє близько половини

Таблиця 10. Розподіл відповідей на запитання інтернет-опитування вчителів Одеської області (%)

Варіанти відповідей	Одеська область			Південний регіон (за дани- ми масового опитування)
	У містах ¹⁵ (56 анкет)	У сільській місцевості (111 анкет)	Загалом (167 анкет)	
	(8) У населеному пункті, де Ви мешкаєте, скільки людей, на Вашу думку, розмовляє українською мовою з родиною, друзями?			
Майже всі + значно більше половини	12,5	29,7	24,0	12,0
Приблизно половина	23,2	15,3	18,0	19,1
Майже ніхто + значно менше половини	51,8	50,4	50,9	63,0
	На Вашу думку, у населеному пункті, де Ви мешкаєте,			
	(9) скільки вчителів поза уроками розмов- ляє українською мовою в середніх навчаль- них закладах?			(1) скільки людей, розмовляє україн- ською мовою в школах?
Майже всі + значно більше половини	37,4	53,1	47,9	49,0
Приблизно половина	10,7	13,5	12,6	18,7
Майже ніхто + зна- чно менше половини	37,5	30,6	33,0	17,1
	(10) Чи обов'язковим є викладання державною мовою в усіх державних закладах освіти?			
Так + швидше так	91,7			54,5
Ні + швидше ні	5,4			35,0
Важко відповісти	3,0			10,5
	(11) Чи повинні викладачі (вчителі) спілкуватися державною мовою під час всього навчального процесу (не тільки на лек- ціях чи уроках) в державних закладах освіти?			
Так + швидше так	78,6	73,9	75,5	49,0
Ні+ швидше ні	10,7	22,5	18,6	44,0
Важко відповісти	10,7	3,6	6,0	7,0

Продовження табл. 10

Варіанти відповідей	Одеська область			Південний регіон (за дани- ми масового опитування)
	У містах ¹⁵ (56 анкет)	У сільській місцевості (111 анкет)	Загалом (167 анкет)	
	(12.1) Чи обов'язково в загальноосвітній школі вивчати як окрему дисципліну українську мову?			
Так	95,2			98,1
Ні	3,0			0,8
Важко відповісти	1,8			1,1
	(12.2) Чи обов'язково в загальноосвітній школі вивчати як окрему дисципліну російську мову?			
Так	48,2	49,5	49,1	89,1
Ні	28,6	18,9	22,2	7,1
Важко відповісти	23,2	31,5	28,7	3,8
	(13.1) Чи обов'язково громадянам України володіти українською мовою?			
Так	98,8			82,9
	(13.2) Чи обов'язково громадянам України володіти мовою свого етносу (для представників нацменшин)?			
Так	80,8			—
Ні	8,4			—
Важко відповісти	19,2			—
	(13.3) Чи обов'язково громадянам України володіти мовою нацменшини в місці її компактного проживання (для представників інших етносів)?			
Так	61,1			—
Ні	19,8			—
Важко відповісти	19,2			—
	(13.4) Чи обов'язково громадянам України володіти російською мовою?			
Так	46,4	56,7	53,3	—
Ні	37,5	17,1	24,0	—
Важко відповісти	16,1	26,1	22,8	—

¹⁵ Невелика кількість анкет з міст (56) не дає змоги вважати ці дані придатними для порівняння, вони наведені як орієнтовні.

вчителів (дещо більше у селах), а визнають правомірною цю вимогу до себе (запитання 11) близько $\frac{3}{4}$, 95,2% вважають українську мову обов'язковою навчальною дисципліною для України, що дещо менше порівняно з даними соціопитування і пояснюється, ймовірно, тим, що вчителі, які не відповіли ствердно на це запитання (8 осіб зі 167), походять саме з районів і населених пунктів, де живуть нацменшини. Натомість загальна кількість тих, хто вважає за потрібне володіти мовою національної меншини як для представників цієї меншини (запитання 13.2) — понад 80% ствердних відповідей, так і для інших (запитання 13.2) — понад 60%, — най-

більша з усіх областей, у яких опрацьовано результати опитування. Ймовірно, це можна пояснити відносною дифузністю розселення національних меншин в Одеській області порівняно, наприклад, із Закарпатською, де угорці інколи становлять чи не все населення деяких населених пунктів. В Одеській області доцільно здійснити детальніше опитування з цих питань. Цікавий розподіл відповідей щодо необхідності вивчати (запитання 12.2) і загалом знати (запитання 13.4) російську мову, а саме — відрізняється кількість позитивних відповідей на ці запитання, передусім за рахунок жителів сіл, частина з яких вважає, що знати треба (49,5%), а чи треба її вчити, — не знають. Серед жителів міст частина вважає, що володіти нею не треба (37,5%), але сумніваються, чи треба її вчити.

Проаналізований матеріал дає змогу зробити такі попередні висновки:

1. Реальне функціонування мов у шкільному середовищі не збігається з офіційною статистикою щодо розподілу шкіл і класів за мовою навчання. Лише в західному регіоні показники функціонування мов у шкільному середовищі досить близькі до офіційної статистики. В інших регіонах держави в школах, хоча б на рівні міжособистісної комунікації, взаємодіють передусім українська і російська мови, присутні також мови національних меншин. У центральному і північному регіонах, де навчається українською мовою приблизно така сама частка учнів, як і в західному, рівень українськомовного спілкування знижується до 75 — 80%. Рівень українськомовного спілкування у школах південного і східного регіонів інформанти теж оцінюють як значно нижчий порівняно з кількістю українськомовних шкіл (менше половини).

2. Ситуація має тенденцію до поліпшення протягом останніх 10 років і має досить яскраво виражену конфігурацію за типом поселення (опозиція «місто — село»). Частка населення, яке хоче для своїх дітей двомовної освіти, лишається високою і сьогодні. Необхідність вивчення державної мови в загальноосвітній школі не викликала сумніву і 2006 р., і цей показник практично залишився незмінним, але на понад 30% стало менше тих, хто вважає за потрібне навчати школярів російської мови, хоча і зараз їх на загал понад половина, але цей показник неоднорідний за регіонами.

3. Ставлення до заходів мовної політики у сфері шкільної освіти теж неоднакове за регіонами. До повного переходу до викладання державною мовою, за даними опитування, готові понад 98% мешканців заходу і близько 90% — центру й півночі, на сході й півдні це лише 50 — 70%.

4. Результати цільового інтернет-опитування свідчать, що в областях, де компактно проживають представники національних меншин, менше прихильників українськомовної освіти і менша кількість вчителів, які поза уроками розмовляють українською, ніж в регіоні загалом. Водночас вчителі загалом сприймають вимогу до них розмовляти українською як слушну частіше, ніж її виконують.

5. Практично всі опитані вчителі підтримують вимогу до громадян України володіти державною мовою і викладати її в середній школі.

6. Щодо викладання російської мови й обов'язковості знання її для громадян України існує чіткий територіальний розподіл зі збільшенням

показників із заходу і півночі на схід і південь, що безперечно слід враховувати під час створення навчальних планів з мовних дисциплін.

7. Відповіді респондентів на запитання щодо мов національних меншин засвідчили, що областях, де справді проживають національні меншини (крім російської), вчителі загалом обізнані з цього питання і добре розуміють, що не всі, хто говорить мовою, відмінною від державної, належать до національної меншини. У Донецькій області, де мова, якою говорить людина (або її рідна мова), практично не прив'язана до певного населеного пункту, спостерігаємо хаотичне уявлення про це питання, а також про статус державної мови і елементи маніпулятивного впливу на свідомість респондентів (вказівки на «утискання російськомовних», «заборону говорити російською» і под.).

8. В Одеській області, де представники мовних меншин розселені більш дифузно, ніж у західних областях, спостерігаємо толерантніше ставлення до державної мови і до знання мов національних меншин одночасно, проте саме в Одеській області потрібний глибший моніторинг ситуації у зв'язку з тим, що загальна невелика кількість проаналізованих анкет не дає змоги віддиференціювати дані за власними мовними і соціальними характеристиками респондентів.

9. У населених пунктах, де компактно проживають представники національних меншин, потрібне поглиблене вивчення громадської думки щодо мовного питання.

ЛІТЕРАТУРА

1. Грищенко П. Проблема критеріїв оцінки мовної ситуації в Україні в останні десятиліття XX століття. *Język ukraiński: współczesność — historia*. Lublin, 2003. P. 15 — 23.
2. Дзюба І. Переднє слово до видання 1998 року. Інтернаціоналізм чи русифікація. Київ, 2005.
3. Загальноосвітні навчальні заклади України на початок 2016 — 2017 навчального року. Статистичний бюлетень. Київ, 2017.
4. Масенко Л. Мовний конфлікт в Україні: шляхи розв'язання. *Українська мова*. 2018. № 2. С. 20 — 35.
5. Масенко Л. Нариси з соціолінгвістики. Київ, 2010.
6. Масенко Л.Т. Мовна політика України. Антиукраїнський закон досі чинний. *Радіо Свобода*. 2016. 1 жовтня. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/28025654.html> (дата звернення: 05.06.2018).
7. Мовна політика та мовна ситуація в Україні: Аналіз і рекомендації. За ред. Ю. Бестерс-Дільгер. Київ, 2008.
8. Про недоліки у впровадженні української мови навчання у навчально-виховних закладах. *Інформаційний збірник Міністерства освіти України*. 1993. № 19. С. 7 — 9.
9. Тараненко О.О. Український і російський мовно-культурні вектори в сучасній Україні: реальність, політизація, міфи. *Мовознавство*. 2009. № 2. С. 3 — 33.
10. Ткаченко О.Б. Українська мова: сьогодення й історична перспектива. Київ, 2014.
11. Частка учнів у школах України, що навчаються українською. URL: http://statistika.in.ua/mova2001/ukrainska_v_shkolah# (дата звернення: 05.06.2018).

REFERENCES

1. Hrytsenko, P. (2003). The problem of criteria for assessing the linguistic situation in Ukraine in the last decades of the twentieth century. *Język ukraiński: współczesność — historia*. Lublin, 15 — 23 (in Ukr.).

2. Dziuba, I. (2005). Foreword to the 1998 edition. Internationalism or Russification. Kyiv (in Ukr.).
3. General educational institutions of Ukraine at the beginning of the 2016 — 2017 academic year. Statistical bulletin. (2017). Kyiv (in Ukr.).
4. Masenko, L. (2018). Language conflict in Ukraine: ways to solve. *Ukrainian language*, 2, 20 — 35 (in Ukr.).
5. Masenko, L. (2010). Essays on sociolinguistics. Kyiv (in Ukr.).
6. Masenko, L. (2016). Language policy of Ukraine. Anti-Ukrainian law is still valid. Radio Liberty. 2016. 1 жовтня. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/28025654.html> (in Ukr.).
7. Besters-Dilger, Ju. (Ed.) (2008). Language policy and language situation in Ukraine: Analysis and recommendations. Kyiv (in Ukr.).
8. About disadvantages in implementing the Ukrainian language of instruction in educational institutions. (1993). *Information collection of the Ministry of Education of Ukraine*, 19, 7 — 9 (in Ukr.).
9. Taranenko, O. (2009). Ukrainian and Russian linguistic and cultural vectors in modern Ukraine: reality, politicization, myths. *Linguistics*, 2, 3 — 33 (in Ukr.).
10. Tkachenko, O. (2014). Ukrainian Language: Present and Historical Perspective. Kyiv (in Ukr.).
11. The share of pupils in Ukrainian schools taught in Ukrainian. URL: http://statistika.in.ua/mova2001/ukrainska_v_shkolah# (in Ukr.).

Статтю отримано 24.10.2018

Svitlana Sokolova, Oksana Danylevska

Institute of the Ukrainian Language of National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv

LANGUAGE SITUATION IN UKRAINIAN SCHOOLS

The article describes the specifics of the real use of Ukrainian and other languages in secondary schools in different regions of Ukraine and different types of settlements. Ukraine-wide survey data of 2017 used, that was compared with official statistics on the number of schools and classes in Ukrainian and other study languages. The frequency of respondents' perception of the environment of schools as Ukrainian language is close to the part of students, who study in Ukrainian in the western region only (over 90%).

In the central and northern regions (with the same number of Ukrainian schools and classes), the level of Ukrainian-speaking communication is reduced to 75 — 80%, and in the southern and eastern regions schools (where Ukrainian language school index is 60 — 80%) it is less than a half. The situation tends to improve over the past 10 years and a quite pronounced configuration based on the type of settlement (the opposition «city-village»). The proportion of the population, who want bilingual education for their children, remains high today. The need to study the state language in secondary school is more than 97%, and the Russian one — more than a half, but this indicator varies in different regions. The attitude towards language policy measures in the field of school education also vary in regions. Over 98% of the western inhabitants are ready to complete the transition of teaching with the state language and about 90% — center and north, in the east and south 50 — 70% only.

According to the survey data of the education personnel it was found out that in areas, where the representatives of national minorities inhabit — less supporters of Ukrainian-language education exist, as well as fewer teachers, who speak Ukrainian outside the classroom than in the region in general. At the same time, teachers generally perceive the demand to speak Ukrainian as a worthwhile rather than acceptable. In areas inhabited by ethnic minorities (except Russian) education personnel are generally aware of this issue and the problem that not all, who speak a language different from the national one belong to the national minority is well understood. In the Russian-speaking regions we observe a chaotic picture of this question, as well as about the status of the state language, elements of manipulative influence on the consciousness of respondents, etc. In the settlements where the representatives of national minorities live, an enhanced study of public opinion on the linguistic question is needed.

Keywords: *language situation, language policy, secondary education, Ukrainian language, national minority language, linguistic environment, mass interview, language preferences.*

УДК 81'373.2

Святослав Вербич

Інститут української мови НАН України, м. Київ

УКРАЇНСЬКА АКАДЕМІЧНА ОНОМАСТИКА: МИНУЛЕ, СЬОГОДЕННЯ, МАЙБУТНЄ

Статтю присвячено аналізу основних етапів становлення української академічної ономастики; схарактеризовано розвиток її основних напрямів та ідей; зацентовано увагу на найважливіших проблемах сучасних назвознавчих досліджень; розглянуто здобутки українського академічного ономастичного осередку крізь призму діяльності його науковців; наголошено на потребі співпраці колективу ономастів Інституту української мови НАН України з регіональними ономастичними центрами й популяризації результатів національних назвознавчих досліджень за межами України.

Ключові слова: ономастика, назвознавчі дослідження, топоніміка, засади системності й історизму, порівняльно-історичне мовознавство, відділ ономастики Інституту української мови НАН України.

Кожний період в історії суспільства та його інституцій потребує свого осмислення. Це необхідно не лише для того, щоб проаналізувати попередній шлях розвитку соціуму, досягнути його здобутки, виправити помилки, а й для окреслення планів на майбутнє, без чого неможливий поступ людської спільноти.

Відзначення 100-річного ювілею Національної академії наук України спонукає до докладнішого аналізу не тільки етапів її становлення, а й діяльності академічних установ, і в цьому контексті — напрямів та результатів їхніх наукових досліджень. Серед науково-дослідних інститутів НАН України особне місце посідає Інститут української мови, який нині справедливо вважають спадкоємцем Інституту української наукової мови, заснованого 1921 р. на базі Правописно-термінологічної комісії при Історичному відділі ВУАН і Термінологічної комісії Українського наукового товариства в Києві. Напрями наукових досліджень

©С.О. ВЕРБИЧ, 2018

Інституту української мови формувалися протягом тривалого періоду. Сьогодні це — вивчення словникового складу, граматичної будови, термінологічних підсистем української мови, її соціальної і територіальної диференціації, джерел формування й історичного розвитку, становлення й динаміки її онімної системи, зв'язків української мови з іншими слов'янськими і неслов'янськими на різних часових зрізах.

У пропонованій статті зосереджено увагу на осмисленні шляхів розвитку академічної ономастики. Ономастика, або назвознавство, — розділ мовознавства, який вивчає власні назви в різних аспектах: із погляду походження, динаміки, функціонування. Серед гуманітарних дисциплін ономастика заслуговує на статус особливої науки, адже для дослідження власне мовного матеріалу вона залучає ширше коло відомостей із географії, історії, археології, етнографії тощо. Недарма її образно називають «мостом», що поєднує лінгвістику з археологією, антропологією і міфологією [8: 246].

У своєму науковому розвитку українське назвознавство пройшло низку етапів. Перший — доакадемічний (до середини XIX ст.) — позначений спробами укладання перших словників власних назв, зокрема особових. Другий (друга пол. XIX ст. — перша пол. XX ст.) — ознаменований появою ґрунтовніших праць із ономастичної проблематики таких дослідників, як Я.Ф. Головацький, М.О. Максимович, О.М. Лазаревський, В.Ю. Охримович, М.Ф. Сумцов, І.Я. Франко, В.І. Сімович, Я.-Б.А. Рудницький, М.М. Кордуба та ін. Третій (друга пол. XX ст. — наш час) — окреслений інтердисциплінарним характером ономастичних досліджень [3: 264], коли для тлумачення онімних фактів залучають інформацію інших наукових сфер — історії, географії тощо.

Становлення української академічної ономастики відбувалося в післявоєнний період, з кінця 40-х років XX ст. Особливу роль у розгортанні назвознавчих студій в Україні загалом і в межах Академії (на той час АН УРСР), зокрема, відіграв К.К. Цілуйко (з 1957 р. — заступник директора Інституту мовознавства ім. О.О. Потебні АН УРСР, упродовж 1964 — 77 рр. — завідувач відділу історії мови), який у 1949 р. опублікував програмну статтю «До вивчення топоніміки Радянської України». А вже в 1957 р. завдяки його зусиллям побачив світ XIV том «Наукових записок» Інституту мовознавства ім. О.О. Потебні АН УРСР, присвячений топонімічній проблематиці. Ономасти справедливо зауважують, що «публікація зазначених матеріалів визначила кінець старого (стихійного) періоду в історії української ономастики й стала початком нового — систематичного вивчення різних галузей ономастики з координуванням зусиль її досить численних дослідників» [2: 243]. Саме з ім'ям К.К. Цілуйка пов'язане розпрацювання теоретичних засад ономастики як самостійної галузі мовознавства (зокрема, такі його статті: «Про стан і завдання вивчення топоніміки УРСР» (1959), «Основні напрями та перспективи розвитку української топономастики» (1961), «Підсумки і перспективи розвитку радянської ономастики» (1962), «Принципы и методы региональ-

ного изучения топонимики» (1965) та ін.). Розуміючи важливість формування емпіричної бази для назвознавчих досліджень, К.К. Цілуйко зосереджує увагу на підготовці спеціальних програм-питальників, які мали на меті стимулювати небайдужих освітян (передусім учителів) і краєзнавців до збирання онімних матеріалів. Ідеться про «Програму для збирання матеріалів по топоніміці Радянської України» (1950), «Коротку програму збирання матеріалів по топоніміці Української РСР» (1951), «Коротку програму збирання матеріалів для вивчення топоніміки (з інструктивними вказівками до записування матеріалів)» (1954), «Програму збирання матеріалів для вивчення топоніміки України» (1962). Публікація питальників дала новий поштовх для формування ономастичної картотеки, доповненої онімними матеріалами, зібраними експедиційним шляхом, а також почерпнутими з різних історичних джерел. Цінність збирання онімної лексики (на сьогодні ономастична картотека, яка функціонує на базі групи ономастики відділу історії української мови та ономастики Інституту української мови НАН України, налічує близько мільйона одиниць антропонімів, мікротопонімів, гідронімів, ойконімів) для ономастичних досліджень беззаперечна.

Центром ономастичних студій в Інституті мовознавства ім. О.О. Потебні АН УРСР став відділ історії української мови, який і очолив К.К. Цілуйко. У 60-ті роки у складі групи ономастики відділу працювали: К.К. Цілуйко (завідувач), В.В. Німчук (до 1966 р.), О.С. Стрижак, Т.О. Марусенко (до 1963 р.), А.П. Непокупний, І.М. Железняк, А.П. Корепанова [2: 245 — 246]. У цей період розпочато роботу над «Гідронімічним атласом України». Передбачалося, що ГАУ буде частиною Українського ономастичного атласу, який у майбутньому стане складником Загальнослов'янського ономастичного атласу [1: 3]. Крім роботи над ГАУ (на жаль, з об'єктивних причин цей проект не було реалізовано; опубліковано лише проспект атласу [1]), група ономастики відділу історії української мови починає працювати над багатотомним виданням «Історія міст і сіл Української РСР» (спершу — «Міста і села Української РСР» [7: 8]). Про результативність цієї роботи свідчать як проблемні статті, так і монографії, наприклад: «Назви річок Полтавщини» (1963), «Про що розповідають географічні назви» (1964), «Назви річок Запоріжжя і Херсонщини» (1967) О.С. Стрижака; «Ареальные аспекты балто-славянских языковых отношений» (1964) А.П. Непокупного; «Словотворчі типи гідронімів Нижньої Десни» (1969) А.П. Корепанової; «Очерк сербохорватского антропонимического словообразования. Суффиксальная система сербохорватской антропонимии XII — XV веков» (1969) І.М. Железняк; «Питання мовної розробки нарисів про населений пункт видання “Історія міст і сіл Української РСР”» (зб. Ономастика. Київ, 1966. С. 70 — 81) К.К. Цілуйка. За редакцією К.К. Цілуйка було підготовано й надруковано такі збірники наукових праць: «Питання топоніміки та ономастики (Матеріали І Республіканської наради з питань топоніміки та ономастики)» (1962), «Українська діалектологія та ономастика» (1964), «Питання ономастики

(Матеріали II Республіканської наради з питань ономастики)» (1965), «Територіальні діалекти та власні назви» (1965), «Ономастика» (1966). Наведений перелік праць свідчить, що основна увага в цей період приділялася питанням топоніміки. Це, очевидно, було зумовлено розумінням виняткового значення цієї ономастичної галузі для розв'язання багатьох завдань порівняльно-історичного, описового й загального мовознавства.

Помітну роль у координації й розгортанні назвознавчих досліджень за межами академічного інституту відіграла Українська ономастична комісія (первісно — Комісія з топоніміки та ономастики України при Відділі суспільних наук АН УРСР [5: 7]), яку було створено 1960 р. і яку очолював К.К. Цілуйко (до 1981 р.). З 1966 р. розпочато публікацію бюлетеня «Повідомлення Української ономастичної комісії», завданням якого було інформувати зацікавлених читачів про функціонування української онімної лексики в часі й просторі, про її місце в слов'янському оніміконі, ознайомлювати їх із актуальними проблемами вітчизняних ономастичних досліджень, а також надавати на своїх сторінках науковцям, учителям, краєзнавцям фахову консультаційну допомогу з різних питань ономастичної теорії і практики. На жаль, із 1976 р. на 15-му випуску бюлетень припинив свій вихід «через скорочення кількості спеціалізованих друкованих органів у СРСР. Це негативно позначилося на організації ономастичної праці, але не на розвитку назвознавства, яке швидкими темпами крокувало вперед» [5: 9]. Його було відновлено в новій серії аж у 2012 р.

Плідна праця академічної групи ономастики надихнула українських лінгвістів за межами Інституту мовознавства ім. О.О. Потебні АН УРСР широко розпрацьовувати багатогранну ономастичну проблематику, що дало свій результат. У різних регіонах України зароджуються ономастичні осередки: у Донецьку (Є.С. Отін), Львові (І.І. Ковалик, Л.Л. Гумецька, Є.М. Посацька-Черняхівська, Р.Й. Керста, О.Ф. Ріпецька, Ю.К. Редько, М.Л. Худаш), Ужгороді (К.Й. Галас, П.П. Чучка, М.І. Сюсько), Чернівцях (Д.Г. Бучко (з 1993 р. у Тернополі), Л.В. Кракалія, Ю.О. Карпенко (з 1968 р. в Одесі) та в ін. містах.

«Потужний ономастичний рух в Україні» [7: 7] спонукав до систематизації й наступної публікації списків наукових праць українських назвознавців. Перші спроби укладання бібліографічного покажчика з української ономастики припадають на 1967 — 1976 рр. У цей час вийшли друком «Матеріали до бібліографії з української радянської ономастики» (1968) А.П. Корепанової і К.С. Симонової [2: 248], «Додаток до бібліографії з української радянської ономастики» (1970) К.С. Симонової, «Бібліографія праць К.К. Цілуйка за 1946 — 1968 рр.» (1968) В.В. Німчука.

Попередній досвід роботи українських академічних ономастів над Гідронімічним атласом України спонукав їх до створення реєстру гідронімів усієї України. Так виникла ідея систематизації назв гідрооб'єктів із різних українських регіонів і укладання на цій базі загальноукраїнського словника гідронімів. Саме над такою плановою темою — «Словник гід-

ронімів України» — і працювала група ономастики (з 1971 р. — у складі відділу історії та діалектології української мови Інституту мовознавства ім. О.О. Потебні АН УРСР) упродовж 1970 — 1973 рр. [2: 250]. До роботи над цим проектом, крім співробітників групи ономастики (К.К. Цілуйко — голова редколегії, О.С. Стрижак — заступник голови, І.М. Железняк, А.П. Непокупний, А.П. Корепанова, Л.Т. Масенко), долучилися В.В. Німчук (на ту пору науковий співробітник групи видання пам'яток української мови того ж відділу) і Є.С. Отін (мовознавець із Донецького університету). Словник вийшов друком 1979 р. Це було найбільше на той час у слов'янському світі зібрання назв протічних водойм — 20 тис. гідронімів і майже 24 тис. гідронімних варіантів. Словник отримав схвальні відгуки не лише від українських, а й від зарубіжних ономастів (наприклад, рецензія О.М. Трубачова, надрукована в журналі «Вопросы языкознания». 1980. № 6. С. 132 — 137). Вихід такого докладного гідронімного реєстру дав змогу українським топонімістам перейти до монографічного вивчення гідронімії України, яке, власне, триває й сьогодні. Зрозуміло, що поява нових праць українських гідронімістів ставить на порядок денний питання доповнення Словника гідронімів України новим матеріалом, а отже, актуалізує потребу його доопрацювання й перевидання (зауважимо, що на сьогодні цей словник можна знайти лише в спеціалізованих бібліотеках), але це завдання на перспективу. Можливо, у майбутньому буде реалізовано й ідею створення «Етимологічного словника гідронімів України» (українські ономасти вже мають досвід укладання етимологічних словників гідронімів окремого басейну. Див., наприклад, праці С.О. Вербича: «Гідронімія басейну Верхнього Дністра. Етимологічний словник-довідник» (2007), «Гідронімія басейну Середнього Дністра. Етимологічний словник» (2009), «Гідронімія басейну Нижнього Дністра» (2013)), на якій наголошував іще в 70 рр. О.С. Стрижак [7: 14].

Гідронімічна тематика була в центрі уваги українських ономастів академічного Інституту мовознавства і в наступні роки, про що свідчать такі дослідження, як «Граматична будова українських гідронімів» (1979) З.Т. Франко (увійшла до групи ономастики в 1974 р. [2: 251]), колективна праця «Гідронімія України в її міжмовних і міждіалектних зв'язках» (1981), «Назви річок Нижньої Правобережної Наддніпрянщини» (1989) О.П. Карпенко (працює в групі ономастики з 1980 р.).

Новим етапом у роботі групи ономастики відділу історії та діалектології української мови стала праця над «Етимологічним словником літописних географічних назв Південної Русі» (тобто України; далі ЕСЛГНПР), над яким її науковці працювали впродовж 1976 — 1981 рр. (керівником цієї планової теми було призначено О.С. Стрижака, який, до речі, очолив також і групу ономастики — з 1977 р., коли К.К. Цілуйко вийшов на пенсію [2: 251]). Вихід цього словника в 1985 р. став важливою подією не лише у вітчизняному назвознавстві, а й у зарубіжному, адже подібних видань на той час не було (сьогодні ЕСЛГНПР — бібліографічна рідкість). Цю ґрунтовну працю присвячено вивченню походження

топонімів, датованих IX — XIII ст. і локалізованих у межах України. ЕСЛГНПР було задумано як першу частину «серії етимологічних словників, що мають за певними історичними періодами виявити, всебічно описати й сприяти вивченню походження на базі, насамперед, вітчизняної та ін. документації й наукової аргументації комплексу географічних назв УРСР від найдавніших часів до наших днів і стати, таким чином, органічним компонентом повного зводу топонімії Слов'янщини...» [6: 5].

У наступні роки в дослідженнях групи ономастики Інституту мовознавства ім. О.О. Потебні АН УРСР, крім топонімії, помітне місце посідає й етнімія, на що вказує нова планова тема, над якою працювала група впродовж 1985 — 1988 рр., — «Топонімія та етнімія України» (керівник — к.філол.н. І.М. Железняк, яка з 1985 р. очолила колектив ономастів в Інституті мовознавства) [2: 254]. Зауважимо, що етнімічний напрям ономастичних досліджень у межах АН УРСР виокремлюється з-поміж іншої проблематики наприкінці 1960 рр., що підтверджують статті й монографічні дослідження того періоду, наприклад: «Скіфи. Мова і етнос» (1968), «Етногенез слов'ян: джерела розвитку і проблематика» (1972) В.П. Петрова (член Української ономастичної комісії, ст. співробітник Інституту археології АН УРСР); «Тиверці (таємниче літописне плем'я)» (Мовознавство, № 2, 1969), «Сіверяни» (Мовознавство, № 1, 1973), «Етнімія Геродотової Скіфії» (1988), «Етнімія Птолемеєвої Сарматії» (1991) О.С. Стрижака; «Балто-севернославянские языковые связи» (1976; працю присвячено дослідженню балтійської етно- та антропонімії у Вісло-Дніпровському межиріччі) А.П. Непокупного.

У 1986 р. у зв'язку з певними реорганізаційними змінами в Інституті мовознавства ім. О.О. Потебні АН УРСР розформували неструктурну групу діалектології та ономастики й утворили сектор діалектології й ономастики в межах відділу теорії та історії української мови [2: 254]. У цей період українські ономасти академічного Інституту мовознавства активно співпрацюють з ономастичними осередками з-поза Академії наук. Це було зумовлено розумінням важливості не лише опрацювання тих чи тих наукових проблем і подальшого їх монографічного опису, але й актуальною потребою укладання різноманітних топонімних і антропонімних словників-довідників. Силами лише невеликого колективу фахівців-ономастів з Інституту мовознавства неможливо було виконати це завдання. Саме з цією метою запровадили таку форму обговорення нагальних ономастичних і дотичних до них історичних проблем, як міждисциплінарний науковий семінар. Перший такий семінар «Київське Полісся» відбувся в 1986 р. Його матеріали опубліковано в збірникові «Київське Полісся. Етнолінгвістичне дослідження» (1989). Другий — «Ономастика та язичництво» (1987). Третій — «Ономастика України першого тисячоліття нашої ери» (1988), за матеріалами якого надруковано однойменний збірник наукових праць (1992). Четвертий — «Історична ономастика України» (доповіді, виголошені на семінарі, опубліковані в збірникові «Питання історичної ономастики України», 1994). П'ятий — «Ономастика

Полісся» (1990), матеріали якого відображені в однойменному збірникові наукових праць (1999). Шостий — «Ономастика України та етногенез східних слов'ян» (1991). Матеріали семінару надруковано в однойменному збірникові наукових праць (1998). Наступні семінари вже мали характер суто ономастичних і відбувалися на базі відділу ономастики Інституту української мови НАН України, сформованого на основі сектору ономастики Інституту мовознавства ім. О.О. Потебні АН УРСР. До складу відділу входили: І.М. Желізняк (завідувач), О.С. Стрижак, О.П. Карпенко, В.П. Шульгач, Н.Ю. Шиян. За матеріалами цих семінарів опубліковано праці «Проблеми регіональної ономастики» (1994), «Реконструктивні можливості ономастики» (1995), «Ономастика східних слов'ян» (1996), «Проблеми ономастичного словотвору» (1997), «Українська ономастика: Матеріали наук. семінару, присв. 90-річчю К.К. Цілуйка» (1998), «Українська пропріальна лексика» (2000), «Іншомовні елементи в ономастиці України» (2001).

Подальші академічні назвознавчі дослідження тривали в межах відділу ономастики (у період кінця 90-х — поч. 2000-х рр. унаслідок реорганізаційних змін — відділ термінології, лексикології та ономастики), до якого долучилися ще І.В. Єфименко (з 1991 р.), С.О. Вербич (з 1997 р.), Н.А. Коваленко (з 1997 р.), О.І. Іліаді (з 2001), О.В. Іваненко (з 2004 р.), В.О. Яцій (з 2006 р.).

Як і в попередні періоди, ономастичні студії тепер уже в Інституті української мови НАН України спрямовано передусім на дослідження тих класів онімів, які безпосередньо пов'язані з історією — гідронімів, ойконімів, антропонімів, етнонімів та теонімів. З огляду на це академічні ономасти основну увагу приділяють етимології конкретних власних особових, етнічних, географічних чи міфологічних назв, вивчаючи всі рівні зовнішньої структури оніма (онімів) — фонетичної, морфологічної, словотвірної, а також відновлюючи його (їхню) доонімну (апелятивну) семантику. Колектив ономастів працює над цікавими й актуальними для розвитку національного назвознавства темами «Формування східнослов'янської ономастичної системи в межах України», «Ономастична лексикографія», «Регіональна ономастика України». Важливо зазначити, що дослідницький підхід науковців відділу ономастики (тепер відділ історії української мови та ономастики) ґрунтується на традиціях порівняльно-історичного мовознавства, коли аналізують генетично споріднені лексичні форми, а не випадкові, зовнішньо співзвучні, факти. На жаль, у сучасній ономастиці (і не лише в українській) не завжди дотримуються такого підходу, що призводить до хибних, ненаукових, висновків у діахронічних дослідженнях.

Саме на засадах системності й історизму підготовано праці науковців відділу ономастики Інституту української мови НАН України, які вийшли друком після 1991 р.: «Гідронімія басейну Стиру» (1992), «Праслов'янський гідронімний фонд (Фрагмент реконструкції)» (1998), «Ойконімія Волині. Етимологічний словник-довідник» (2001), «Нариси пра-

слов'янської антропонімії»: I ч. (2008), II ч. (2015), III ч. (2016 р.), IV ч. (2017) В.П. Шульгача; «Кіммерійці: етнос та етніонім» (1998 р.) Н.А. Коваленко; «Українські прізвищеві назви XVI ст.» (2003) І.В. Єфименко; «Гідронімікон Центрального Полісся» (2003) О.П. Карпенко; «Гідронімія басейну Верхнього Дністра. Етимологічний словник-довідник» (2007), «Гідронімія басейну Середнього Дністра. Етимологічний словник» (2009), «Гідронімія басейну Нижнього Дністра. Етимологічний словник» (2013), «Гідронімія басейну Дністра» (монографія) (2017) С.О. Вербича; «Слов'янська антропоніміка» (2011), «Київський топонімікон» (2014) І.М. Желєзняк; «Ойконімія Івано-Франківської області: історико-етимологічний словник» (2015) В.О. Яція; «Назви поселень Сумщини. Історико-етимологічний словник» (2017) О.В. Іваненка, а також колективна праця «Словник мікрогідронімів України. Волинь, Житомирщина, Запоріжжя, Київщина, Кіровоградщина, Полтавщина, Черкащина» (2004 р.; І.М. Желєзняк, О.П. Карпенко, О.С. Стрижак, В.П. Шульгач за участю ономастів із Кіровоградського (тепер Кропивницький) ономастичного осередку — В.В. Лучика і Т.І. Поляруш).

Окремо варто згадати про періодичне видання відділу ономастики Інституту української мови НАН України — «Студії з ономастики та етимології» (первісно заплановане як щорічник), яке виходить із 2002 р. (відповідальні редактори: І.В. Єфименко, О.П. Карпенко, В.П. Шульгач). На сьогодні опубліковано 13 збірників наукових праць, два з яких спарені (Студії з ономастики та етимології. 2011 — 2012; Студії з ономастики та етимології. 2015 — 2016). У збірникові мають змогу надрукувати ономастичні й етимологічні розвідки, а також рецензії на назвознавчі праці, що вийшли за межами України, не лише науковці профільного відділу академічного інституту, а й провідні ономасти з різних українських університетів. Це сприяє науковому діалогу ономастів академічного центру з назвознавцями регіональних ономастичних осередків, зорієнтовує вітчизняних антропонімістів, топонімістів та дослідників інших онімних класів на дотримання високого стандарту в наукових дослідженнях мовного матеріалу взагалі й *nomina propria* зокрема.

Як відомо, важливе значення для розвитку кожного наукового напрямку має систематизація доробку науковців відповідної галузі й створення на цій основі бібліографічного реєстру їхніх праць, що є своєрідною базою ідей для майбутніх поколінь дослідників. Після 2000 р. таку роботу було розпочато й у відділі ономастики Інституту української мови НАН України, яка завершилася виходом ґрунтовної праці «Українська ономастика: бібліографічний покажчик» (2013). У ній подано максимально доступний список ономастичних розвідок (статті, монографії, збірники наукових праць, словники, рецензії) із різних галузей назвознавства, починаючи від зародження ономастичних студій до 2000 р. Сьогодні триває робота над підготовкою наступного випуску української ономастичної бібліографії, що продовжить огляд доробку вітчизняних назвознавців.

Окремою сторінкою діяльності групи ономастів Інституту української мови НАН України є підготовка і видання збірників наукових праць на пошану видатних представників слов'янської ономастики. У доробку ономастичного колективу — 10 збірників: «Ономастика та етимологія: 36. наук. праць на честь 65-річчя Ірини Михайлівни Желєзняк» (1997), «Українська ономастика: Матеріали наук. семінару, присв. 90-річчю Кирила Кузьмича Цілуйка» (1998), «Slavica та Baltica в ономастиці України» (пам'яті В.П. Петрова; 1999), «Linguistica Slavica: Ювілейний збірник на пошану Ірини Михайлівни Желєзняк» (2002), «Актуальні питання антропоніміки: 36. матеріалів наук. читань пам. Юліана Костюковича Редька» (2005), «Дослідження з ономастики: зб. наук. праць пам. Олексія Сильвестровича Стрижака» (2008), «Студії з ономастики та етимології. 2010» (на пошану Ольги Петрівни Карпенко, 2010), «Студії з ономастики та етимології. 2011 — 2012» (на пошану Ірини Михайлівни Желєзняк; 2012 р.), «Студії з ономастики та етимології. 2013» (до ювілею Р.М. Козлової; 2013 р.), «Студії з ономастики та етимології. 2015 — 2016» (пам'яті Романа Івановича Осташа, 2017). Публікація таких праць надзвичайно важлива для історії ономастики взагалі й вітчизняної зокрема, оскільки, з одного боку, систематизує назвознавчу спадщину конкретного науковця, а з іншого — є прикладом (для молодших поколінь ономастів) ушанування визначних репрезентантів цього мовознавчого напрямку, які зробили вагомий внесок у розвиток національного назвознавства в ширшому, світовому контексті.

Для виховання майбутніх дослідників тієї чи тієї наукової проблеми важливе значення має якісна фахова книга. Саме з цією метою й було задумано публікацію серії цікавих і вагомих для розвитку певної науки праць. Не лишилися осторонь від цієї справи й українські ономасти. У 2007 р. було започатковано серію «Бібліотека української ономастики» (автор ідеї та назви серії — В.П. Шульгач). На сьогодні у ній опубліковано 28 книг — монографій, колективних праць, етимологічних словників. Видання цієї серії відомі й за межами України, про що свідчать схвальні рецензії на них зарубіжних ономастів. З огляду на це можна констатувати, що популяризація наукового доробку українських ономастів у колі європейських мовознавців сприятиме утвердженню авторитету національної назвознавчої школи у світовому контексті.

Нині українські ономасти Інституту української мови НАН України у своїх дослідженнях розвивають науково-теоретичні засади, закладені в попередні роки, вдосконалюючи методикку опису й аналізу онімного матеріалу. Колектив ономастів у складі В.П. Шульгача (завідувач), О.П. Карпенко, С.О. Вербича, І.Є. Єфименко, О.В. Іваненка, В.О. Яція працює над складним проектом «Історико-етимологічний словник ойконімів України» (у межах таких планових тем: «Ойконімія України в історико-етимологічному аспекті», «Генезис українського ойконімікону», «Ойконімна лексикографія. Історико-етимологічний аспект»), який передбачає етимологічний опис українського ойконімікону з історичним ко-

ментарем. На завершення цієї теми заплановано зведений «Історико-етимологічний словник назв поселень України» і серію одностомних словників, присвячених докладному мовознавчому аналізу назв поселень із різних областей України із залученням історичного матеріалу.

У 1-й чверті XXI ст. академічна ономастика основну увагу зосереджує на дослідженні українського онімікону в його діяхронії на засадах порівняльно-історичного мовознавства, тому висловлені тут міркування, гадаємо, актуальні для її подальшого розвитку. З цього приводу наведемо промовисту думку В.В. Лучика: «...В ономастиці, зокрема українській, компаративістика ще довго залишатиметься провідним напрямом, бо невизначена кількість власних назв містить необмежену за обсягом етномовну та культурно-історичну інформацію, залишаючись водночас переважно етимологічно не поясненою або навіть лексикографічно не опрацьованою. З-поміж невідкладних завдань ономастичної компаративістики — укладання фундаментальних історико-етимологічних словників антропонімів, ойконімів, гідронімів та інших класів власних назв» [4: 128]. Важливо зазначити, що в колі науковців, які працюють у відділі ономастики Інституту української мови НАН України, є розуміння того, що для з'ясування походження певної назви її слід пояснювати не ізольовано, а в системі етимологічно споріднених онімів. Проте ономастика — це багатоаспектна наука, вона досліджує назви не лише в їхньому історичному ракурсі, і якщо зосередитися тільки на цьому напрямі, це значить звужити дослідницькі можливості назвознавства. Щоб цього не сталося, нині й на перспективу для ономастики загалом й академічної зокрема потрібно, на нашу думку, крім етимологічного аспекту вивчення власних назв, розвивати й інші напрями, наприклад функціональний, що пов'язаний безпосередньо з ономастичною практикою — правописом власних назв і відтопонімних похідних тощо. Крім того, для перспектив академічної ономастики важливо: 1) стимулювати розвиток регіональних ономастичних центрів, які надаватимуть допомогу в поповненні академічної ономастичної картотеки, консультуватимуть місцеві органи влади з найрізноманітніших питань функціонування онімної лексики (саме з цією метою група ономастики Інституту української мови НАН України разом із Українською ономастичною комісією долучаються до організації всеукраїнських, часто з міжнародною участю, ономастичних конференцій, які проходять на базі тих вітчизняних університетів, де функціонують ономастичні осередки. Остання, XVII Міжнародна ономастична конференція «Актуальні проблеми української та інослов'янської ономастики» відбулася 2017 р. в Тернопільському національному педагогічному університеті ім. В. Гнатюка); 2) активніше популяризувати результати своїх досліджень на сторінках як у всеукраїнських (центральных і місцевих), так і закордонних видань, а також на наукових форумах як в Україні, так і за її межами. Це дасть змогу розвивати ономастичні студії на принципах об'єктивного (від характеристики окремого факту до формулювання концепції, а не навпаки) аналізу онімного

матеріалу, зміцнюючи авторитет національного назвознавства як усередині нашої держави, так і у світовому ономастичному просторі.

ЛІТЕРАТУРА

1. Гідронімічний атлас України (проспект). Київ, 1967.
2. Єфименко І.В. Ономастика. *Інституту мовознавства ім. О.О. Потебні НАН України — 75, 1930 — 2005: Матеріали до історії*. Київ, 2005. С. 243 — 260.
3. Зубко А. Українська ономастика: здобутки та проблеми. *Спеціальні історичні дисципліни: питання історії та методики*. 2007. Вип. 15. С. 262 — 281.
4. Лучик В.В. Актуальні напрями української ономастики. *Записки з ономастики: зб. наук. праць*. Одеса, 2011. Вип. 14. С. 126 — 130.
5. Німчук В.В. Українська ономастична комісія: сьогодення і перспективи. *Повідомлення Української ономастичної комісії. Нова серія*. Київ, 2012. Вип. 1. С. 6 — 13.
6. Передмова. *Етимологічний словник літописних географічних назв Південної Русі*. Київ, 1985. С. 5 — 10.
7. Стрижак О.С. К.К. Цілуйко як ономаст (короткі спогади і роздуми). *Українська ономастика: Матеріали наукового семінару, присвяченого 90-річчю Кирила Кузьмича Цілуйка*. Київ, 1998. С. 4 — 14.
8. Юркенас Ю. Собственное имя как знак языка и феномен истории народа. *Студії з ономастики та етимології. 2011 — 2012*. Київ, 2012. С. 246 — 256.

REFERENCES

1. Ukrainian Hydronymic Atlas (prospectus). (1967). A.P. Nepokupnyi, O.S. Stryzhak, K.K. Tsilujko (eds.). Kyiv (in Ukr.).
2. Yefymenko I.V. (2005). Onomastics. *Potebnia Institute of Linguistics — 75, 1930 — 2005: Materials to the history*. V.G. Sklarenko (ed.). Kyiv. P. 243 — 260 (in Ukr.).
3. Zubko, A. (2007). Ukrainian onomastics: achievement and problems. *Special Historical Disciplines: History and Methodology*. Vol. 15, 262 — 281 (in Ukr.).
4. Luchyk, V.V. (2011). Topical areas of Ukrainian onomastics. *Notes on onomastics: collection of scientific works*. O.Iu. Karpenko (ed.). Odesa. Vol. 14, 126 — 130 (in Ukr.).
5. Nimchuk, V.V. (2012). Ukrainian Onomastic Commission: Present and Future. *Report of the Ukrainian Onomastic Commission*. V.V. Nimchuk (ed.). Kyiv, 2012. P. 6 — 13 (in Ukr.).
6. Preface. (1985). *Etymological Dictionary of Southern Russia chronicles geographical names*. O.S. Stryzhak (ed.). Kyiv, 1985. P. 5 — 10 (in Ukr.).
7. Stryzhak, O.S. (1998). K.K. Tsilujko as onomast (short memories and reflections). *Ukrainian onomastics: Materials of the scientific seminar, devoted to the 90th anniversary of Kyril Kuzmich Tsilujko*. Kyiv. P. 4 — 14 (in Ukr.).
8. Yurkenas, Yu. (2012). Proper names as a sign of language and the phenomenon of the history of the people. *Studies on onomastics and etymology. 2011 — 2012*. O.P. Karpenko, V.P. Shulhach (ed.). Kyiv. P. 246 — 256 (in Rus.).

Статтю отримано 02.10.2018

Sviatoslav Verbych

Institute of the Ukrainian Language of National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv

UKRAINIAN ACADEMIC ONOMASTICS: PAST, PRESENT, FUTURE

The article deals with the basic stages of becoming Ukrainian academic onomastics that was conceived in 50th of XX century and it is related to activity the onomastic group in the Potebnia Institute of Linguistics. Attention is drawn to development of its main directions and ideas — etymological research of hydronymy, anthroponymy, oikonimy and ethnonymy on the basis of the traditions of comparative-historical linguistics. It is dealt with most important problems of modern research: the etymology of personal, geographical and ethnic names on the basis of systematic and historicism; lexicographic study of the main classes of onyms — anthroponyms, hydronyms and oiconyms; analysis of modern onimicon of Ukraine in According to current spelling

norms of modern Ukrainian language; systematization of the work of the Ukrainian onomastis and the conclusion of bibliographic pointers on onomastics. We reviewed the achievements of the Ukrainian academic onomastic cell through the prism of the works of its scientists — numerous monographs, collections of scientific works, historical-etymological dictionaries of hydronyms and oikonimes, among which the periodical edition «Studios on onomastics and etymology» deserves special attention. It is specially noted for cooperation of the Onomaste staff of the Ukrainian Language Institute of the National Academy of Sciences of Ukraine with regional onomastic centers and popularization of the results of national onomastic research outside Ukraine. We outlined the main tasks of the Ukrainian academic onomastics for the future, among which: to develop Ukrainian onomastic science on the basis of objective (from the description and characteristics of a particular ominous fact to the formulation of the concept) analysis of the onymic material; to expand the empirical basis of onomastic research; to promote the results of onomastic studies among students of national universities.

Keywords: *onomastics, research on names, toponymics, principles of systemicity and historicism, comparative-historical linguistics, onomastics department of the Ukrainian language Institute of the National Academy of Sciences of Ukraine.*

УДК 811.161.2'374.2:46

Людмила Туровська

Інститут української мови НАН України, м. Київ

МАКРО- ТА МІКРОСТРУКТУРА ТЕРМІНОЛОГІЧНОГО СЛОВНИКА ТЛУМАЧНОГО ТИПУ

У статті проаналізовано теоретичні напрацювання термінографії як практичного втілення термінологічної діяльності; розглянуто різні погляди на поняття «макроструктура» та «мікроструктура термінологічного словника»; схарактеризовано особливості побудови термінологічного словника суспільно-політичного спрямування; зацентовано увагу на принципах організації статей у термінологічному словнику.

Ключові слова: термінологічний словник, мікро- та макроструктура словника, реєстр словника, суспільно-політичний словник.

Сучасну термінографію багато дослідників розглядає не лише як теоретичну науку, але й як практичну діяльність з укладання словників (Х.К. Сейгер, Г. Піхт, Р. Хартманн, С. Ландау, П.М. Денисов, В.М. Лейчик, К.Я. Авербух, В.В. Дубічинський, Л.О. Симоненко, Є.А. Карпіловська, Т.Р. Кияк) [51 — 54; 49; 42 — 43; 48; 11; 28; 1; 15; 34; 16 — 17; 18]. Зважаючи на це, закономірним видається намагання випрацювати принципи і критерії відбору слів до корпусу спеціального словника, а також систему ремарок, практичне завдання яких — адекватно й повно відобразити особливості й умови вживання спеціальних мовних одиниць.

Відповідно до потреб користувачів сучасних словників для точного й вичерпного відображення мовної картини світу необхідне уніфікування словникової статті з повним набором ремарок, додаткової інформації (частина мови, синоніми, антоніми, сполучуваність реєстрового слова тощо), дефініції, що долучає позамовний матеріал про історію появи слова, довідковий матеріал із необхідними коментарями про специфіку сфери вживання, ілюстрації.

© Л.В. ТУРОВСЬКА, 2018

Організація відомостей у термінологічному словнику може мати різноманітну і доволі складну структуру. На жаль, єдиної типології і термінології в цій сфері поки не випрацьовано. І хоча в лінгвоукраїністиці теорію класифікації словників розроблено в працях відомих мовознавців Л.В. Щерби, Л.С. Паламарчука, П.Й. Горецького, колективних монографіях Н.Ф. Клименко, М.М. Пешак, Є.А. Карпіловської та ін. [38; 8], проте у термінознавстві маємо лише окремі розвідки Л.О. Симоненко, М.В. Комової, В.В. Дубічинського, Т.Р. Кияка та ін. [33; 23; 14; 18; 34]. Традиційно структуру словника описують через поняття «макроструктура» і «мікроструктура», проте ці терміни використовують із різними значеннями і вони мають низку суттєвих недоліків, що яскраво ілюструють такі авторитетні джерела: «Введение в терминологию» [10] і «Teaching and Researching Lexicography» [43].

Під «макроструктурою» (macrostructure) в англomовних джерелах найчастіше розуміють принцип організації словникових статей в основному корпусі словника. С.В. Гриньов [10: 30, 32] додає до цього поняття також склад і взаємодію всіх композиційних частин словника. Власне організацію словникових статей у корпусі він пропонує називати «медіоструктурою». Водночас Р. Хартманн під медіоструктурою (medio structure) розуміє «різні засоби доступу до відсилань» [43: 65]. Це, очевидно, те саме, що Х. Бергенхольц і С. Тарп називають «структурою відсилань» (cross-reference structure) [39: 16]. Для опису складу і взаємодії частин словника Р. Хартманн використовує термін *мегаструктура* (megastructure), а Х. Бергенхольц і С. Тарп — термін *фреймова структура* (frame structure). Отже, термінологія ще не усталена.

Двомовна термінографія також має свою специфіку і гостро потребує власної термінології. Стрімке поширення електронних словників також зумовить внесення певних змін у традиційний поняттєвий апарат термінографії.

Відкритим залишається питання про межі макро- і мікроструктури. Виокремлювані дослідниками елементи макроструктури [10: 40] нерідко стосуються і мікроструктури. Наприклад, алфавітно-гніздовий порядок відбиває послідовність подання не лише словникових статей, але й підстатей, а питання про принципи фіксування багатозначних слів та омонімів може стосуватися також їхнього формування, а не лише розміщення одне відносно одного.

Попри сучасні захоплення, з одного боку, макроструктурами, макропідходами, глобальними кібернетичними схемами електронного майбутнього людства, а з іншого — мікроструктурами, мікроаналізом, елементарними стандартними й універсальними одиницями змісту, «молекулярними» рівнями знакових систем, термінографія, як і філологія, за своєю суттю орієнтується на «людські пропорції», тобто на одиниці «середньої величини» [11: 29].

Очевидно, відповідь на питання, чим відрізняються словники від інших видів довідкових видань, насамперед від енциклопедій і довідників,

варто шукати серед таких трьох ознак, як «зміст правої частини», «призначення», «читацька аудиторія», остання з них не диференційна, оскільки більшість довідкових видань може бути адресована як визначеним групам користувачів, так і найширшому колу читачів. Тому принципові відмінності між словниками й іншими типами довідкових видань мають бути пов'язані або зі змістом правої частини, або з призначенням, або і з тим і з іншим.

Нині випускають багато спеціальних словників різних типів і обсягу у друкованій та електронній формі. Суспільно-політичні й лінгвістичні чинники зумовлюють необхідність створення спеціальних словників, завданнями яких є максимально повне й точне відображення явищ і подій суспільного життя, накладання ідеологічно-оцінних характеристик на нейтральні загальноживані лексичні одиниці, а також поява нових термінів на позначення політичної дійсності.

Модель електронного словника має кілька переваг: можливість швидкого оновлення словника, пошук слів у всіх граматичних формах, не обмежений місцем набір інформаційних категорій і ремарок, різних довідок, багатий ілюстративний матеріал, урахування потреб і редагування самим користувачем словникової статті, зокрема виведення на екран усіх розділів інформації. Призначення такого довідника — стати методичним посібником з оволодіння комунікативно правильним використанням мови суспільно-політичного життя, передати значення, роль оцінного й ідеологічного чинників або їх накладання на поняття.

Без сумніву, комбінування кількох типів словникових видань гарантує різнобічний опис реєстрових одиниць і задовольнить потреби сучасного користувача.

Чинники, що впливають на параметри словника і процес його створення, можна розділити на власне лексикографічні та зовнішні. Перші пов'язані із задоволенням потреб користувачів словника, другі коригують проект словника відповідно до реальних умов словникового проекту. До власне лексикографічних чинників належить матеріал, із яким користувачі здійснюють ті чи ті операції, характер цих операцій, а також інформаційні потреби користувачів і потреби, пов'язані з особливостями пошуку й сприймання інформації. Об'єктивність відомостей про реальні запити користувачів залежить від учасників і методів збирання інформації. До зовнішніх чинників зараховуємо ресурси, вимоги сторін, що надають ці ресурси, обмеження, пов'язані з носієм інформації, а також світосприйняття автора словника. Визначальними принципами термінографії є чітке адресування та прагматична зумовленість. Внутрішні діалектичні суперечності протиріччя, притаманні словникові, а також необхідність однозначно вирішувати у цій праці питання, що не мають загальноприйнятого трактування, зумовлюють поширення в термінографії суб'єктивних чинників, які важко формалізувати.

Як інформаційний продукт словник покликаний задовольняти відповідні запити користувачів, що виникають під час звернення у їхній

діяльності до того чи того мовного матеріалу. Окрім того, у користувачів є також певні потреби, пов'язані з особливостями пошуку і сприйняття інформації. Такі вимоги частково визначають зміст і структуру словника і тип носія. Якщо словник не укладений для особистого вжитку, у автора, на жаль, немає точних відомостей про реальних користувачів і їхні запити. Ще менше відомостей про конкретний матеріал, із яким матимуть справу користувачі. Тому параметри словника залежатимуть також від методів збирання матеріалу, споживачів, їхніх потреб, а також від того, хто буде збирати цю інформацію й інтерпретувати її.

Отже, для повноцінної функціональності словника, його ліва частина має бути впорядкована — бажано способом, що забезпечує найшвидший і простий доступ до необхідної інформації та відповідає його призначенню.

Проте оптимальний спосіб упорядкування — це лише вимога до термінографічної продукції, але не її ознака, інакше статус багатьох словників був би сумнівний. Як ознаку словника лінгвісти пропонують уважати упорядкованість одиниць будь-яким чином, який сприяє відшукуванню потрібної інформації.

Конфлікт простежуємо і між інформаційними потребами користувачів й особливостями сприйняття ними інформації. З одного боку, користувач очікує від словника певної повноти інформації, а з іншого — надмірний її обсяг ускладнює сприймання й опрацювання. Окрім того, укладачі словника змушені орієнтуватися на «середньостатистичного» споживача і типові ситуації використання, через що в одній ситуації й для одного користувача інформації може виявитися недостатньо, а в іншій ситуації й для іншого — її буде забагато.

Формування реєстру словника спеціальної лексики, збирання інформації про одиниці словника і вибір джерел неможливі без глибокого розуміння того, що таке спеціальні тексти і які типи спеціальних одиниць у них використовують [33].

На жаль, на практиці провести чітку межу між спеціальними і неспеціальними сферами складно. По-перше, зарахування галузі до спеціальної багато в чому має конвенційний характер і зазнає змін [53: 40; 35: 159]. По-друге, щоденна побутова діяльність певною мірою пов'язана зі спеціалізацією, і всім час від часу доводиться обговорювати спеціальні теми [2: 62; 32: 90]. На нашу думку, до спеціальних треба зараховувати такі сфери, поняттєвий апарат яких невідомий широкому загалу мовців.

Значний вплив на зміст словника мають джерела і методи роботи з ними. Робота з першоджерелами передбачає ряд завдань: вибір типів джерел; відбір матеріалів, які будуть використані як першоджерела; вибір методів опрацювання і збереження інформації; власне стадія опрацювання й збереження інформації; фіксування інформації про джерела словника (для внутрішнього користування і/або для користувачів). Під час планування словникового проекту варто скласти ієрархію типів джерел із огляду на їхню цінність та відповідність завданням саме цього словника

й умовам проекту. Типи джерел краще оцінювати за такими базовими ознаками, як об'єктивність, загальноприйнятність, хронологічна адекватність, зрозумілість і рівень витрат на отримання й опрацювання інформації. Ці основні критерії можуть бути в разі потреби уточнені або доповнені іншими, специфічними для конкретного проекту. Під час ранжування типів джерел варто надавати перевагу тим, які найкраще поєднують потрібні параметри.

У зв'язку з тим що для підготовки словника зазвичай потрібно кілька років, а зміни пріоритетів у науці, техніці й суспільному житті відбуваються дуже швидко, спробуємо оцінити актуальність вибраної тематики на найближчу перспективу.

Зовнішня структура словника. Українські термінологічні словники тлумачного типу мають складну структуру зовнішніх параметрів, а саме: вступна частина — передмова або вступ, список умовних скорочень, список використаних джерел, власне словник і додатки.

Макроструктура словника. Майже для всіх проаналізованих словників характерний традиційний алфавітний принцип подання матеріалу, за якого реєстрові одиниці розміщені за початковими буквами. Цей порядок, своєю чергою, передбачає розміщення «буква за буквою» та «слово за словом».

На склад реєстру найчастіше впливають такі чинники: інформаційні потреби користувачів; важливість терміноодиниць для фахової комунікації, їхня частотність і відтворюваність; системність, теоретичні визначення одиниць спеціальної лексики і практичні критерії їхнього виокремлення; особливості предметної галузі, що підлягає термінографуванню; склад джерел словника і методи їх добирання; компетенція, кваліфікація укладачів; склад словників, виданих раніше за цією темою; призначення і проєктований обсяг словника, склад і обсяг інформації про одиниці реєстру, часові, матеріальні, людські й технічні ресурси словникового проєкту.

Традиційний підхід у роботі з укладання словникових видань передбачає кілька етапів: визначення типу лексикографічного довідника і його адресата, добір джерел, випрацювання принципів формування словника і способів лексикографування реєстрових одиниць.

Так, зокрема, етапи укладання словника суспільно-політичної термінології (далі — СПТ) передбачають: випрацювання критеріїв відбору лексичних одиниць до корпусу словника, визначення джерел вхідних одиниць й адресата довідника, визначення місця запланованого лексикографічного видання в сучасній типології словників, лексикографічних принципів опису реєстрових слів.

Зважаючи на проаналізований теоретичний матеріал, під суспільно-політичною лексикою (далі — СПЛ), складником якої є й відповідна термінологія, розуміємо сукупність лексичних одиниць, що передають поняття суспільної, політичної і соціальної реальності, пов'язані з ідеологією і використовувані практично в усіх сферах повсякденної комунікації.

Під час укладання словника випрацювані критерії відбору (частота й актуальність явища, позначуваного терміном, наявність писемних підтверджень, у тому числі й електронних) і принципи лексикографічного опису реєстрових слів: ліберальний підхід до введення лексичних одиниць до корпусу (науковий, загальнонавчаний вокабуляр, спеціальний жаргон, назви державних програм, закладів, служб, міжнародних організацій тощо). Набір функціональних ремарок уможлиблює забезпечити користувача від нерозбірливого, довільного використання поданих термінів; фіксація всіх можливих маркерів реєстрового слова дає змогу представити різні ідеологічні оцінки відмінних одне від одного суспільств і їхнього ставлення до цих реалій; вибір прикладів визначений завданням забезпечити додаткову семантичну інформацію або продемонструвати синтаксичну поведінку словникової одиниці в мовленні.

Такий лексикографічний підхід зумовлює структуру словникової статті: заголовне/реєстрове слово, граматична характеристика, дефініція, ілюстративний матеріал.

На основі проведеного аналізу вітчизняних і закордонних словників різних типів можна зробити висновок, що термінографи по-різному підходять до проблеми введення й опису СПЛ. Наприклад, деякі укладачі у своєму прагненні надати користувачеві додаткову позамовну інформацію чи етимологічну довідку про реєстрове слово перетворюють видання в посібники з історії. Інші автори, вводячи лексику суспільно-політичного життя в корпус тлумачного словника, не враховують оцінний аспект. Проте простежуються загальні тенденції, важливі для розуміння оцінно-ідеологічного контексту, запропонуємо свою модель спеціального словника СПТ.

Оцінювання неминуче в будь-якому словниковому виданні. Воно може виявлятися експліцитно або в дефініції, або в ремарках, або одночасно і в дефініції, і в ремарках. Більше того, як показує аналіз словників, оцінка може бути виражена на всіх мовних рівнях. Тому перед термінографами постає проблема випрацювання такої системи ремарок, яка адекватно й об'єктивно передаватиме користувачеві інформацію про оцінний відтінок реєстрової одиниці, навіть потенційно можливий у процесі комунікації, а також про те, хто є об'єктом і суб'єктом оцінювання в конкретній ситуації вживання заголовного слова. Так, у словнику СПТ зафіксовані емоційно забарвлені слова, які використовують для аксіологічної характеристики, здебільшого негативної, окремих прошарків суспільства. Поширеними є назви людей за характером і способами їхньої політичної діяльності, прихильністю / неприхильністю до тієї чи тієї форми правління, певної ідеології (*націоналісти, праві, москвофіли, автономісти, безпартійні*), а також назви з соціально-оцінним, часто перифрастичним, значенням (*кнутопоклонник, шовініст, українофоб, культурник, поплічник, зрадник*).

Отже, новий ліберальний підхід до формування словника зумовлює пошук нових можливостей інформування користувача про специфіку вокабуляра, позначеного ідеологічно-оцінним компонентом.

Актуальність такого довідника викликана потребами сучасного користувача, який бажає отримати максимально повну й точну інформацію про лексичну одиницю, специфіку її функціонування в процесі комунікації і потім зробити власний висновок. Саме словники, що містять нейтрально-оцінні характеристики і не нав'язують певні погляди, а фіксують стан мови на момент опису, необхідні людям.

Мікроструктура словника. Для всіх словникових статей обов'язкові такі пункти, сформовані за час еволюції термінографії: 1) реєстрове (заголовне) слово; 2) граматичні позначки; 3) дефініція; 4) цитата.

Принципи організації статей у словнику настільки багатовекторні, що складно перерахувати й назвати кожен рівень структури. Замість традиційних, але полісемічних і розмитих термінів «макроструктура» і «мікроструктура» останнім часом термінографи дедалі частіше надають перевагу використанню конкретніших і прозоріших терміноодиниць, наприклад «структура словникової статті», «взаєморозміщення частин словника» [24 — 25].

Так, у Словнику суспільно-політичної термінології фіксація нових термінів відбувається з урахуванням часу появи, зумовленості, вживаності та словотвірного значення. Матеріал подано за алфавітно-гніздовим принципом.

Одним із розв'язань проблеми вибору опорного слова є використання пермутаційного порядку, за якого багатокomпонентну одиницю наводять на кожен зі значущих компонентів, що входять до її складу. До такого порядку прихильні багато авторів як до зручного користувачеві [6: 48 — 49; 30: 51; 10: 34]. Його недоліком є збільшення обсягів словника і кількості повторюваної інформації. У словниках спеціальної лексики, крім алфавітного, часто використовують тематичний порядок розміщення словникових статей. Існує значна кількість різновидів тематичного порядку, але в термінологічних словниках найчастіше придатнішим стає систематичний порядок, за якого статті організовано відповідно до логіко-поняттєвої структури описаної предметної галузі [10: 35 — 36]. Організація корпусу за тематичним принципом змушує користувача постійно звертатися до алфавітного покажчика, що дуже сповільнює роботу. Окрім того, він потребує більших витрат часу й ресурсів порівняно з алфавітним [39: 198]. Однак загальновизнано, що тематичний покажчик — корисне доповнення до алфавітного корпусу [12: 13; 6: 62]. Правила тематичної організації матеріалу описані в багатьох посібниках із термінографії [39: 195 — 199].

У спеціальних словниках можуть бути застосовані й інші принципи впорядкування одиниць — потекстовий, хронологічний, частотний [10: 35], проте їх більше використовують в особливих типах словників. Зокрема, частотний принцип упорядкування може бути корисний у словниках, призначених для самопідготовки синхроністів.

Оскільки сфера функціонування лексики на позначення явищ суспільно-політичного життя дуже широка — це фактично будь-яка сфера

людського спілкування (масова комунікація, різноманітні суспільні заходи, повсякденне спілкування тощо), потрібно визначити межі суспільно-політичного вокабуляра, вивчити специфіку ідеологізованих слів і сфери їхнього використання, походження, а також визначити місце цих одиниць у відповідній «ніші» системи національної лексики.

Під час використання гніздування постає питання про те, під яким словом варто розміщувати багатокомпонентні одиниці (словосполучення і складні слова). У практиці світової лексикографії використовують 4 критерії вибору опорного слова: синтаксичний, семантичний, порядковий і частотний, кожен із яких має свої переваги і недоліки [4: 71 — 72]. У термінографії словосполучення переважно розміщують за опорним іменником. Наприклад, **відносини** ...; в. владні, в. етнонаціональні, в. міжсетнічні, в. міжнародні, в. політичні, в. соціальні; **війна** ...; в. гібридна, в. громадянська, в. інформаційна, в. політологічна, в. холодна; **держава** ...; д. адміністративна, д. демократична, д. правова, д. самостійна, д. світська, д. соціальна, д. унітарна, держава-агресор; **катастрофа** ...; к. глобальна, к. гуманітарна, к. екологічна, к. етнічна, к. соціальна, к. техногенна.

До «Словника суспільно-політичної термінології» залучено не лише традиційні для української терміносистеми назви суспільно-політичних понять і реалій, що давно ввійшли в ужиток, а й нові, які останнім часом набули узуального статусу. До перших належать: *абсолютизм, авторитаризм, адміністрація, суспільство, безробіття, бюрократизм, держава* та інші. До других — терміни *валютування, ваххабізм, геополітика, глобалізація, денацифікація, дефляція, дефолт, ізоляціонізм, істеблішмент* та ін. Ці одиниці становлять ядро досліджуваного корпусу номінацій. До периферії увійдуть терміни економіки, фінансів, історії, релігій: *бонус, квотум, госпітальєр, дебітор, девальвація, демпінг* тощо. Значна частина термінів відображатиме політичні реалії, що характеризують життя сьогоденішнього українського суспільства. До таких номінацій належать, зокрема: **імпічмент** — *особливий порядок і встановлена законом процедура притягнення до відповідальності та усунення з посади за грубі порушення закону найвищих посадових осіб до завершення терміну повноважень, одержаних ними внаслідок виборів*; **екзитпул** — *громадське опитування виборців на виході з виборчої дільниці після голосування про їхні результати для оперативного прогнозування загальних результатів виборів*.

Дібрані з матеріалів засобів масової інформації терміни розподілено за основними лексико-семантичними групами: **терміни державно-територіального устрою**: *державних виконавчо-розпорядчих органів влади* (Міністерство фінансів України, Верховна Рада України, Кабінет Міністрів, уряд, місцева адміністрація); *назви представників владних структур* (міський голова, міністр, президент, градоначальник); *назви нормативно-правових актів* (акт, декрет, декларація, наказ, рішення, розпорядження, указ); *процесів* (приватизація, модернізація, тестування, централізація); *суспільних явищ* (бюрократизм, гласність); *форм державної влади та правління* (конституційний устрій, держава, федерація, автономія, республіка,

народоправство, автократизм, централізм); *знаків і символів країни* (герб, прапор, тризуб, гімн); *властивостей* (колегіальність, суб'єктивізм, толерантність); **політології**: *назви елементів системи виборів у державі* (спостерігач, екзитпул, виборці, електорат, мандат, кандидат, виборча кампанія, передвиборча агітація, виборча апатія); *назви політичних акцій і заходів* (пікет, страйк, дебати, суспільний катаклізм); *політико-ідеологічні концептуальні номінації, що характеризують різні типи політичної свідомості* — *політичні та ідеологічні вчення, концепції, доктрини, громадські рухи й течії* (європеїзм, націоналізм, ідеалізм, панрусизм, лібералізм, гуманізм, шовінізм); *назви нових демократичних свобод людини в Україні* (демократія, консолідація, незалежність, відродження); *форм організації політичних сил* (коаліція, опозиція, мажоритарник); *лексика сфери зовнішньої політики та дипломатичної практики* (дипломат, делегація, міжнародна інтервенція, митний кордон, антиросійська коаліція, окупація, переговори); **соціології**: *назви класів, прошарків суспільства, що відображають соціально-майнову диференціацію* (народні маси, селянство, службовець, фермер, аграрій, безробітний); *назви світоглядних понять, що віддзеркалюють інтереси, ідеали людей, станів, суспільства загалом* (одностайність, солідарність, сентименталізм, сервілізм, народолюбство, урапатріотизм, українське самозречення); *найменування характерних для української спільноти ідейно-моральних тенденцій* (деморалізація, зросійщення, полонізація, українізація); *назви етнічних спільнот* (нація, українство, громадянство, народність, демос); *назви соціальних процесів дезорганізації суспільного життя* (репресії, насильство, терор, реакція, ворогування, українофільський рух, офіційні обмеження, адміністративні репресії, національні змагання, хліборобські страйки); **економіки**: *підсистем економічної науки* (менеджмент, маркетинг, мікроекономіка, макроекономіка); *осіб, які займаються економічною діяльністю* (андерайтер, брокер, аджастер, букмекер, маклер, скелтер, підприємець, трейдер); *економічних процесів* (безробіття, валоризація, глобалізація, монопсонія, біржова інтервенція, інтенсифікація, інтернаціоналізація); *концепцій, течій, політики* (аграрна політика, біополітика, біоекономіка, неоінституціоналізм, гедонізм, геополітика, неолібералізм); *лексеми, що стосуються економічної політики держави, найменування фінансово-банківської та податкової сфер* (капітал, цінні папери, експропріація, фінансові інституції, торгівля, економічна експансія, дотація, бюджет, хронічний дефіцит, податок, банк, кредитувати, банкрутство); **юриспруденції**: *назви законодавчих документів* (закон, декларація, Конституція, законодавство); *політичних процесів перебудови державної системи або окремих її частин* (брексит, федералізація, децентралізація), *прав та свобод людини* (свобода друку, особиста недоторканність, правопорушення, сецесія).

Як писав Л.В. Щерба, «кожне більш-менш складне слово по суті має бути предметом наукової монографії, а відповідно, важко чекати закінчення якого-небудь хорошого словника. А словники потрібні і потрібно віднаходити якийсь компроміс» [38: 72]. Це зумовлює появу в терміно-

графії і нових підходів до укладання фахових словників, і пошук оптимальної структури, і задоволення вимог не лише лінгвістів, а й користувачів словниковим продуктом.

ЛІТЕРАТУРА

1. Авербух К.Я. Терминография: традиционное и специфическое. *Теория и практика научно-технической лексикографии: Сб. статей*. Москва, 1988. С. 27 — 34.
2. Берков В.П. Вопросы двуязычной лексикографии: Словник. Ленинград, 1973.
3. Берков В.П. Заметки об определении терминов в филологических и энциклопедических словарях. *Проблематика определений терминов в словарях разных типов*. Ленинград, 1976. С. 140 — 144.
4. Берков В.П. Двуязычная лексикография: Учебник. 2-е изд., перераб. и доп. Москва, 2004.
5. Герд А.С. Терминологический словарь среди других типов словарей. *Современная русская лексикография, 1980: Сб. статей*. Ленинград, 1981. С. 106 — 112.
6. Герд А.С. Основы научно-технической лексикографии: (Как работать над терминологическим словарем). Ленинград, 1986.
7. Герд А.С. К определению понятия «словарь». *Проблемы лексикографии: Сб. статей*. Санкт-Петербург, 1997. С. 191 — 203.
8. Горещкий П. Історія української лексикографії. Київ, 1963.
9. Гринев С.В. Введение в терминологическую лексикографию: Учеб. пособие. Москва, 1986.
10. Гринев С.В. Введение в терминологию. 2-е изд., перераб. и доп. Москва, 1995.
11. Денисов П.Н. Основные проблемы теории лексикографии: Автореф. дис. ... д-ра филол. наук. Москва, 1976.
12. Донской Я.Л. Словник в научно-технической лексикографии: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. Ленинград, 1986.
13. Дубичинський В.В. Лінгвістичний апарат на опис лексичних та термінологічних паралелей. *Збірник Харківського історико-філологічного товариства*. Харків, 1993. С. 117 — 124.
14. Дубичинский В.В. Искусство создания словарей: Конспекты по лексикографии: Учеб. пособие. Харьков, 1994.
15. Дубичинский В.В. Теоретическая и практическая лексикография. Вена — Харьков, 1998.
16. Карпіловська Є.А. Машинні версії традиційних словників як основа для укладання комп'ютерних словників та тезаурусів. *Мовознавство*. 1996. № 4 — 5. С. 19 — 22.
17. Карпіловська Є. Динаміка сучасної української мови в словниках нового покоління. *Українська мова*. 2004. № 3. С. 3 — 29.
18. Кияк Т.Р. Лингвистические аспекты терминоведения: Учеб. пособие. Киев, 1989.
19. Кияк Т.Р. Проблеми української термінографії. Старі уроки за нових умов. *Vocabulum et vocabularium*. Харків, 1994. Вип. 4. С. 191 — 198.
20. Клименко Н.Ф., Пешак М.М., Савченко І.Ф. Формалізовані основи семантичної класифікації лексики. Київ, 1982.
21. Клименко Н.Ф., Пешак М.М., Ярун Г.М., Карпіловська Є.А. Лексична семантика в системі «людина-машина». Київ, 1986.
22. Комарова З.И. Семантизация в терминографии. *Очерки научно-технической лексикографии: Сб. статей*. Санкт-Петербург, 2002. С. 33 — 47.
23. Комова М. Класифікація термінологічних словників. *Проблеми української термінології*. Львів, 2008. С. 144 — 147.
24. Кудашев И.С. О понятии «лексикографический параметр» и параметрической типологии словарей. *Научно-техническая терминология*. 2002. Вып. 1. С. 69 — 72.
25. Кудашев И.С. Словарь как артефакт: лексикографическое определение словаря. *Человек. Язык. Искусство (памяти профессора Н.В. Черемисиной). Материалы Международной научно-практической конференции*. Москва, 2002.

26. Котелова Н.З. Семантическая характеристика терминов в словарях. *Проблематика определений терминов в словарях разных типов*. Ленинград, 1976. С. 30 — 44.
27. Лейчик В.М. Лексикографическая терминологическая деятельность (классификация и методика создания терминологических словарей). *Терминология библиотечного дела: Сб. науч. трудов*. Москва, 1975. С. 6 — 15.
28. Лейчик В.М. Особенности терминологии общественных наук и сферы ее использования. *Язык и стиль научного изложения: (Лингвометодические исследования)*. Москва, 1983. С. 70 — 88.
29. Лейчик В.М. Терминоведение: Предмет, методы, структура. Изд. 2-е, испр. и доп. Москва, 2006.
30. Марчук Ю.Н. Основы терминографии: Метод. пособие. Москва, 1992.
31. Маткина И.В. Структурная классификация терминологических словарей. *Очерки научно-технической лексикографии: Сб. статей*. Санкт-Петербург, 2002. С. 128 — 146.
32. Перерва В.М. Перерождаются ли термины в общем употреблении? *Современная русская лексикография: Сборник*. Ленинград, 1981. С. 89 — 97.
33. Симоненко Л.О. Українська наукова термінологія в лексикографічному опрацюванні. *Українська наукова термінологія*. Львів, 2010. № 3. С. 12 — 22.
34. Суперанская А.В., Подольская Н.В., Васильева Н.В. Общая терминология: Вопросы теории. Москва, 2003.
35. Татаринов В.А. Составление локальных терминологических словарей как один из приемов подготовки специалистов по иностранному языку. *Иностранные языки в высшей школе: Учеб.-метод. пособие*. Москва, 1982. Вып. 17. С. 116 — 121.
36. Толикина Е.Н. Термин в толковом словаре. *Проблематика определений терминов в словарях разных типов*. Ленинград, 1976. С. 45 — 57.
37. Украинский семантический словарь. Проспект. Співуклад. Н.Ф. Клименко, М.М. Пешак. Київ, 1990.
38. Щерба Л.В. Опыт общей теории лексикографии. *Избранные работы по языкознанию и фонетике*. Ленинград, 1958. Т. 1.
39. Bergenholtz H., Tarp S. Manual of Specialised Lexicography. John Benjamins Publishing, 1995.
40. Geeraerts D. Principles of Monolingual Lexicography. Hausmann F. J. et al. (eds) *Worterbcher: ein internationales Handbuch zur Lexikographie: an international encyclopedia of lexicography: encyclopedie internationale de lexicographie*. Teilbd 1. Berlin: de Gruyter, 1989. P. 287 — 296.
41. Haiman J. Dictionaries and Encyclopedias. *Lingua*. 1980. Vol. 50. № 4. P. 329 — 357.
42. Hartmann R. Lexicography, Translation and the So-Called Language Barrier. Snell Hornby M. & Phil, E. (eds) *Translation and Lexicography: Papers Read at the EURALEX Colloquium Held at Innsbruck 2—5 July 1987*. Amsterdam: Benjamins, 1989. P. 9 — 20.
43. Hartmann R. R. K. Teaching and Researching Lexicography. New York: Longman, 2001.
44. Hatherall G. Studying Dictionary Use: Some Findings and Proposals. Hartmann R. R. K. (ed.) *LEXeter '83 Proceedings. Papers from the International Congress on Lexicography at Exeter, 9—12 September 1983*. Tübingen: Niemeyer, 1984. P. 183 — 189.
45. Hausmann F.J. Dictionary Criminality. Hausmann F.J. et al. (eds) *Worterbcher: ein internationales Handbuch zur Lexikographie: an international encyclopedia of lexicography: encyclopedie internationale de lexicographie*. Berlin: de Gruyter, 1989. P. 97 — 101.
46. Hausmann Franz J., Herbert E. Wiegand. Component Parts and Structures of Monolingual Dictionaries. Hausmann Franz J. et al. (Eds.). 1989 — 1991. P. 328 — 360.
47. Landau S. Dictionaries. The Art and Craft of Lexicography. Cambridge: Cambridge University Press, 1989.
48. Landau S. Dictionaries. The Art and Craft of Lexicography. Cambridge: Cambridge University Press, 2001.
49. Picht H. Knowledge Representation in Terminology. *Лексика, лексикография, терминология в русской, американской и других культурах: Материалы VI Международной школы-семинара, Иваново, 12—14 сентября 2005 г.* Иваново, 2005. С. 15 — 23.
50. Picht H., Draskau J. Terminology: An Introduction. Guildford: University of Surrey, 1985.
51. Sager J.C. The Dictionary as an Aid in Terminology. Hausmann F. J. et al. (eds) *Worterbcher: ein internationales Handbuch zur Lexikographie: an international encyclopedia of lexicography: encyclopedie internationale de lexicographie*. Teilbd 1. Berlin: de Gruyter, 1989. P. 167 — 170.

52. Sager J. C. A Practical Course in Terminology Processing. Amsterdam: Benjamins, 1990.
53. Sager J.C. Language Engineering and Translation: Consequences of Automation. Amsterdam: Benjamins, 1994. P. 181 — 208.
54. Sager J.C. Terminology Compilation: Consequences and Aspects of Automation. *Handbook of Terminology Management / compiled by Sue Ellen Wright and Gerhard Budin*. Amsterdam: Benjamins, 2001. P. 761 — 771.
55. Temmerman R. Innovative Methods in Specialised Lexicography. *Terminology*. 2003. Vol. 9. № 1. P. 117 — 135.

REFERENCES

1. Averbukh, K. (1988). Terminography: traditional and specific. *Theory and practice of scientific and technical lexicography*. Moscow (in Rus.).
2. Berkov, V. (1973). About bilingual lexicography: Dictionary. Leningrad (in Rus.).
3. Berkov, V. (1976). Notes on the definition of terms in philological and encyclopedic dictionaries. *The problem of terms' definitions in dictionaries of different types*. Leningrad (in Rus.).
4. Berkov, V. (2004). Bilingual lexicography: Textbook. 2 ed. Moscow (in Rus.).
5. Gerd, A. (1981). Terminological dictionary among other types of dictionaries. *Modern Russian lexicography*. Leningrad (in Rus.).
6. Gerd, A. (1986). Fundamentals of scientific and technical lexicography: (*How to work on a terminological dictionary*). Leningrad (in Rus.).
7. Gerd, A. (1997). Definition of the concept "Dictionary". *Problems of Lexicography*. St. Petersburg (in Rus.).
8. Horetskyi, P. (1963). *History of Ukrainian lexicography*. Kyiv (in Ukr.).
9. Grinev, S. (1986). Introduction to terminological lexicography: (Textbook). Moscow (in Rus.).
10. Grinev, S. (1995). Introduction to Terminography. 2 ed. Moscow (in Rus.).
11. Denisov, P. (1976). The basic problems of the theory of lexicography: Author's abstract. of thesis ... Dr. philol. sciences. Moscow (in Rus.).
12. Donskoy, Ya. (1986). Dictionary in scientific and technical lexicography: Author's abstract of thesis ... Cand. philol. Sciences. Leningrad (in Rus.).
13. Dubicinsky, V. (1993). Linguistic apparatus for the description of lexical and terminological parallels. Collection of Kharkiv Historical and Philological Society. Kharkiv (in Ukr.).
14. Dubichinsky, V. (1994). The Art of Creating Dictionaries: Synopses on Lexicography. Kharkiv (in Rus.).
15. Dubichinsky, V. (1998). Theoretical and practical lexicography. Vein — Kharkiv (in Rus.).
16. Karpilovska, Ye. (1996). Machine versions of traditional dictionaries as the basis for making computer dictionaries and thesauri. *Linguistics*, 4, 5, 19 — 22 (in Ukr.).
17. Karpilovska, Ye. (2004). Dynamics of the modern Ukrainian language in the dictionaries of the new generation. *Ukrainian language*, 3, 3 — 29 (in Ukr.).
18. Kyiak, T. (1989). Linguistic aspects of terminology. Kyiv (in Ukr.).
19. Kyiak, T. (1994). Problems of Ukrainian Terminography. Old lessons under new conditions. *Vocabulum et vocabularium*. Kharkiv, 4, 191 — 198 (in Ukr.).
20. Klymenko, N., Pashchak, M., Savchenko, I. (1982). Formalized basics of semantic classification of vocabulary. Kyiv (in Ukr.).
21. Klymenko, N., Peshchak, M., Yarun, G., Karpilovskaya, Ye. (1986). Lexical semantics in the system "man-machine". Kyiv (in Ukr.).
22. Komarova, Z. (2002). Semanticization in terminology. *Essays on scientific and technical lexicography*. St. Petersburg. P. 33 — 47 (in Rus.).
23. Komova, M. (2008). Classification of terminology dictionaries. *Problems of Ukrainian terminology*. Lviv. P.144 — 147 (in Ukr.).
24. Kudashev, I. (2002). About the concept "lexicographic parameter" and parametric typology of dictionaries. *Scientific and technical terminology*, 1, 69 — 72 (in Rus.).
25. Kudashev, I. (2002). Dictionary as an artifact: lexicographic definition of the dictionary. *Man. Language. Art. Materials of the International Scientific and Practical Conference*. Moscow. P. 160 (in Rus.).
26. Kotelova, N. (1976). Semantic characteristic of terms in dictionaries. *The problem of terms' definitions in dictionaries of different types*. Leningrad. P. 30 — 44 (in Rus.).

27. Leychik, V. (1975). Lexicographic Terminological Activity (Classification and Methodology for the Creation of Terminology Dictionaries). *Terminology of Librarianship*. Moscow. P. 6 — 15 (in Rus.).
28. Leychik, V. (1983). Features of the terminology of Social sciences and the sphere of its use. *Language and style of scientific presentation*. Moscow. P. 70 — 88 (in Rus.).
29. Leychik, V. (2006). Terminology: Subject, methods, structure. Moscow (in Rus.).
30. Marchuk, Yu. (1992). Fundamentals of Terminography: Method. Moscow (in Rus.).
31. Matkina, I. (2002). Structural classification of terminology dictionaries. *Essays on scientific and technical lexicography*. St. Petersburg. P. 128 — 146 (in Rus.).
32. Pererva, V. (1981). Are the terms reborn in general use? *Modern Russian lexicography: Collection*. Leningrad. P. 89 — 97 (in Rus.).
33. Symonenko, L. (2010). Ukrainian scientific terminology in lexicographic processing. *Problems of Ukrainian terminology*. Lviv, 3, 12 — 22 (in Ukr.).
34. Supersanskaya, A.V., Podolskaya, N.V., Vasilieva, N.N. (2003). General terminology: Theory. Moscow (in Rus.).
35. Tatarinov, V. (1982). Compilation of local terminology dictionaries as one of the methods of training foreign language specialists. *Foreign languages in higher education*. Moscow, 17, 116 — 121 (in Rus.).
36. Tolikina, E. (1976). The term in the explanatory dictionary. *The problem of terms' definitions in dictionaries of different types*. Leningrad. P. 45 — 57 (in Rus.).
37. Ukrainian semantic dictionary. Prospectus. (1990). Klymenko, N., Peschak, M. (Eds.). Kyiv (in Rus.).
38. Shcherba, L. (1958). Experience in the general theory of lexicographers. *Scherba L.V. Selected works on linguistics and phonetics*. Vol. 1. Leningrad (in Rus.).
39. Bergenholtz, H., Tarp, S. (1995). Manual of Specialised Lexicography. John Benjamins Publishing.
40. Geeraerts, D. (1989). Principles of Monolingual Lexicography. *Hausmann F. J. et al. (eds) Worterbcher: ein internationales Handbuch zur Lexikographie: an international encyclopedia of lexicography: encyclopedie internationale de lexicographie*. Teilbd 1. Berlin: de Gruyter. P. 287 — 296.
41. Haiman, J. (1980). Dictionaries and Encyclopedias. *Lingua*. Vol. 50. 4, 329 — 357.
42. Hartmann, R. (1989). Lexicography, Translation and the So-Called Language Barrier. *Snell Hornby M. & Phl, E. (eds) Translation and Lexicography: Papers Read at the EURALEX Colloquium Held at Innsbruck 2—5 July 1987*. Amsterdam: Benjamins. P. 9 — 20.
43. Hartmann, R. R. K. (2001). Teaching and Researching Lexicography. New York: Longman.
44. Hatherall, G. (1984). Studying Dictionary Use: Some Findings and Proposals. *Hartmann R.R.K. (ed.) LEXeter '83 Proceedings. Papers from the International Congress on Lexicography at Exeter, 9—12 September 1983*. Tübingen: Niemeyer. P. 183 — 189.
45. Hausmann, F.J. (1989). Dictionary Criminality. *Hausmann F.J. et al. (eds) Worterbcher: ein internationales Handbuch zur Lexikographie: an international encyclopedia of lexicography: encyclopedie internationale de lexicographie*. Berlin: de Gruyter. P. 97 — 101.
46. Hausmann Franz, Herbert, J., Wiegand, E. (1989 — 1991). Component Parts and Structures of Monolingual Dictionaries. Hausmann Franz J. et al. (Eds.). P. 328 — 360.
47. Landau, S. (1989). Dictionaries. The Art and Craft of Lexicography. Cambridge: Cambridge University Press.
48. Landau, S. (2001). Dictionaries. The Art and Craft of Lexicography. Cambridge: Cambridge University Press.
49. Picht, H. (2005). Knowledge Representation in Terminology. *Vocabulary, lexicography, terminography in Russian, American and other cultures: Materials of the VI International School-Seminar, Ivanovo, September 12—14*. P. 15 — 23.
50. Picht, H., Draskau, J. (1985). Terminology: An Introduction. Guildford: University of Surrey.
51. Sager, J.C. (1989). The Dictionary as an Aid in Terminology. *Hausmann F. J. et al. (eds) Worterbcher: ein internationales Handbuch zur Lexikographie: an international encyclopedia of lexicography: encyclopedie internationale de lexicographie*. Teilbd 1. Berlin: de Gruyter. P. 167 — 170.
52. Sager, J. C. (1990). A Practical Course in Terminology Processing. Amsterdam: Benjamins.

53. Sager, J.C. (1994). *Language Engineering and Translation: Consequences of Automation*. Amsterdam: Benjamins. P. 181 — 208.
54. Sager, J.C. (2001). *Terminology Compilation: Consequences and Aspects of Automation. Handbook of Terminology Management / compiled by Sue Ellen Wright and Gerhard Budin*. Amsterdam: Benjamins. P. 761 — 771.
55. Temmerman, R. (2003). Innovative Methods in Specialised Lexicography. *Terminology*. Vol. 9. 1, 117 — 135.

Статтю отримано 01.08.2018

Lyudmila Turovska

Institute of the Ukrainian Language of National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv

MACRO- AND MICROSTRUCTURE OF TERMINOLOGICAL EXPLANATORY DICTIONARY

Nowadays the terminological practice is focuses on the creation of special dictionaries of different types and sizes in printed and electronic form. Socio-and-political and linguistic factors necessitate the creation of special dictionaries whose tasks are maximally complete and accurate representation of phenomena and events of social life, the imposition of ideological and evaluative characteristics on neutral, commonly used lexical units, as well as the emergence of new terms for the designation of political reality.

It is emphasized in the article that the factors influencing the parameters of the dictionary and the process of its creation can be divided into actual lexicographic and external ones. The first is related to the satisfaction of the needs of the user dictionary, the second corrects the dictionary in accordance with the actual conditions of the vocabulary project. Actually lexicographic factors include the material with which users perform those or those operations, the nature of these operations, as well as the information needs of users and the needs associated with the peculiarities of the search and perception of information.

It is noted that terminographs meet a problem of working out such a system of remarks that will adequately and reliably transmit to the user information about the estimated shade of the register unit, even potentially possible in the process of communication, as well as about who is the subject and subject of evaluation in a particular situation the use of the headword.

In the Dictionary of socio-and-political terminology, the fixation of new terms takes place taking into account the time of appearance, motivation, use and word-formation significance. The material is given according to the alphabetical and topical pattern.

Keywords: *terminological dictionary, micro- and macrostructure of the dictionary, vocabulary register, socio-and-political dictionary.*

УДК 811.162.2:282'374

Марина Ткачук

Інститут української мови НАН України, м. Київ

ДІАЛЕКТНА МОВА І НОРМАТИВНА ЛЕКСИКОГРАФІЧНА ПРАКТИКА

Статтю присвячено проблемі репрезентації діалектної лексики в сучасних загальномовних тлумачних словниках, динаміці та особливостям стилістичної кваліфікації та ремаркування в лексикографічних працях; питанню коригування реєстрів загальномовних словників щодо представлення в них діалектизмів. Особливу увагу приділено розширенню функцій діалектизмів у літературній мові.

Ключові слова: словник, реєстр словника, діалектна лексика, діалектизм.

В українському мовознавстві сьогодні відбувається активний розвиток прикладної лексикографії; мовокористувач має доступ до багатьох словників — тлумачних, перекладних, термінологічних, діалектних тощо. До реєстру сучасних тлумачних словників літературної мови входять як новотвори, запозичення, так і реактуалізована та діалектна лексика. Діалекти залишаються важливим джерелом поповнення й урізноманітнення, збагачення мовно-літературного стандарту. «За словниками нерідко оцінюють стан розвитку і мови, і мовознавства, а за окремими з них, насамперед великими тлумачними словниками, визначають рівень унормованості, кодифікованості літературного стандарту та його стильової диференціації» [6: 238].

Метою нашого дослідження є простежити, яким чином діалектну лексику репрезентовано в загальномовних словниках української мови, з'ясувати динаміку кваліфікації діалектної лексики та особливості її ремаркування.

Джерельна база дослідження. Серед тлумачних словників літературної мови наразі найбільш авторитетною і повною академічною лексикографічною працею залишається

© М.М. ТКАЧУК, 2018

академічний «Словник сучасної української мови» в 11 т. (1970 — 1980) (СУМ-11), нещодавно опубліковано додатковий том у 2-х кн. (СУМдод); для зіставлення використано «Словник української мови» в 20 т. (опубліковано до 8 т.) та «Великий тлумачний словник сучасної української мови» за ред. В.Т. Бусла (Київ; Ірпінь, 2005).

Загальна характеристика словників

Діалектизм — це «позанормативний елемент літературної мови, що має виражену діалектну віднесеність» та віддзеркалює «процес адаптації літературною мовою територіально здиференційованих елементів діалектної мови чи регіональних варіантів літературної мови» [4: 151].

За своїм типом СУМ-11 зорієнтований на літературне мовлення, однак до його реєстру дібрано лексику, різну за походженням, функціонуванням та стилістичним використанням. Як зазначають упорядники, «у Словнику зафіксовано ... чимало широко вживаних діалектизмів, застарілих слів, елементів розмовної лексики та ін.» (СУМ-11, I: VI). Зокрема включено регіональну, діалектну лексику, яку марковано як *діал(ектне)* і *зах(ідне)*. Добір діалектизмів був обмежений кількома критеріями, насамперед вживанням у творах відомих письменників та невузьколокальністю слова [14: 14 — 17]. Загалом СУМ-11 містить 4 540 лексем із ремаркою *діал.*, у яких подано лексичні та семантичні діалектизми¹.

Щодо добору реєстру та джерел, на яких ґрунтується СУМ-11, він залишається важливим джерелом для укладання нових словників різних типів. Водночас нормативна кваліфікація окремих слів у СУМ-11 іноді стає причиною виключення окремих слів із реєстру інших, менших за обсягом словників, зокрема призначених для користування учнями, що збіднює їх словниковий запас (див. напр., вид.: Івченко А. Тлумачний словник української мови. — Харків: Фоліо, 2012, куди зовсім не включено діалектну лексику). У передмові до 20-томного «Словника української мови» щодо загальномовних і стилістичних ремарок зазначено: «Вони в новому варіанті [словника — М. Т.] зберігаються, але їх кількість зменшується, особливо ремарки *діал.*, яка обмежує уживання відомих слів у звичайних текстах» (СУМ-20, I: 6 — 7).

Діалектне слово в реєстрі загальномовного словника

Одним із важливих завдань лексикографів є коригування реєстру тлумачного словника літературної мови; це питання вже привертало увагу дослідників, зокрема Й.О. Дзензелівського, який наголошував на необхідності внесення коректив у лексичну норму сучасної української літературної мови у світлі лексикологічних досліджень українських діалектів [11]. Сьогодні накопичено значно більший порівняно із 50 — 70-ми роками ХХ ст. емпіричний матеріал, який підтверджує тезу вченого й поновому актуалізує увагу до цього питання.

¹ За даними сайту www.sum.in.ua.

У новіших лексикографічних працях (СУМдод, I — II; СУМ-20) значно розширено список діалектних лексем, внесених до реєстру². З-поміж них, зокрема: *берді́нка* ‘маленька сокира’ (СУМдод, I: 60); *гелéта* ‘невеликий довбаний дерев’яний посуд із круглою ручкою зверху, що служить для зберігання борошна, насіння, молока тощо’, ‘дійниця’ (id.: 213); *кляг* ‘висушений шлунок телят, козенят або ягнят, який додають у молоко для заквашування’ (id.: 464), *кляганéць* ‘холодець’ (id.); *облúд* ‘злий дух, блуд’ (СУМдод, II: 154); *пропасна́* ‘прірва, провалля’ (id.: 304) тощо.

У деяких випадках нові словники подають лише слово та його значення — без ілюстрування вживання та зазначення джерела слововживання; серед таких лексем у СУМдод: *вака́рка* ‘загорода для тварин’, *вакі́ристий* ‘білий з чорними обводами навколо очей (про масть овець)’, *валі́й* ‘сукновал’, *ві́дгулень* ‘домашній кінь, що приєднався до табуна диких коней’, *ві́дміль* ‘мілина’, *ві́дпóрина* ‘жердина, якої відштовхують невід на глибину’, *ві́ялиця* ‘хуртовина’ тощо.

У СУМ-20 подекуди подано ілюстрацію без покликання на джерело, що може свідчити про конструювання фрази самими укладачами, що не завжди відповідає мовній практиці:

ВУ́ДИЛЬНО, а, с., діал. Вудлище. *Лицинове вудильно.* (СУМ-20, III: 377).

ВІ́ЙНИК², а, ч., діал. Гілка, пруття. *Відшмагати війником; // Віник. Мести війником долівку.* (СУМ-20, III: 76).

ЛАГАНÉЦЬ, нця, ч., діал. Різновид чашки, дерев’яної посудини з обручами. *Лаганець з водою.* (СУМ-20, VIII: 18).

Так само не дають інформації про реальне слововживання в мовній системі говірки приклади із мас-медійних джерел, надто без їх конкретизації (див., напр., словникову статтю **ЛА́ВИЦЯ** (СУМ-20, VIII: 16)).

Діалектна лексика у творах письменників та словник

Традиція української лексикографії передбачає репрезентацію в загальнономовному словнику лексики в опорі на зразки мовлення різних стилів, насамперед художньої літератури, що відбиває стан української мови відповідного періоду³, зокрема і щодо взаємодії літературного стандарту та діалектів. Сьогодні, коли творці художніх творів не обмежені цензурою, змінюється ситуація із представленням живого діалектного слова в текстах художнього стилю, розширюється коло авторів, які вводять діалектну лексику у свої твори, де вона набуває різного функційного навантаження⁴. Тому оновлення кількості діалектизмів у реєстрах загально-

² На прикладі реєстру на одну літеру ми зіставили кількість діалектизмів у реєстрах кількох лексикографічних праць; так, на літеру «В» у словниках відзначено: 409 (СУМ-11, I), 138 (СУМдод, I) та 388 (СУМ-20, II—III) словникових статей, де щонайменше до одного зі значень подано ремарку *діал.* До статистики не включено статті, де слово не розтлумачене і які містять відсилку до інших, ще не опублікованих томів.

³ Про взаємодію літературної мови і діалектів упродовж різних історичних етапів та у творах різних письменників XIX — поч. XX ст. див.: [12: 3 — 6; 13].

⁴ Див. також: [8: 219].

мовних словників почасти зумовлене активізацією вживання діалектної лексики у творах письменників різних регіонів України. Цій проблемі, а також ширше — співвідношенню *літературне : діалектне* в історії української літературної мови, присвячені, зокрема, праці Ф.Т. Жилка, І.Г. Матвіяса, П.Ю. Гриценка, Вас.Вас. та Вал.Вас. Грещуків, Г.Л. Аркушина, Л.О. Ткач, Л.С. Спанатій та багатьох інших мовознавців; виходять друком словники діалектизмів у творчості письменників⁵.

В.С. Ващенко відзначав кілька шляхів «олітературнення» діалектних елементів. «З одного боку, такі слова фіксують своєрідні поняття, називають нові для літературної мови реалії, що виходять за межі їх колишньої локалізації у вжитку. З другого боку, вони синонімізують мовлення, називають ознаки, що ускладнюють певні реалії...», розширюють набір виразальних засобів літературної мови [2: 13]. Водночас чимало слів, відзначених у художній літературі, текстах інших стилів, ще не засвідчено в сучасних загальномовних лексиконах, напр.: *гомачка* ‘страва, сир зі сметаною і молоком’; *груба* ‘вагітна’ (В. Лис, Н. Гуменюк; хоча у СУ, зокрема синонімічному словнику, слово подано як діалектний відповідник до *вагітна*); *буркут* ‘мінеральне джерело’ (М. Дочинець, Р. Андріяшик; лексему подано лише у ВТССУМ); *надвірний* ‘який пасеться надворі’ (М. Малиновська, див.: (АркДХЛ: 137)); чимало діалектизмів, уживаних у літературних творах і здебільшого притаманних гуцульським говіркам, але не відбитих у загальномовних словниках, аналізують Вас.Вас. та Вал.Вас. Грещуки (напр., *флюрист* ‘той, хто грає на флюярі’, *трембітанник* ‘той, хто грає на трембіті’, *сточник* ‘фахівець, майстер своєї справи’) [9]; ряди слів із наукових студій, епістолярію С.О. Єфремова наводить П.Ю. Гриценко [6]. Деякі з них, хоч і представлені в лексикографічних працях, але семантизовані лише частково, напр.:

— *накорёнок* ‘частина стовбура рослини біля кореня’, ‘незжаті стебла рослини’ (Леся Українка, М. Олійник; (АркДХЛ: 139)); у СУМ-11 лексему з поміткою *діал.* вміщено з іншими значеннями — ‘потомок’ та *перен., лайл.* ‘поріддя, виродок (про чию-небудь дитину), (СУМ-11, V: 109); із похідною семантикою ‘на пні’ засвідчено лише фразеологізм у *накоренку*);

— *зіпати* ‘схлипувати’ (В. Шкляр, В. Лис, див. також (АркДХЛ: 85)); напр.: *Але ще й тепер вона тримала на грудях дитятко, яке пручалося в її обіймах і більше не кричало, а тихесенько зіпало, ловлячи ротиком повітря* (В. Шкляр); у СУМ-11 лексему, яку кваліфіковано як *розм.*, потлумачено ‘кричати, горлати, репетувати’ (СУМ-11, III: 574), в СУМ-20 та СУМдод додано по ще одному значенню: ‘хапати повітря, задихаючись’ (СУМ-20, VI: 131) та ‘мимоволі вдихати й одразу ж видихати повітря ротом’ (СУМдод, I: 378);

⁵ З-поміж інших праць див. цикл статей І.Г. Матвіяса про мовотворчість українських письменників, зокрема Т. Шевченка, І. Франка, І. Нечуя-Левицького, М. Коцюбинського, С. Руданського, Г. Квітки-Основ'яненка, У. Кравченко та ін. (бібліографію І.Г. Матвіяса див. у [16: 270 — 281]); АркДХЛ.

зауважимо, що в останніх двох джерелах семантика накладається лише частково (друге значення ширше), що свідчить про дещо різну семантизацію лексеми укладачами. З іншого боку, опущено значення лексеми, подані в СБГ: *Зіпати, паю, єш, гл. ... 2) =Зіхати 2 и 3. Куретко туй-туй здохне; от ище зіпає ледві.* Вх. Зн. 22. → *Зіхати, хаю, єш, сов. в. зіхнути, хну́, не́ш, гл. 2) Зѣвать, зѣвнуть. Лежить та зіхає на все горло.* Мир. ХРВ. 308. ... 3) Испускать, испустить духъ (объ умирающемъ). *Як лежала я хвора дуже, то діти все ждали: ось зіхне! ось зіхне мати.* Волч. у (Лободовск.) (СБГ, II: 154 —155);

для лексеми *політок* Г.Л. Аркушин наводить семантику, відмінну від тієї, яку подано в СУМ-11:

ПОЛІТОК¹, ч. р. Підліток. *Тоді, як пішла Федотиха, видибав Яків не своїми, начеб засидженими ногами з-за хати, матері в поділ ткнувся, чого вже давно не робив, бо політок як-не-як.* [Лис, СЯ, 23]...;

ПОЛІТОК², ч. р. Частина поля (?). *В Остромечі Королівському чималі політки король віддав пану Остромецькому* [До тебе, Семенюк, 388] (АркДХЛ: 175).

Пор.: 1. *діал.* Одноліток... 2. *заст.* Щорічна оренда... (СУМ-11, VII: 83).

На необхідності розширення обсягу лексики говорів, яку включають до реєстрів сучасних лексиконів, неодноразово наголошували мовознавці, адже, як зазначає П.Ю. Гриценко, «саме повнота відтворення актуальної для відповідної епохи лексики зумовлює аксіологію словника як цінного і потрібного чи надлишкового й зайвого серед словників» [6: 239], що особливо важливо на тлі сучасних процесів: з одного боку, відкриття колись вилучених заборонених текстів, а з іншого — актуалізації уваги письменників до свого мовного середовища [3]. Обидві ці тенденції зумовлюють актуалізацію значного шару лексики, не зауваженої свого часу лексикографами. Невключення лексики до реєстру лексикографічної праці знижує можливість її використання широким колом мовців.

Звичайно, друкований словник часто не встигає за новітніми суспільно-культурними тенденціями, однак сучасні технічні можливості, наявні в розпорядженні лексикографів, можуть змінити ситуацію, адже електронний словник відкритий до його швидкого поповнення й оновлення.

Зауважимо, що на спеціальну увагу заслуговує питання представлення діалектної лексики в загальномовному тлумачному словнику з погляду її ареалогії, адже праця такого типу має більш-менш рівномірно репрезентувати весь український мовний континуум⁶.

Розширення функцій діалектного слова

Значна кількість лексем, вживаних у художній літературі, відомі чималому колу мовокористувачів, але досі марковані в словниках як діалектні або ж розмовні (остання ремарка потребує окремого розгляду). У СУМ-11 як *діал.* зафіксовано загальновживане *зумисне / зумисно*; у СУМ-20 цю ремарку

⁶ Про цю проблему щодо білоруських тлумачних словників див. у [15].

знято, як знято її і в [СУМдод, I: 387] до відповідної форми прикметника — *зумисний*, що, ймовірно, свідчить про переоцінку лексеми авторами праці.

Як діалекте в СУМ-11 і СУМ-20 представлене дієслово *вартувати* ‘коштувати; бути вартим, заслуговувати кого-, чого-небудь’, хоча мовна практика свідчить (за даними [КУМ]), що сьогодні воно широко вживається в текстах різних стилів — художньому, публіцистичному, науковому.

Дієслово *вимордувати* функціонує не лише в розмовному стилі, а й художніх та публіцистичних текстах (твори І. Франка, У. Самчука, М. Старицького, А. Чайковського, Ю. Логвина; деякі науково-популярні праці; тексти мас-медіа тощо), у СУМ-11 також подано з ремаркою *діал.*; у (СУМдод, I) цю ремарку залишено для однокореневих *вимордовувати* та *вимордування*, що свідчить про те, що кваліфікацію лексеми не переосмислено; у СУМ-20 ремарку знято до всіх трьох лексем.

Особливу увагу привертає слово *вислід*, засвідчене у СБГ (із покликанням на словник М. Левченка) зі значенням ‘дослідження, результат дослідження’ (СБГ, I: 186); без ремарки *діал.* як ‘результат дослідження’ слово наявне і в словнику А. Кримського та С. Єфремова (до словникових статей *искать* та *продукт* (РУС, II, вип. 2: 189; III, вип. 2: 569 – 570)). У сучасних словниках лексему подано по-різному, пор.:

СУМ-11	СУМ-20, II т., с. 448	СУМдод, I т., с. 136	ВТССУМ, с. 151	ТлІв 2012
—	1. [без ремарки] Те саме, що результат . 2. заст. Те саме, що дослідження .	<i>діал.</i> Наслідок, результат чого-небудь.	зах. Результат, наслідок.	—

Такі хитання в представленні семантики цієї лексеми та її функційно-стилістичній кваліфікації свідчить про повільну зміну лексикографічних орієнтирів сучасного словникарства на тлі активного вживання цієї лексеми в текстах різних стилів, зокрема в публіцистичному та науковому: *Бідність більшості населення в Україні — вислід жадоби і захланності монополістів та чиновничого корпусу* (<http://www.golos-narodu.com.ua>; 21.08.2017); *У висліді з «Адреналіну» Савіка Шустера вийшов якийсь покруч із треш-шоу і пафосного засідання Кабміну, присвяченого соціальним проблемам* (<http://ru.telekritika.ua/teleprogram/2012-01-28/69093>); *Християнське вчення П. Юркевича як вислід його ідеї цілісної філософії* (Боровська Г.С.; 2002 р.; <http://ekmair.ukma.edu.ua/handle/123456789/5788>) тощо.

Уваги потребує, зокрема, кваліфікація загальновідомої та широковживаної в художніх текстах лексеми *ватра* ‘вогнище’ (див., напр., (ГуцХМ: 152 — 154), яка набула поширення в публіцистиці, про що свідчить корпус української мови [КУМ], стало своєрідним словом-символом, а тому, властиво, змінило свою стилістичну кваліфікацію. Слово відоме в різних українських говірках і має широкий семантичний обсяг [7].

Активне функціонування лексеми в різножанрових та різностильових контекстах дає підстави для перегляду обмежувальних ремарок у словниках.

Кваліфікаційні ремарки

Іноді хронологічні ремарки *іст.*, *заст.* тісно переплітаються з іншими обмежувальними та стилістичними ремарками, що окреслюють територіальне поширення лексеми та сферу її функціонування. Так, у СУМ-11 до слова *посто́ли* подано два значення:

ПОСТО́ЛІ: 1. *заст.* М'яке селянське взуття з цілого шматка шкіри без пришивної підошви, яке звичайно носили з онучами, прив'язуючи до ніг мотузками (волоками). 2. *діал.* Те саме, що *личаки* (без уточнення номера значення, яких до цієї лексеми подано два, і друге не стосується назв взуття) (СУМ-11, VII: 377).

ЛИЧА́К: 1. Плетене з lika або іншого матеріалу селянське взуття, яке носили з онучами, прив'язуючи до ноги мотузками. 2. *перен.*, *заст.* Вбога людина (СУМ-11, IV: 501).

Ремарки до обох значень різні, тоді як до відповідного значення лексеми *лича́к* нормативно-обмежувальних ремарок не наведено. Тлумачення двох лексем відрізняється, хоча відтворення обох слів у давніших лексикографічних працях не засвідчує відмінностей у їхній семантиці. Так, у давніших джерелах відсутні стилістичні ремарки до *постоли*, адже слово було активно вживаним, як і актуальною була сама реалія. Крім того, літературна мова перебувала в стані активного становлення, відповідно норми слововжитку лише усталювалися. У словнику за ред. Б. Грінченка відбито обидві семантики: «Родъ обуви, кожаный лапоть. Чуб. VII. 419. <...> Въ другихъ мѣстностяхъ такъ называется и лапоть изъ лыка, также изъ лозы, вербы. КС» (СБГ, III: 370 — 371); див. також: (РУС, II, вип. 2: 399), де як переклад до лексеми *лапоть*, окрім *лича́к*, подано також *пості́л* з аналогічною семантикою, що й у Б. Грінченка. Насправді в різних українських діалектах, носії яких ще зберігають достатньо свіжі знання про такі традиційні народні промисли, лексема *постоли* вживається на позначення взуття, виробленого з різного матеріалу — як зі шкіри, так і з лози та іншої рослинної сировини (що, вочевидь, залежало від особливостей господарювання та природно-географічних умов на відповідній території); див., напр.: (Берез.: 233 — 234; Грим.: 131 — 132; Онишк., II: 122). Тому доцільно переглянути ремарки до аналізованих слів, щонайменше уніфікувавши їх для гасел *постоли* та *личак* (знявши *заст.* та *діал.* для першого) та використавши у словникових статтях ремарку *етн.* Загалом уніфікації потребують й інші народні назви одягу та взуття, представлені в СУМ-11, адже, незважаючи на денотативну спільність (одне тематичне поле), належність до пасивної лексики та поширення в діалектах, позначки для багатьох слів різні, наприклад:

ЛІ́ТНИК. 2. *етн.* Старовинний жіночий одяг із легкої матерії (СУМ-11, IV: 530).

ЗАПА́СКА. 1. [без ремарки] Жіночий одяг у вигляді шматка тканини певного розміру (перев. вовняної), що використовується замість спідниці для обгортання стану поверх сорочки. 2. *діал.* Фартух (СУМ-11, III: 247).

ОЧІПОК. 1. [без ремарки] Старовинний головний убір заміжньої жінки у формі шапочки, часто з поздовжнім розрізом ззаду, який зашнуровують, стягуючи сховане під ним волосся (СУМ-11, V: 833).

ЛЕЙБИК, діал. 1. Чоловічий верхній одяг (звичайно без рукавів). 2. Жіночий верхній одяг (СУМ-11, IV: 471).

ПОЛОТНЯНКА, діал. Верхній селянський жіночий та чоловічий одяг з домотканого грубого полотна. ... *Додатковим одягом, який носили поверх основного, здебільшого в негоду, була кирея (сіряк) або полотнянка* (Народна творчість та етнографія, 3, 1969, 48) (СУМ-11, VII: 98).

СІРЯК. 1. [без ремарки] Старовинний верхній довгополий одяг із грубого сукна (СУМ-11, IX: 232).

У СУМ-20 усі ремарки до цих слів залишено без змін.

Наведені вище приклади актуалізують проблему стилістичної кваліфікації в тлумачному словнику літературної мови слів на позначення реалій, притаманних лише окремому етнографічному регіону України. Наголосимо, що необхідно брати до уваги сутність самого діалектизму як позанормативного елемента літературної мови, що має виражену діалектну віднесеність, але позначає загальні поняття, відмежовуючи ці випадки від позначень денотатів, притаманних лише окремому регіону України, — т. зв. етнографізмів, які трактують як різновид діалектизму [5: 184]. Зрештою, для таких слів у словниках передбачена окрема ремарка — *етн(о)графічне*), яка, однак, вживається не послідовно, про що свідчать, зокрема, й наведені вище приклади.

Залучення ареальної інформації про мовні одиниці сприяє точності в їх оцінках у структурі літературної мови, зокрема й перекваліфікації стилістичних / функційних параметрів слів у словниках. Наприклад, лексему *вурда* 'варений невитриманий сир' (СУМ-11, I: 787; СУМ-20, III: 390) подано із ремаркою *зах.* — як кваліфікацію того, що страва, а відповідно і її позначення, притаманна лише для південно-західного варіанта літературної мови. Водночас діалектні матеріали, зокрема й давніші, свідчать про те, що це слово (із варіантним наголосом) вживане також в інших українських діалектах: *вурда́* 'сир, зварений з сиворотки з-під бринзи' зафіксовано в говірках Одещини (Москаленко: 23), де також було поширене вівчарство. У словнику Б. Грінченка, окрім цього, подане ще одне значення слова — 'макуха із сім'я коноплі чи маку, приготовлена як начинка для вареників чи пирогів' (СБГ, I: 259), у пізніших діалектних словниках, що репрезентують говірки південно-східного наріччя, — семантику 'макуха із сім'я конопель' (Чабан., I: 208), яку в усіх загальномовних тлумачних словниках обійдено увагою.

Іноді ремарку *діал.* заступає інша — *фольк.*, напр.:

ВЕСЕЛИК, а, чол., фольк. Назва журавля весною, коли цей птах прилітає з вирію... *Виходять в поле сіячі, Веселиків веселі зграї В Радянськiм краї, в ріднім краї* (Максим Рильський, Орл. сім'я, 1955, 59); *Здрастуй!.. Мій журавлику! Ти прилетів! Та треба звати веселиком* (Оксана Іваненко, Ліс. казки, 1954, 181). (СУМ-11, I: 339); також див.: (СУМ-20, II: 164; ВТССУМ: 124).

У цій словниковій статті ремарка *фольк.* не виправдана, адже назва *весе́лик* функціонує в діалектах на позначення лелеки (СБГ, I: 141; СлБук: 49); поширені також інші словотвірні варіанти: *весе́лка*, *веселе́лун* (ЛитвАрх)⁷. Кваліфікація *фольк.* не підтверджена в аналізованих словниках ілюстраціями із фольклорних текстів: в обох працях (СУМ-11, СУМ-20) наведено приклади із художньої та науково-популярної літератури.

Таким чином, оцінюючи сучасні тлумачні словники, звичайно, необхідно брати до уваги епоху, коли їх було створено, обмеження, які існували і накладали свій відбиток на роботу лексикографів, а відтак — на добір джерел та одиниць реєстру та стилістичну кваліфікацію окремих вокабул. Так, із СУМ-11 деяку лексику було виключено повністю, а чимало питомих українських слів були введені в реєстр тільки з обмежувальними ремарками *діал.*, *зах.*, *заст.*, *розм.* та ін. (і, можливо, завдяки цьому). Та сьогодні ситуація змінилася, і тому питання перегляду лексикографічної кваліфікації лексики постає особливо гостро.

Аналіз загальномовних тлумачних словників свідчить про розширення кола діалектних слів, які входять до складу сучасних лексиконів. Водночас уваги потребують реєстри, репрезентація, зокрема кваліфікація багатьох діалектних слів, від чого залежить виведення їх у поле позанормативних елементів літературної мови чи навпаки, зняття обмежень на їх уживання в текстах літературної мови. Для цього необхідно ширше залучати діалектні відомості в лексикографічну практику, що відкриває дослідникам чимало нюансів функціонування лексеми в національному мовному просторі, а відповідно — можливість точнішого представлення і характеристики лексики говорів у загальномовному словнику.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

АркДХЛ	— Аркушин Г.Л. Словник західнополіських діалектизмів у художній літературі. Луцьк, 2018.
Берез.	— Березовська Г. Словник назв одягу та взуття у східноpodільських говірках. Умань, 2010.
ВТССУМ	— Великий тлумачний словник сучасної української мови. Уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. Київ; Ірпінь, 2005.
Грим.	— Гримашевич Г. Словник назв одягу та взуття середньополіських і суміжних говірок. Житомир, 2002.
ГуцХМ	— Словник «Гуцульська діалектна лексика в українській художній мові» (пробний зошит). <i>Вісник Прикарпатського університету. Філологія</i> . 2012. Вип. XXXII — XXXIII. С. 145 — 165.
КУМ	— Корпус української мови. URL: http://www.mova.info/corpus.aspx?l1=209 (дата звернення: 03.08.2018).
ЛитвАрх	— Литвиненко Я.О. Архів орнітолексики східнополіських говірок [зберігається в автора].
Москаленко	— Москаленко А.А. Словник діалектизмів Одещини. Одеса, 1958.
Онишк.	— Онишкевич М.Й. Словник бойківських говірок. Київ, 1984. Ч. 1 — 2.

⁷ Зауважимо, що здебільшого діалектоносії не розрізняють у номінаціях лелеку й журавля [ЛитвАрх].

РУС	— Російсько-український словник. За ред. А.Ю. Кримського, С.О. Єфремова. Репринт. з вид. Т. 1 — 3. Київ, 2016 — 2017. (Серія «Словникова спадщина України»).
СБГ	— Словарь української мови. Упорядкув., з дод. власного матеріалу Б.Д. Грінченко; у 4-х т. Київ, 1958. (Надруковано з видання 1907 — 1909 рр. фотомеханічним способом).
СлБук	— Словник буковинських говірок. За заг. ред. Н.В. Гуйванюк. Чернівці, 2005.
СУ	— Словникова система «Словники України». URL: http://lcorp.ulif.org.ua/dictua/dictua.aspx?uid=? (дата звернення: 15.08.2018).
СУМ-11	— Словник української мови: в 11 т. Київ, 1970 — 1980.
СУМ-20	— Словник української мови в 20 т. Т. 1 — 8. Київ, 2010 — 2017.
СУМдод	— Словник української мови в 11 томах. Додатковий том: у 2-х кн. Кн. 1 — 2. Київ, 2017.
ТлІв 2012	— Івченко А. Тлумачний словник української мови. Харків, 2012.
Чабан.	— Чабаненко В.А. Словник говірок Нижньої Наддніпрянщини. Т. 1. А — Ж. Запоріжжя, 1992.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бирик С.П. Стилистична ремарка: дозвіл чи заборона? *Культура слова*. 2000. Вип. 55 — 56. С. 52 — 59.
2. Ващенко В.С. Паралельно-варіантні утворення діалектного походження як засіб збагачення літературної мови. *Питання взаємодії української літературної мови і територіальних діалектів. (Тези доп. та повід.)*. Київ, 1972. С. 12 — 14.
3. Грищенко П.Е. Диалекты в современной языковой ситуации Украины. *Исследования по славянской диалектологии. 15. Актуальные аспекты изучения лексики славянских диалектов*. Москва, 2012. С. 18 — 42.
4. Грищенко П.Ю. Діалектизм. *Українська мова. Енциклопедія. Вид. 3 зі змінами і доп.* Київ, 2007. С. 151 — 152.
5. Грищенко П.Ю. Етнографізм. *Українська мова. Енциклопедія. Вид. 3 зі змінами і доп.* Київ, 2007. С. 184.
6. Грищенко П.Ю. «Слово поза словником»: реєстр словника як проблема сучасної тлумачної лексикографії. *Українська лексикографія в загальнослов'янському контексті*. Київ, 2011. С. 238 — 249.
7. Грищенко П.Ю. Мови чисті джерела. *Культура слова*. 1983. Вип. 25. С. 32 — 38.
8. Грещук В. Гуцульський діалект у мові сучасної української літератури. *Вісник Прикарпатського національного університету. Філологія*. 2012. Вип. XXXII — XXXIII. С. 214 — 219.
9. Грещук В., Грещук В. Діалектне слово у тексті та словнику. Івано-Франківськ, 2015.
10. Грещук В. Лексикографічна практика: псевдодіалектна лексика. *Вісник Прикарпатського національного університету. Філологія*. 2015 — 2016. Вип. 44 — 45. С. 13 — 18.
11. Дзєндзелівський Й.О. Народне мовлення і деякі питання лексичної нормалізації сучасної української літературної мови. *Питання взаємодії української літературної мови і територіальних діалектів. (Тези доп. та повід.)*. Київ, 1972. С. 29 — 31.
12. Матвіяс І.Г. Взаємодія між українською літературною мовою і народними говорами на різних історичних етапах. *Питання взаємодії української літературної мови і територіальних діалектів. (Тези доп. та повід.)*. Київ, 1972. С. 3 — 6.
13. Матвіяс І.Г. Відображення особливостей говорів у мові української художньої літератури. *Мовознавство*. 2008. № 6. С. 3 — 12.
14. Проспект тлумачного словника української мови (Для обговорення). Київ, 1958.
15. Русак В.П., Гецевич В.С. Диалектная лексика в новейших словарях белорусского языка. *Исследования по славянской диалектологии. 18. Актуальные аспекты изучения лексики славянских диалектов*. Москва, 2016. С. 39 — 47.
16. Студії з діалектології. Матеріали і дослідження. Вип. 1. Київ, 2017.

LEGEND

- АркДХЛ — Arkushyn, H.L. (2018). Dictionary of West-Polissian dialecticisms at fiction. Lutsk: Sole Proprietorship Ivaniuk, V.P. (in Ukr.).
- Берез. — Berezovska, H. (2010). Dictionary of clothing and footwear names. Uman: Municipal publishing and polygraphic company (in Ukr.).
- ВТССУМ — Busel, V.T. (ed.). Large explanatory dictionary of the modern Ukrainian language. (2005). Kyiv; Irpin: Perun (in Ukr.).
- Грим. — Hrymashevych, H. (2002). Dictionary of clothing and footwear names of the Middle-Polissian and contiguous dialects. Zhytomyr: North-Ukrainian dialectological center of Zhytomyr State Pedagogical University named after Ivan Franko (in Ukr.).
- ГуцХМ — Dictionary «Hutsul dialectal vocabulary at the Ukrainian artistic language» (pilot fascicule). *Bulletin of Subcarpathian University. Philology*. Vol. XXXII — XXXIII: 145 — 165 (in Ukr.).
- КУМ — The Ukrainian language corpora. URL: <http://www.mova.info/corpus.aspx?11=209> (Accessed 03.08.2018).
- ЛитвАрх — Lytvynenko, Ya.O. The archive of the ornitholexis of Eastern-Polissian dialects [remain deposited by the author].
- Москаленко — Moskalenko, A.A. (1958). Dictionary of dialecticisms of Odeschchyna. Odesa (in Ukr.).
- Онишк. — Onyshkevych, M.Yo. (1984). Dictionaries of boykivsky dialects. Vol. 1 — 2. Kyiv (in Ukr.).
- РУС — Krymsky, A.Yu., Yefremov, S.O. (eds.). (2016 — 2017). Russian-Ukrainian dictionary. Reprint from the edition of 1924 — 1927. Vol. 1 — 3. Kyiv: Vydavnychiy dim Dmytra Buraho. (Series «Ukrainian Heritage Dictionary»).
- СБГ — Hrinchenko, B.D. (eds.). (1958). Ukrainian dictionary: [in 4 vols.]. Kyiv: Academy of Sciences of the Ukrainian SSR Press. (Vélox print from the edition of 1907 — 1909) (in Ukr.).
- СлБук — Huivaniuk, N.V. (2005). Dictionaries of bukovinsky dialects. Chernivci: Ruta (in Ukr.).
- СУ — Vocabulary system «Dictionaries of Ukraine». URL: <http://lcorp.ulif.org.ua/dictua/dictua.aspx?uid=?> (Accessed 15.08.2018).
- СУМ-11 — Ukrainian language dictionary: in 11 vols. (1970 — 1980). Kyiv: Naukova dumka (in Ukr.).
- СУМ-20 — Ukrainian language dictionary in 20 vols. (2010 — 2017). Vols. 1 — 8. Kyiv (in Ukr.).
- СУМдод — Ukrainian language dictionary in 11 volumes. Additional volume: in 2 books. (2017). Book 1 — 2. Kyiv: Vydavnychiy dim Dmytra Buraho (in Ukr.).
- ТлІв 2012 — Ivchenko, A. Explanatory dictionary of the Ukrainian language. (2012). Kharkiv: Folio (in Ukr.).
- Чабан. — Chabanenko, V.A. Dictionary of Nyzhnia Naddnyprianshchyna dialects (1992). Vol. 1. Zaporizhzhia (in Ukr.).

REFERENCES

1. Bybyk, S.P. (2000). The stylistic remark: permission or prohibition? *Culture of a word*. Vol. 55 — 56, 52 — 59 (in Ukr.).
2. Vashchenko, V.S. (1972). Parallel-variant formations of dialectal origin as a way of the literary language enriching. *The issue of interaction of the Ukrainian literary language and territorial dialects (The abstracts of the reports and references)*. Kyiv: Naukova dumka. P. 12 — 14 (in Ukr.).
3. Hrytsenko, P.Ye. (2012). The dialects in the modern language situation of Ukraine. *The studies on the Slavic dialectology. 15. The actual aspects of the vocabulary studying on the Slavic dialects*, 18 — 42 (in Rus.).
4. Hrytsenko, P.Yu. (2007). Dialecticism. *Ukrainian language. Encyclopedia*. 3^d ed. with changes and addition, 151—152 (in Ukr.).
5. Hrytsenko, P.Yu. (2007). Ethnographism. *Ukrainian language. Encyclopedia*. 3^d ed. with changes and addition, 184 (in Ukr.).

6. Hrytsenko, P.Yu. (2011). «A word beyond the dictionary»: the vocabulary register as a problem of a modern explanatory lexicography. *Ukrainian lexicography at the All-Slavic context: theory, practice, typology*. Kyiv. P. 238 — 249 (in Ukr.).
7. Hrytsenko, P.Yu. (1983). Language clean sources. *Culture of a word*. Vol. 25, 32 — 38 (in Ukr.).
8. Greshchuk, V. (2012). Hutsul dialect at the language of the modern Ukrainian literature. *Bulletin of Subcarpathian University. Philology*. Vol. XXXII — XXXIII, 214 — 219 (in Ukr.).
9. Greshchuk, V., Greshchuk, V. (2015). A dialectal word at the text and vocabulary. Ivano-Frankivsk: Misto NB (in Ukr.).
10. Greshchuk, V. (2015 — 2016). Practice of the lexicography: quasi-dialectal lexis. *Bulletin of Subcarpathian University. Philology*. Vol. 44 — 45, 13 — 18 (in Ukr.).
11. Dzendzelivskii, Yo.O. (1972). Folk speech and some issues of the lexical normalization of the modern Ukrainian literary language. *The issue of interaction of the Ukrainian literary language and territorial dialects (The abstracts of the reports and references)*. Kyiv: Naukova dumka. P. 29 — 31 (in Ukr.).
12. Matvias, I.H. (1972). Interaction between the Ukrainian literary language and vernaculars during the different historical stages. *The issue of interaction of the Ukrainian literary language and territorial dialects (The abstracts of the reports and references)*. Kyiv: Naukova dumka. P. 3 — 6 (in Ukr.).
13. Matvias, I.H. (2008). Representation of the dialectal features in the language of Ukrainian fiction. *Linguistics*, 6, 3 — 12 (in Ukr.).
14. The prospectus of the Ukrainian explanatory dictionary (For discussion). (1958). Kyiv: Academy of Sciences of the Ukrainian SSR Press (in Ukr.).
15. Rusak, V.P., Hecevyeh, V.S. (2016). The dialectal lexis at the newest dictionaries of the Belorussian language. *The studies on the Slavic dialectology. 18. The actual aspects of the vocabulary studying on the Slavic dialects*, 39 — 47 (in Rus.).
16. Studies on the dialectology. Materials and research (2017). Vol. 1. Kyiv: KMM (in Ukr.).

Статтю отримано 16.10.2018

Maryna Tkachuk

Institute of the Ukrainian Language of National Academy of Science of Ukraine

DIALECTAL LANGUAGE AND NORMATIVE LEXICOGRAPHIC PRACTICE

The article deals with the issue of representation of the dialectal lexis at the modern general explanatory dictionaries, the dynamics of its functions and accuracy of stylistic qualifications and remarks at the lexicographic works. The relevance of research is due to the fact that the dialects remain the source of a replenishment, diversification and enrichment of the standard language; likewise, the state of language and national linguistic development is often estimated through dictionaries, and some of them, primarily the large ones, determine the measure of normality and codification of the literary language.

The principal explanatory dictionaries of the Ukrainian language are characterized in terms of the representation of dialecticisms. The necessity of adjusting of the explanatory dictionaries' indexes taking into account the language material (in particular dialectal data) accumulated over the last decades and the latest language trends, is emphasized. The expansion of number of the dialectal tokens at the indexes of the newest explanatory dictionaries is also noted. At the same time, some deficiencies at the presentation of vocabulary entries with dialecticisms were pointed out.

Updating of the number of dialecticisms at the indexes of general dictionaries is partly caused by an intensification of the using of dialectal lexis at the writings of writers from different regions of Ukraine. At the same time, vocabulary practice does not always manage with the language one, therefore, on the one hand, some dialecticisms have not entered into explanatory dictionaries yet; on the other hand, a semantization of such language units at dictionaries is often insufficient.

Another group of vocabulary is composed of the words used in texts of various linguistic styles and known to a large circle of language speakers, but are still marked at dictionaries as

dialectal or colloquial. It is emphasized that the active functioning of a certain language unit in multi-genre and multi-style contexts affords ground for revising of the restrictive remarks at the dictionaries.

The lexis, marked as *заст.*, *фолькл.*, *іст.*, *етн.*, *зах.*, were also analyzed in terms of dialect correlation. It emphasizes on the relevancy to broader using of dialectal data at lexicographic practice, since such an approach opens to researchers a lot of peculiarities of the lexis of standard language functioning and, accordingly, the possibility of a more accurate presentation and characterization of the dialectal vocabulary at the general dictionary.

Keywords: *explanatory dictionary, index of the dictionary, dialectal lexis, dialecticisms.*

УДК 811.161.2+81-112.4+81-139

Марія Шведова

Київський національний лінгвістичний університет, м. Київ

ДИНАМІКА СИНТАКСИЧНИХ КОНСТРУКЦІЙ НА ПОЗНАЧЕННЯ ШЛЯХУ ПРИ ДІЄСЛОВАХ РУХУ: КОРПУСНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ

*У статті описано вживання варіативних граматичних конструкцій зі значенням шляху руху на поверхні чого-небудь або в межах певного простору: орудного відмінка без прийменника і конструкції *по*+місцевий відмінок. Явище досліджено на матеріалі корпусу (ГРАК: iacorpus.org), у якому представлені тексти XIX — XXI ст. Проаналізовано частотність двох конструкцій у сполученнях іменників різної семантики з дієсловами, що позначають односпрямований і різноспрямований рух. Виявлено, що частотність конструкції з прийменником *по* на позначення шляху у більшості типів сполучень з дієсловами руху зменшується, а безприйменникової конструкції — зростає. Втрачаються семантичні підстави розподілу граматичних конструкцій, які існували історично.*

Ключові слова: українська мова, грамати́ка, синтаксис, керування, місцевий відмінок, орудний відмінок, прийменник, семантика руху, семантика простору, історичний розвиток, варіативність, корпус, частотність, статистика.

У літературній українській мові на позначення шляху руху на поверхні або в межах чого-небудь вживається форма орудного відмінка іменника або сполучення *по*+місцевий відмінок іменника: *іти дорогою/іти по дорозі, бігати полем/бігати по полю*. Про ці форми як паралельні писав проф. Є. Тимченко: «Інструменталь виображень про сторони як площі або лінії конкурує зі зворотами з прийменником *по* та дативом-локативом (внаслідок функціонального і почасти формального збігу цих відмінків), напр.: *Повій вітре да дорогою Метл. 169 і Повій вітроньку по крутій горі Чуб. V, 280. Берегом ходить гречаний молодець Е. Зб. 36, 228 і По березі ходили охотники (ловці) ЗЮР. II, 60. Горами ярами туман налягає Чуб. V, 320 і Ще по горах сніги лежать ИП. I, 262*» [6: 85; 5: 308 — 309, 554 — 555; 9].

© М.О. ШВЕДОВА, 2018

Така варіативність властива й іншим слов'янським мовам у різній мірі, причому в деяких мовах вибір форми іменника залежить від семантики дієслова: при дієсловах зі значенням цілеспрямованого руху вживається безприйменниковий орудний відмінок, а при дієсловах зі значенням нецілеспрямованого руху або розповсюдження вживається *по*+місцевий відмінок [3: 253].

Серед східнослов'янських мов, у російській мові основною є прийменниково-відмінкова конструкція *по*+давальний: *идти по дороге, ходит по лесу*; безприйменникова конструкція з орудним відмінком зберігається у деяких словосполученнях (*идти своей дорогой, идти правильным путём, обходными путями, ходит кругами; дорога шла по полю; жизнь шла привычной колеёй; кровь пошла носом, горлом; Не помогает — пусть идёт лесом!* та ін.), а за межами цих сполучень вживається рідко і зазвичай сприймається як порушення літературної норми (**пройти восьмым этажом*).

У білоруській мові вживаними є обидві конструкції, напр. у творі С. Алексєвич «Чорнобильська молитва» в перекладі з російської М. Гіля: *Мы только набрались... Идём вулицам; Ён спаў, я шаптала: «Я цябе кахаю!» Ішла бальнічным дваром: «Я цябе кахаю!»; Мы ішли па вуліцы... І я, адчуваю, валюся...; Ужо, як тут ішла па вуліцы, праз кожную хвіліну азіралася. У літературі трапляються спроби розвести ці випадки, наприклад, у посібнику «Гавары са мной па-беларуску» зазначається, що в сполученнях із дієсловами *ехаць, ісьці* іменник вживається в орудному відмінку без прийменника, а на позначення руху в різних напрямках вживається прийменник *па* з місцевим відмінком: *мы йшли па бары, па каменні, па полі* [1: 51]. Але в корпусах білоруської мови (Беларускі N-корпус [2], паралельний білорусько-російський корпус у складі НКРМ [7]) така закономірність не простежується.*

У цій статті досліджується динаміка варіативності граматичних форм, що позначають шлях руху, в українській мові. Порівняно частотність вживання іменників різної семантики у формі місцевого відмінка з прийменником *по* і формі орудного відмінка без прийменника в сполученні з дієсловами зі значенням одно- і різноспрямованого руху в письмових текстах різних періодів.

Дослідження здійснено на базі Генерального регіонально анотованого корпусу української мови (ГРАК), обсягом близько 250 млн токенів, де зібрані українські письмові тексти 1818 — 2018 рр. з різних регіонів України та інших країн [10]. На основі корпусу було створено шість підкорпусів текстів різних періодів: 1818 — 1916 рр. (12 млн токенів), 1917 — 1944 рр. (18 млн токенів), 1945 — 1969 рр. (27 млн токенів), 1970 — 1990 рр. (41 млн токенів), 1991 — 2004 рр. (33 млн токенів), 2005 — 2018 рр. (107 млн токенів).

1. Сполучення з дієсловами односпрямованого руху

Було відібрано 67 дієслів зі значенням односпрямованого руху, які мають високу частотність у ГРАК: *бігти, брести, вертатися, вести, вийти, гнати, іти, їхати, йти, крокувати, летіти, лізти, ломитися, майнути, мчати, нестися, перти, піти, плисти, побігти, побрести, повезти, повернути, по-*

ганяти, погнати, погнатися, податися, подертися, поїхати, покатати, полетіти, помандрувати, помчати, понестися, поперти, поплентатися, попливти, поплисти, попростувати, попрямувати, попхатися, поспішати, поспішити, посунути, почвалати, почесати, почимчикувати, пробиратися, продиратися, проїхати, пройти, пролізти, промчати, прямувати, пуститися, рвонутися, ринути, різати, рухатися, рушати, рушити, спішити, спрямувати, спуститися, сунути, сунутися, тікати.

Здійснено пошук сполучень цих дієслів та іменників, які позначають шлях руху: *земля, вода, небо, поле, море, ліс, схил, берег, село, місто, вулиця, дорога, шлях, стежка, сходи, коридор* — спочатку у формі місцевого відмінка з *по*, а потім у формі орудного відмінка. Ми шукали окремо: 1) за цілим корпусом, 2) за текстами двох зон (Полтавська, Черкаська, Кіровоградська обл. і Львівська, Тернопільська, Івано-Франківська обл.) і 3) за текстами шести періодів. Результати було порівняно й виявлено, що в корпусі переважає безприйменникова конструкція з орудним відмінком, частка конструкції з *по* становить в різні роки 15 — 20%. Значних відмінностей частотності вживання цих конструкцій у центральних і західних регіонах України не виявлено.

Конструкція з орудним відмінком переважає вже в текстах 1818 — 1916 рр.: *Оксана, подумавши-погадавши, узяла сина, перехрестилась, пішла селом...* (Г. Квітка-Основ'яненко, Сердешна Оксана, 1841); *Коні повернули вулицею до тієї церкви й заїхали у двір священика* (І. Нечуй-Левицький, Хмари, 1871); *Хоч побачу своє село, пройду вулицею* (Марко Вовчок, Данило Гурч, 1861); *Рука об руку вони почали пробиратися берегом* якнайобережніше (Марко Вовчок, Маруся, 1870); *Ще поки вони їхали містом, плуталися його чорними вулицями, повз високі кам'яниці, Христю клопотали всякі думки* (Панас Мирний, Повія, 1884); *Але доглянути він не міг нічого, окрім цілої купи заляканих жидів, що спішили вулицею до його дому* (І. Франко, Борислав сміється, 1881); *Обвилась в що мала, взяла костур в руки та й попленталась селом* (Н. Кобринська, Судильниці, 1894); *Молодиці взяли за руки Харитю і подались стежкою назад у село* (М. Коцюбинський, Харитя, 1891).

У текстах 1818 — 1916 рр. із різних регіонів регулярно спостерігаємо також і варіант з *по*: *Камінь попливе по воді — тоді хіба ми тебе забудемо!* (М. Костомаров, Сава Чалий, 1838); *...І пішла по селу слава, що Векла стоїть у ревізії і подушне платить* (Г. Квітка-Основ'яненко, Сердешна Оксана, 1841); *А як померла моя жінка, тут було тільки й розважу себе, як попливу по воді такої ясної тихої ночі, як теперечки* (І. Нечуй-Левицький, Рибалка Панас Круть, 1866); *Човник летів по воді, як легенька пушинка по вітру* (Марко Вовчок, Маруся, 1870); *На другий день пішов по селу гомін, що Чіпка трохи не вигнав матері з двору* (Панас Мирний, Хіба ревуть воли як ясла повні, 1875); *На спіненім коні, пообдиранім гіллям та колючками, припавши до його шиї, щоб швидше й безпечніше їхати по лісі, не зачіпаючись о галуззя, їхала, що кінь доскочить, якась людина* (І. Франко, Захар Беркут, 1882); *В своїй «обрусительній» політиці, герцоги Бургундії йшли по дорозі, на котру вже раніше ступили Французи, графи Фландрії, а також*

королі французькі, їх сюзерени (М. Драгоманов, Чудацькі думки про українську національну справу, 1891); *Тетяна не відказувала звичайно дітям, то й тепер розповідала про сирітку: як пішла по полі блукати та матінки шукати; як здибав її Господь Бог...* (Н. Кобринська, Перша вчителька, 1892); *Зладнали ми чайок десятків з п'ять, Щоб понестись по морю до Сінопа* (М. Старицький, Маруся Богуславка, 1899); *Спинилась на хвилину передихнути і побігла по дорозі до Диблів* (Б. Грінченко, Серед темної ночі, 1900); *Човен плавко загойдався на волі, а далі тихо й рівно посунув по воді над зорями, що тремтіли на дні блакитної безодні* (М. Коцюбинський, Дорогою ціною, 1901); *Переконавшись, що театр таки існує, я зайшов у двір, знайшов хвірточку, як сказано, у сад і пішов по стежці, що ховалась за кущами бузку* (В. Винниченко, Антерпреньор Гаркун Задунайський, 1903); *Вийшов з вокзалу й пішов по дорозі в село* (С. Васильченко, Циганка, 1910).

У текстах 1818 — 1916 рр. можна помітити різницю у частотності вживання двох варіативних граматичних конструкцій з іменниками, які виражають значення напрямку, *дорога, шлях, вулиця, стежка* (знайдено лише 10 прикладів вживання конструкції з *по* і 109 з орудним відмінком — частка конструкції *по*+місцевий відмінок — 10%) і зі словами *земля, вода, небо, поле, море, ліс, схил, берег, село, місто*, для яких значення напрямку не є центральним (37 прикладів вживання конструкції з *по* і 68 з орудним відмінком — частка конструкції *по*+місцевий відмінок — 35%). За критерієм Фішера, цей розподіл є статистично значущим, параметри є залежними (виконується двосторонній критерій Фішера при $p < 0.000001$). У мові ХХ — ХХІ ст. ця різниця вже непомітна, частка конструкції *по*+місцевий відмінок для цих двох груп іменників приблизно однакова і становить у різні періоди 15 — 20%.

Не виявлено значної різниці в частоті вживання варіантів типу *бігти по полю/бігти полем* з назвами шляхів і різновидів простору в різних регіонах України, отже, в основі цієї варіативності не регіональні, а семантичні відмінності.

Таблиця 1. Сполучення дієслів односпрямованого руху з назвами шляхів і різновидів простору в однині

Роки	Сполучення з іменниками <i>дорога, шлях, вулиця, стежка</i>			Сполучення з іменниками <i>земля, вода, небо, поле, море, ліс, схил, берег, село, місто</i>		
	<i>по</i> +М. в.	О. в.	частка О. в., %	<i>по</i> +М. в.	О. в.	частка О. в., %
1818 — 1916	12	109	90	37	68	65
1917 — 1944	28	131	82	27	144	84
1945 — 1969	51	282	85	72	314	81
1970 — 1990	79	406	84	65	382	85
1991 — 2004	43	177	80	35	214	86
2005 — 2018	118	556	82	107	411	79

Проаналізуємо частотність двох варіативних форм на позначення шляху руху для іменників різної семантики на матеріалі сучасних текстів. Наведені вище групи назв шляхів (*дорога, шлях, вулиця, стежка*) і назв типів простору (*земля, вода, небо, поле, море, ліс, схил, берег, село, місто*), які в текстах ХІХ ст. мали невелику різницю у частотності двох конструкцій, у ХХ – ХХІ ст. мають практично однаковий розподіл варіативних форм (Табл. 1).

У сполученнях дієслів односпрямованого руху з **назвами приміщень** (*кімната, хата*) в ХІХ – першій половині ХХ ст. вживали практично тільки конструкцію *по+місцевий відмінок* (Табл. 2): *Чи заговорить, чи рукою поведе, чи піде по хаті* — усе не так, як хто інший (П. Куліш, Чорна рада, 1845); *Яким знявся з місця, взявся в боки і пішов по хаті* мазура (І. Нечуй-Левицький, Причепа, 1869); *Настя взяла Надсона, свого наймилішого поета, розгорнула книжку і, читаючи, пішла по хаті* (Леся Українка, Голосні струни, 1897); *Смаковитий запах від качки так і пішов по хаті* (Панас Мирний, Дурниця, 1909); *Він поволі рушив до вікна, що через нього було видно щасливих у своїй байдужості людей, і поволі побрів по кімнаті* (Ю. Шовкопляс, Проникливість лікаря Піддубного, 1930); *Мовчанка, наче непроханий подорожній пройшов по хаті, лягла біля них* (М. Стельмах, Велика рідня, 1951); — *Я знаю, Данек, знаю — підноситься старшина і крокує по кімнаті* (О. Лисяк, За стрілецький звичай, 1952); *На Ягоду, яка майнула по хаті, зиркнула так суворо, що та мерщій зникла* (П. Загребельний, Диво, 1968); *Випросталася і плавно, мов лебідка на тихій воді, попливла по кімнаті* (Л. Коваленко, Ярославна, 1969); *Павло Іванович покинув ящик і боком побіг по кімнаті* (А. Перепада, Півень, 1988).

У 2005 — 2018 рр. конструкція з орудним відмінком типу *пройти кімнатою*, яка в ХІХ – ХХ ст. була маловживаною, різко поширюється (Табл. 2): *Хтось тихенько непомічено пройшов хатою, щоб мене не потривожити* (А. Кондратюк, Хутір, 2005); *Вона тихо пройшла кімнатою, рухаючись хутко, але дуже обережно* (П. Треверс, Мері Поппінс, пер. з рос. А. Камінчук, 2006); *Роздратовано крокує кімнатою* (Н. Неждана, Мільйон парашутиків, 2006); *Він ішов поверхом, повз двері кабінетів* (О. Ульяненко, Жінка його мрії, 2006); *Блідий Незнайомець рушив кімнатою, принюючись*

Таблиця 2. Сполучення дієслів односпрямованого руху з назвами приміщень

Роки	Сполучення з іменниками <i>кімната, хата</i> (в однині)		
	<i>по+М. в.</i>	<i>О. в.</i>	частка <i>О. в.</i> , %
1818 — 1916	16	0	0
1917 — 1944	16	1	6
1945 — 1969	20	2	9
1970 — 1990	21	3	12
1991 — 2004	10	6	37
2005 — 2018	18	43	70

навсебіч, як шукач, який втратив слід (Б. Левандовський, Байки проти ночі, 2007); *Ледь відчутний запах озону, змішаного з чимось іще, **поплив кімнатою*** (В. Шитік, Стрибок у ніщо, пер. з біл. В. Генік, 2008); *Її менший брат, який періодично жив у батька і з'являвся, як фантом, **пройшов кімнатою*** (О. Ульяненко, Софія, 2008); *Марта незграбно й дуже обережно **рухається кімнатою*** (Д. Корній, Гонимарник, 2010); *Двері знову відчинилися, холодний вітер **промчав кімнатою*** (С. Маєр, Сутінки, пер. з англ. О. Федорченко, 2010); *...Присмний запах тютюну **плив кімнатою*** (Ю. Щербак, Час смертохристів. Міражі 2077 року, 2011); *Чув, як Гоцик **пішов кімнатою*** (Люко Дашвар, Биті є. Гоцик, 2012); *...Швабра з вигляду не відрізняється від звичайної. Однак вона має вбудований електродвигунчик, який дозволяє **рухатися кімнатою** без застосування сили її власника* (Наш день, № 19, 2013); *Її тонкий силует плавно **рухався кімнатою*** (А. Рогашко, Її сукня, 2013); ***Пройшов кімнатою** з кінця в кінець* (С. Стеценко, Війни художників, 2014); *Боні підвівся й повільно **попростував кімнатою** до мене* (А. Бредлі, Солоденьке на денці пирога, пер. з англ. М. Лапенко, 2016); *...Неважко було здогадатися, що якась могутня сила **промчала кімнатою**, бо всі лампи й камери спостереження були зігнуті й дивились у стелю* (Д. Тартт, Щиголь, пер. з англ. В. Шовкун, 2016); *Вона **брєде кімнатою** до дивану, по дорозі обідравши ногу об кавовий столик, ледь його не перекинувши* (С. Кінг, Кінець зміни, пер. з англ. Г. Яновська, 2016); *Оксана **пройшла кімнатою** до вікон, щоб закрити жалюзі* (Ю. Пересічанський, Кохання і любов, 2016); *Паша **пройшов кімнатою**, сів на один із трьох стільців під стіною* (С. Жадан, Інтернат, 2017).

Схожий процес спостерігаємо в сполученнях зі словами *сходи, коридор*: безприйменникова конструкція з орудним відмінком поширюється і витісняє конструкцію з *по*, але тут цей процес стає помітним раніше, уже в першій половині ХХ ст. (Табл. 3): *Тоді не пішов, а більше **побіг коридором і вниз по східцях*** (Б. Грінченко, Брат на брата, 1907); ***Йшов коридором**, поуз господарське помешкання й чув, як там брєнів сміх його подруги* (К. Поліщук, Червоне марєво, 1920); ***Пройшла сходами** якась жінка стомлено* (А. Головка, Зелені серцем, 1924); *Вона мовчки потиснула йому руку й **поволі вийшла сходами** на вулицю* (В. Підмогильний, Невеличка драма, 1930); *Потім Альбіт Сю зірвався і, як меткий хлопець, **майнув коридором** до себе*

Таблиця 3. Сполучення дієслів односпрямованого руху з назвами проходів

Роки	Сполучення з іменниками <i>сходи, коридор</i>		
	<i>по</i> +М. в.	О. в.	частка О. в., %
1818 — 1916	14	3	18
1917 — 1944	30	39	57
1945 — 1969	63	172	73
1970 — 1990	68	319	82
1991 — 2004	28	233	89
2005 — 2018	89	603	87

(Ю. Смолич, Ще одна прекрасна катастрофа, 1930); *Батько і дочка* <...> знов кудись **мчать коридором**, і коли там накривають стіл, вони зникають в бібліотеці (У. Самчук, Темнота, 1955); *Вони мовчки вийшли з кімнати і попрямували коридором* (М. Дашкієв, Володар Всесвіту, 1954); *Ібрагім нерішуче подався коридором* (Р. Іванічук, Мальви, 1967); *Ми рушили сходами, по яких текла вода, я відчув босими ногами, що та вода тепла* (В. Шевчук, Мор, 1989); *Його м'яко повезли коридором*, застеленим лінолеумом (О. Ірванець, Рівне/Ровно (Стіна), 2000); *Його довго вели сходами та переходами*, Івченко нарахував із дюжину поворотів, і нарешті заштовхнули до якогось кабінету (П. Бондаренко, Тінь Люцифера, 2004); *Свою радість він виказав тим, що тут таки погнався коридором* на кухню за бабусею (О. Дерманський, Чудове чудовисько, 2006); *Через браму при Тарнавському, 46 можна спуститися сходами* на вул. Архипенка (І. Мельник, Львівські вулиці і кам'яниці, 2008); *Розлючений Сердюк нісся коридором*, мізки вже працювали (Люко Дашвар, РАЙцентр, 2009); *Лена рушила коридором* углиб квартири і почула зі спини, як Псова мама розплакалася (Т. Малярчук, Біографія випадкового чуда, 2012); *Побудили сусідок і рушили сходами з 3-го поверху, а там повно переляканих людей* (О. Яблонська, Facebook, 2016).

Конструкція з *по*+місцевий відмінок зі словами *коридор*, *сходи* в сучасних текстах вживається значно рідше: *А. Махарадж уже гнав по сходах вниз* (Любко Дереш, Остання любов Асури Махараджа, 2013); *Нікіфорова сунулася по коридору* боком (А. Кузьменко (Кузьма Скрябін), Я, Паштет і Армія, 2014); *Гаксо, не кажучи ні слова, встав, схилився і швидко побіг по сходах*, зникнувши у темній галерейці (А. Сапковський, Останнє бажання, пер. з пол. Н. Михайлівська, Г. Синьока, 2015).

У сучасній мові (1991 — 2018 рр.) у сполученнях зі словами *сходи*, *коридор* орудний відмінок вживається навіть частіше, ніж у сполученнях зі словами *дорога*, *шлях*, *вулиця*, *стежка*, де він домінував історично.

Для сполучень дієслів односпрямованого руху з **абстрактними назвами траєкторій** (*коло*, *пряма*, *дуга*) конструкція з *по*+місцевий відмінок є основною (Табл. 4): *Степ лишився позаду, а він іде садами, городами, навпростець. Перетинає вулиці й перевалки навскоси, переступає тини й перебрідає канами, дивлячись усе вперед, усе вперед, просто перед собою, маніякальним*

Таблиця 4. Сполучення дієслів односпрямованого руху з абстрактними назвами траєкторій в однині

Роки	Сполучення з іменниками <i>коло</i> , <i>пряма</i> , <i>дуга</i>		
	<i>по</i> +М. в.	О. в.	частка О. в., %
1818 — 1916	0	0	
1917 — 1944	0	2	
1945 — 1969	23	2	8
1970 — 1990	56	8	12
1991 — 2004	41	5	11
2005 — 2018	102	13	11

зором. *Він іде по прямій* (І. Багрянний, Людина біжить над прірвою, 1949); *А он старий зі своєю старою прийшли на карусель, забрались обоє верхи на дерев'яних басуючих коней, понесли по колу під звуки карусельної музики...* (О. Гончар, Щоденники, 1955); *Михай <...> обережно йшов по дузі, особливо не віддаляючись від берегу* (О. Кацай, Пекло, 1999); *Йдемо по колу, як сумирні конячки в топчаку історії, б'ючи у тій самій ступі ту ж саму олію* (Л. Костенко, Записки українського самашедшого, 2010).

Але дуже рідко трапляється і варіант з орудним відмінком: *І ось важкі й незграбні роботарі ідуть колом, утворюють кільце, підкорюючись наказам Бірза...* (В. Владко, Ідуть роботарі, 1931); *Раптом одна з класних дам схрестила руки на грудях, повела плечима в пишній вишиваній сорочці з брижчастими рукавами, блиснула очима з-під чорних брів і полетіла колом легкими бистрими стрибками* (З. Тулуб, В степу безкраїм за Уралом, 1962); *Були дні у календарі, але і це була рутинна, що повторювалася кожного року, як повторювалися зима, весна, літо, осінь, але все це було стале і повторюване. Воно йшло колом, як стрілка на годиннику* (Ю. Шевельов, Я, мені, мене... (і довкруги), 1987); *То була якась важка рибина і тепер, ковтнувши наживку, пливла усе далі й далі від корабля, поки несподівано не завернула і не пішла колом* (Ю. Винничук, Мальва Ланда, 2003); *...Він побачив, як полетіла дугою над фортечними мурами Дамблдорова чарівна паличка* (Д. Кетлін Ролінг, Гаррі Поттер і Напівкровний Принц, пер. з англ. В. Морозов, 2005).

Зауважимо, що у сполученнях дієслів руху з назвами транспортних засобів (*їхати автобусом/на автобусі*) співвідношення орудного відмінка й конструкції *на+М. в.* також постійне. Не підтверджується думка, що орудний засобу переміщення в усіх слов'янських мовах витісняє конструкція місцевого відмінка з прийменником [8: 97], в українській мові за останні 200 років ми такого процесу не спостерігаємо. Було порівняно вживання сполучень дієслова *їхати* (і похідних від нього з різними префіксами: *поїхати, доїхати* тощо) і назв транспортних засобів (*авто, автобус, автомобіль, бричка, вантажівка, велосипед, віз, гарба, дрезина, екіпаж, експрес, електричка, ескалатор, ешелон, залізниця, карета, катер, кінь, колісниця, корабель, ліфт, маршрутка, машина, метро, мотоцикл, пароплав, підвода, поїзд, потяг, ровер, сани, тарантас, тачанка, товарняк, трактор, трамвай, транспорт, тролейбус, фіакр, четвірка, човен*) у формі орудного відмінка і місцевого відмінка з прийменником *на*. Частка орудного від-

Таблиця 5. Сполучення дієслів -їхати з назвами транспорту

Роки	на+М. в.	О. в.	частка О. в., %
1818 — 1916	14	37	73
1917 — 1944	44	124	74
1945 — 1969	78	219	74
1970 — 1990	116	313	73
1991 — 2004	57	206	78
2005 — 2018	221	505	70

мінка в таких сполученнях у текстах різних періодів становить приблизно 70 — 75%.

2. Сполучення з дієсловами різноспрямованого руху

Для дослідження було обрано з ГРАК частотні дієслова зі значенням різноспрямованого руху: *носити, ходити, бігати, водити, возити* — і дві групи іменників (назви шляхів і різновидів простору та назви приміщень) (Табл. 6, 7).

Для іменників — назв шляхів і різновидів простору (*дорога, шлях, вулиця, стежка; земля, вода, небо, поле, море, ліс, схил, берег, село, місто*) у сполученні з дієсловами зі значенням різноспрямованого руху історично основною була прийменниково-відмінкова конструкція *по+М. в.* (Табл. 6): *От і повинчались; ходять по селу та на весілля запрошують* (Марко Вовчок, Козачка, 1857); *Люба ходить по стежці між перелазом і грушею та все думає, думає...* (Олена Пчілка, Товаришки, 1887); *Пішов кликати собі всіх звірів на підмогу: Вовка, Кабана, Лиса, Борсука, Сарну, Зайця — всіх, хто тільки бігає по лісі на чотирьох ногах* (І. Франко, Коли ще звірі говорили, 1899); *Ой водить князь коня перед боєм — Коня водить по полі широкім* (К. Гриневичева, Шестикрилець, 1935); *В облаках спав Алей — Дух Божий, а Бог ходив по воді* (М. Влад, Стрітенне. Книжка гуцульських звичаїв і вірувань, 1990); *...Все товариство гуляє, себто ходить по шляху чи сидить десь під акаціями* (Д. Гуменна, Дар Евдотеї, 1990); *Перед тим, як мали виїздити, я здибав у левадці Улясю, вона сиділа навпочіпки над потічком, вербовою гілочкою водила по воді* (Ю. Мушкетик, Гетьманський скарб, 1993).

Згодом у сполученнях з дієсловами зі значенням різноспрямованого руху прийменниково-відмінкову конструкцію *по+М. в.* витісняє безприйменниковий орудний відмінок, який з кінця ХХ ст. стає частотнішим за конструкцію з *по*: *В часи Есхіла наука серед греків уже піднеслась високо власне через те, що греки тоді ходили морем і сухою землею до других сторін* (М. Драгоманов, Оповідання про заздрих богів, 1894); *Ходила селом і полями без цілі, з затисненими кулаками і прямо не бачила нікого перед*

Таблиця 6. Сполучення дієслів різноспрямованого руху з назвами шляхів і різновидів простору в одиниці

Роки	Сполучення з іменниками <i>дорога, шлях, вулиця, стежка, земля, вода, небо, поле, море, ліс, схил, берег, село, місто</i>		
	<i>по+М. в.</i>	<i>О. в.</i>	частка <i>О. в.</i> , %
1818 — 1916	30	9	23
1917 — 1944	42	14	25
1945 — 1969	79	35	31
1970 — 1990	95	42	31
1991 — 2004	47	48	51
2005 — 2018	104	149	59

собою (О. Кобилянська, Земля, 1901); *Хуртовина носила морем кригу й разом з кригою цей грецький пароплав* (О. Мар'ямов, Береги дванадцяти вод, 1930); *Жінка поволі ходила полем* (М. Стельмах, Велика рідня, 1951); *А він оці щітки нав'язані носив селом продавати, а грав у дуду, щоб чули, що він іде й виходили купувати* (анонімний чоловік, м. Миргород, Свідчення очевидців Голоду, 1980 — 1990); *Цілу годину Аллан ходив берегом туди-сюди* (Б. Келлерман, Тунель, пер. з нім. О. Логвиненко, 1986); *Ми знову ходили містом, і я намагалася показати його Сашкові так, щоб він запам'ятав ті місця, які любила я* (Н. Гайдамака, Реанімація XXI, 1990); *Подеколи краще бути сліпим і глухим. Так краще ходити землею. Так простіше жити* (А. Кудін, Як вижити у в'язниці, 1998); *Кілька разів під час перебування у Боршевичах я ходив вулицею, яка веде від головної дороги в селі до церкви та до цвинтаря* (І. Кривуцький, Наша Іванка, 2003); *Він сказав, що перекинувся на вовка і три дні ходив лісом, лякаючи виттям лісників та туристів* (Брати Капранови, Кобзар 2000. Soft, 2004); *...Йому зав'язали хусткою очі й кудись повели. Підтримуючи попід руки, довго водили лісом* (Р. Коваль, Коли кулі співали. Біографії отаманів Холодного Яру і Чорного лісу, 2006); *...Як би довго ми не ходили водою, все одно не залишиться жодного сліду* (М. Козиренко, Оптимістика, 2009); *...Птахи — то єдині істоти, які вміють плавати у воді, ходити землею й літати в небі* (І. Солодченко, Перекручена реальність, 2010); *А потім я ходив полем бою і кликав своїх воїнів, та жоден із них не відповідав мені* (В. Єрмоленко, Ловець океану, 2017); *Він буде там займатися спортом, йому потрібен спортивний одяг. Але він буде також ходити лісом, тож йому потрібне щось зручне й практичне* (С. Жадан, Інтернат, 2017); *У перший мій приїзд до Берліна, влітку минулого (вже минулого, 2017) року, я багато й плідно ходила містом, подивилася чимало з того, що вважається must see* (А. Левкова, Facebook, 2018).

У сполученнях дієслів різноспрямованого руху зі словами *кімната*, *хата* спостерігаємо також поширення безприйменникової конструкції з орудним відмінком. Очевидно, ще в ХІХ — першій половині ХХ ст. вирази типу *ходити кімнатою* були практично неможливі, а в сучасних текстах вони поширилися і вживаються нарівні з виразами типу *ходити по кімнаті* (Табл. 7): *Ходив кімнатою як у воду опущений, щось брав, щось перекладав, переставляв...* (В. Чемерис, Білий король детективу, 1986); *Я був готовий на все, дозрів навіть до того, що вона переверне моє помешкання догори дном. І діти хай бігають хатою!* (В. Кожелянко, Логіка речей, 2004); *Він уже прийшов до тями, ходить кімнатою, тягне з підвіконня якісь брошури, соває до кишені якусь покусану ручку...* (С. Жадан, Депеш Мод, 2004); — *Комісар почав збуджено ходити кімнатою* (В. Івченко, Одного разу на Дикому Сході, 2010); *Рвучко встав і почав ходити кімнатою, намагаючись вгамувати приступ липкого відчаю* (А. Мухарський, Доба. Сповідь молодого бандерівця, 2012); *Він починає ходити кімнатою і розповідати, розмашисто жестикулюючи* (Л. Дереш, Пісні про любов і вічність (збірка), 2014); *Коли не міг згадати якогось слова, великими очи-*

ма водив кімнатою, потім розганявся, мов веретено, киваючи головою в такт із віршем (П. Ранков, Матері, пер. зі словацької Т. Окопна, 2016); *Через бравурні оркестри та марші, через крики гучномовців і стадне уракання я готовий був забитися в невідь-який закутень, але тихого місця ніде не знаходив і ловив себе на тому, що **ходжу кімнатою** від стіни до стіни* (В. Шкляр, Троша, 2017); *Першим удосвіта прокидається звір: **бігає кімнатою**, виє з балкону на світло у вікнах навпроти, світить смарагдовими очима і чекає сонця* (А. Овчарук, Facebook, 2017).

Отже, значення руху на поверхні або в межах чого-небудь в українській мові виражають дві граматичні конструкції: прийменник *по* з іменником у місцевому відмінку і безприйменниковий орудний відмінок. У XIX — першій половині XX ст. конструкція з орудним відмінком була основною у сполученнях з дієсловами зі значенням односпрямованого руху (*іти дорогою*), хоч уживався і варіант із прийменником *по*. Є підстави припустити, що в XIX ст. в таких сполученнях слова *дорога, шлях, вулиця, стежка*, які виражають значення напрямку, у формі орудного відмінка вживалися частіше, ніж *земля, вода, небо, поле, море, ліс, схил, берег, село, місто*, але в XX ст. ця різниця зникла. А в сполученнях з дієсловами зі значенням різноспрямованого руху в XIX — першій половині XX ст. основною була конструкція *по*+місцевий відм. (*ходить по дорозі*), хоч уживався і варіант з орудним відмінком. У XX — XXI ст. відносна частотність двох конструкцій у сполученнях з дієсловами зі значенням односпрямованого руху залишається практично незмінною, а в сполученнях з дієсловами зі значенням різноспрямованого руху зростає частка конструкцій з орудним відмінком, у текстах XXI ст. їх уже більше 50%. Крім того, форму орудного відмінка в сполученнях з дієсловами зі значенням різноспрямованого руху в XX ст. все частіше приймають іменники, які в XIX — на початку XX ст. не могли її мати в таких сполученнях або мали дуже рідко. Насамперед це відбулося з іменниками *сходи, коридор*, які вже в 1917 — 1944 рр. у сполученнях з дієсловами зі значенням різноспрямованого руху частіше вживаються в орудному відмінку, ніж у місцевому з *по*, у сучасних текстах частка орудного відмінка в таких сполученнях досягла 87%. Іменники *кімната, хата*, які в XIX — на початку

Таблиця 7. Сполучення дієслів різноспрямованого руху з назвами приміщень в однині

Роки	Сполучення з іменниками <i>кімната, хата</i>		
	<i>по</i> +М. в.	О. в.	частка О. в., %
1818 — 1916	176	0	
1917 — 1944	147	0	
1945 — 1969	185	1	1
1970 — 1990	238	6	2
1991 — 2004	67	7	9
2005 — 2018	37	37	50

XX ст. не вживалися у формі орудного відмінка з дієсловами зі значенням різноспрямованого руху і дуже рідко — з дієсловами зі значенням односпрямованого руху, тепер вільно вживаються в такій формі багатьма авторами. З іншого боку, у сполученнях з іменниками, які позначають абстрактні траєкторії (*коло, пряма, дуга*), збільшення частки конструкцій з орудним відмінком не відбулося. У сполученнях дієслів руху з назвами транспорту відношення варіативних конструкцій *на+М. в./О. в.* також стабільне.

Отже, конструкція з іменником у формі орудного відмінка зі значенням шляху руху на поверхні або в межах чогось поширюється і в останні роки дуже активно витісняє конструкцію з *по+місцевий* відмінок іменника. Ця експансія помітна в сполученнях із дієсловами зі значенням різноспрямованого руху і сполученнях з іменниками зі значенням приміщень та проходів у межах приміщень, для яких історично така конструкція була менш характерною або взагалі невластивою.

ЛІТЕРАТУРА

1. Аляксандраў С.Э., Мыцык Г.В. Гавары са мной па-беларуску: Гутарковая мова ў штодзённым ужытку. Масква, 2008.
2. Беларускі N-корпус. URL: <https://bnkorpus.info/index.html>
3. Булыгина А.М. Творительный места беспредложный. *Творительный падеж в славянских языках*. Москва, 1958. С. 246 — 265.
4. Кароткая граматыка беларускай мовы. Ч. 1. Фаналогія. Марфаналогія. Мінск, 2007.
5. Колібаба Л.М., Фурса В.М. Словник дієслівного керування. Київ, 2017.
6. Мельничук О.С. Сучасна українська літературна мова. Синтаксис. Київ, 1972.
7. Национальный корпус русского языка. URL: <http://www.ruscorpora.ru/>
8. Станишева Д.С. Творительный инструментальный. *Творительный падеж в славянских языках*. Москва, 1958. С. 41 — 75.
9. Тимченко Є. Вокатив і інструменталь в українській мові. Київ, 1926. Збруч, 2016. URL: <https://zbruc.eu/node/57968>
10. Шведова М., фон Вальденфельс Р. та ін. Генеральний регіонально анотований корпус української мови (ГРАК). Київ — Осло — Єна, 2017 — 2018. URL: <http://uacorpora.org/>

REFERENCES

1. Aliaksandraŭ, S.E., Mycyk, G.V. (2008). Speak to me in Belarusian: Spoken language in daily use. Moscow (in Belar.).
2. Belarusian N-corpus. URL: <https://bnkorpus.info/index.html> (in Belar.).
3. Bulygina, A.M. (1958). Locative meaning of the instrumental case without preposition. *Instrumental case in the Slavic languages*. Moscow (in Rus.).
4. Concise grammar of the Belarusian language. (2007). V. 1. Phonology. Morphology. Minsk (in Belar.).
5. Kolibaba, L.M., Fursa, V.M. (2007). Dictionary of verbal government. Kyiv (in Ukr.).
6. Melnychuk, O.S. (1972). The Syntax of Modern Standard Ukrainian. Kyiv (in Ukr.).
7. Russian National Corpus. URL: <http://www.ruscorpora.ru/> (in Rus.).
8. Stanisheva, D.S. (1958). Instrumental case in the proper instrumental meaning. *Instrumental case in the Slavic languages*. Moscow (in Rus.).
9. Tymchenko, Ye. (2016). Vocative and Instrumental in Ukrainian. Kyiv, 1926. Zbruch. URL: <https://zbruc.eu/node/57968> (in Ukr.).
10. Shvedova, M., Ruprecht von Waldenfels, Sergiy Yarygin, Mikhail Kruk, Andriy Rysin, Michał Woźniak (2017 — 2018). GRAC: General Regionally Annotated Corpus of Ukrainian. Kyiv — Oslo — Jena. URL: uacorpora.org (in Ukr.).

Статтю отримано 01.08.2018

Maria Shvedova

Kyiv National Linguistic University, Kyiv

HISTORICAL CHANGE OF THE SYNTACTIC PATTERNS DENOTING PATH WITH VERBS OF MOVEMENT: A CORPUS-BASED STUDY

In Standard Ukrainian there are two competing synonymous constructions signifying movement across a surface or within some limits, viz. preposition *po* with locative case (*ity po doroz-i go-INF PREP road-LOC.SG* 'follow [the] road') and instrumental case without preposition (*ity doroh-oju go-INF road-LOC.INS*). Same variation is present in the other East Slavic languages (Russian and Belarusian), albeit in a lesser degree. The constructions and their respective frequency are studied in the present paper in the large diachronic corpus GRAC, where texts are additionally tagged by regions of Ukraine and states of diaspora. It is shown that in the 19th century the construction with instrumental case was statistically far more predominant with the nouns signifying paths (*doroha* 'road', *šljax* 'way' etc.) that with the nouns of space (*zemlja* 'land', *lis* 'wood' etc.), in the later periods the difference between these two semantic groups becomes insignificant. In recent texts (beginning of the 21st century) the frequency of the instrumental construction dramatically rises also with names of rooms like *xata* 'peasant house'; the same tendency had begun even earlier with nouns like *sxody* 'stairs' and *koridor* 'corridor'. The prepositional construction is still predominant with the abstract names of trajectories like *kolo* 'circle', *prjama* 'straight line', *duha* 'arc'.

We also studied the combinations with the verbs of multidirectional movement like *nosyty* 'carry', *bihaty* 'run' etc. It is worth noticing that with these verbs the names of rooms like *xata* were almost exclusively (in 100-98% of cases) used with prepositional construction until 1990s-2000s, when the latter shrunk drastically, sharing now equal proportions with the instrumental construction.

The common contemporary tendency is thus to avoid the *po*-construction and to generalize the instrumental case for the majority of contexts (with the only exception of the names of abstract trajectories); historically the distribution was far more nuanced and depended on lexical semantics.

Keywords: *Ukrainian language, grammar, syntax, syntactic government, locative case, instrumental case, preposition, movement semantics, spatial semantics, diachronic evolution, variability, corpus, frequency, statistics.*

УДК 811.161.2'35

Любомир Сегін

Донбаський державний педагогічний університет, м. Слов'янськ

УКРАЇНСЬКА ПУНКТУАЦІЯ: ЗДОБУТКИ, ПРОБЛЕМИ, ПЕРСПЕКТИВИ ОПИСУ ТА КОДИФІКАЦІЇ

У статті окреслено та схарактеризовано основні періоди розвитку української пунктуації як окремої галузі українського мовознавства, становлення її наукового апарату, проаналізовано найважливіші проблеми сучасної пунктуації крізь призму її здобутків, окреслено перспективи розвитку цієї лінгвістичної галузі, узагальнено напрацювання мовознавців. Зазначено активізацію уваги мовознавців до теоретичних питань української пунктуації в період кін. XX — на поч. XXI ст., протягом якого описано основні етапи розвитку української пунктуації, розкрито суть її теоретичних принципів, докладно проаналізовано систему розділових знаків, їхні функції та накреслено ознаки класифікації, введено і зроблено спроби подати дефініції низки нових пунктуаційних понять. Наголошено на потребі скрупульозного аналізу й опису пунктуаційного оформлення сучасних текстів.

Ключові слова: пунктуація, пунктуаційна система, розділові знаки, періоди становлення української пунктуації, принципи пунктуації, правила пунктуації.

Протягом тривалого часу теорія пунктуації залишалася на периферії інтересів як радянського, так і українського мовознавства. Тому слова А.Б. Шапіро, що і до сьогодні в нас не існує теорії пунктуації, яка відповідала б загальному розвитку нашої науки про мову, написані в середині XX ст., не втратили й нині своєї актуальності.

Традиційно батьком пунктуації вважають давньогрецького математика Аристофана Візантійського, що впорядкував першу систему розділових знаків, до якої входили три знаки. Поняття «пунктуація» у європейській писемності з'являється в XV ст.

Витоки української пунктуації сягають періоду Київської Русі, коли виникла потреба в писемності. З давнім

© Л.В. СЕГІН, 2018

уставом слов'яни успадкували традиції давньогрецької пунктуації і перенесли їх у свої рукописні твори. У той час у рукописах IX — X ст. зазвичай використовували такі розділові знаки: крапка внизу, посередині і вгорі рядка (·'); двокрапка (:) у значенні крапки чи крапки з комою.

Кінець уривка чи якоїсь закінченої частини позначали грубою крапкою (·), хрестиком (+), чотирма крапками (::), трьома крапками (..) та складеними знаками на зразок (::—) чи (:—) тощо [24: 11].

Становлення української пунктуації починається у XVI — XVII ст., коли виникли відповідні потреби. Виокремленню цієї особливої царини лінгвістичних знань сприяв розвиток книгодрукування, а також активізація уваги з боку мовознавців до проблем нових явищ у мові. Перші спроби осмислення української пунктуації пов'язані з іменами Лаврентія Зизанія та Мелетія Смотрицького. В обох староукраїнських граматиках з'являються глави про розділові знаки: «О точках» у граматиці Лаврентія Зизанія (див. Таблицю 1) та «О препинаниях строчних» у граматиці Мелетія Смотрицького (див. Таблицю 2).

У першій — шість розділових знаків [20].

У другій — десять [19].

У лінгвістичній літературі констатують, що пунктуаційне оформлення перших граматик і словників цього періоду в кожного автора своє.

Упродовж XVIII — XIX ст. на українську пунктуацію, за словами І.С. Савченко, мали сильний вплив традиції російського письма (реформи

Таблиця 1. Розділові знаки в граматиці Лаврентія Зизанія

Назва знаку	Розділовий знак
Двосрочия	:
Запятая	,
Подстолия	;
Сроки	. (Менша крапки і вживали всередині речення)
Съединитная	—
Точка	.

Таблиця 2. Розділові знаки в граматиці Мелетія Смотрицького

Назва знаку	Розділовий знак
Вместная	[]
Вопросная	;
Двоеточие	:
Единитная	«
Запятая	,
Отложная	()
Разъятная	⌋
Точка	.
Удивная	!
Черта	/

Таблиця 3. Джерела першої фіксації розділових знаків

Розділові знаки	Джерело
Три крапки	«Енеїда» І. Котляревського
Лапки	У творах І. Котляревського
Тире	«Енеїда» І. Котляревського

Петра І, заборона друкувати українські книги, швидка інтеграція системи розділових знаків М. Ломоносова) [24: 14]. Мовознавці зазначають, що в цей період важливу роль у закладанні українських пунктуаційних традицій відіграли майстри художнього слова, зокрема І. Котляревський і Т. Шевченко, які закріплюють традиційні розділові знаки або надають їм нового стилістичного навантаження та вперше вживають окремі розділові знаки.

У період розбудови та нормалізації української мови важливими чинниками введення нових розділових знаків були інтуїція й авторитетність автора та суспільна потреба в них. Щодо остаточного сформування системи розділових знаків в українській мові, то в лінгвістичній літературі існують різні думки. Одні мовознавці вважають, що система української пунктуації в основних своїх вимірах склалася на період формування основ літературної мови, приблизно до XVIII ст., оскільки на той час книжки й рукописи вже фіксують більшість розділових знаків (крапку, двокрапку, кому, крапку з комою, знак питання, знак оклику, дужки) та спостерігається вільне вживання нових розділових знаків (тире, лапок і трьох крапок) [11: 539; 4: 540], на думку інших, це відбувається лише в кінці XIX ст. [9: 10; 12: 13]. За словами Н. Андрощук, процеси остаточного становлення пунктуаційної системи припадають на XX ст. [1: 6].

Наступний важливий етап у становленні пунктуаційних норм розпочався в першій третині XX ст. Українські мовознавці посилили увагу як до теоретичного осмислення, так і до напрацювань практичного вживання розділових знаків. Спроби теоретичного обґрунтування пунктуації в українському мовознавстві цього періоду знаходимо в «Граматичі руської мови» С. Смал-Стоцького і Ф. Гартнера: перепинанє (пунктуація), кропка (.), питайник (?), окличник (!), запинка (,), середник (;), двокропка (:),

Таблиця 4. Автори термінів із пунктуації

Термін	Автор
Розділові знаки	О.Й. Партицький
Крапка	П.М. Дячан
Знак питання	П.М. Дячан
Кома	Т.Г. Шевченко
Знак оклику	П.Ф. Залозний
Двокрапка	П.М. Дячан
Непряма мова	Український правопис 1926 р. (проект)

павза (—), скобки (дужки), знаки наведення (лапки) [27] та в «Граматичі української мови» В.І. Сімовича, у якій автор подає власні терміни, етимологію, використовує 11 розділових знаків: точка (звана подекуди ще крапкою); запинка, або з грецької кома; середник, або точка із запинкою; двоточка, або двокрапка; питайник (?); викличник (!); пружка (чужа назва: павза); точки (...); наводні знаки, або лапки; дужки; розділка (—) [25: 448] і зосереджує увагу на окремих моментах уживання розділових знаків. Проблеми в навчанні грамотності школярів, ведення діловодства спонукають науковців взятися за укладання правил українського правопису загалом і пунктуації зокрема. У «Найголовніших правилах українського правопису», виданих 1921 р. АН України, розділу про пунктуацію не було. Питання унормування правопису знову порушили 1925 р. О.Н. Синявський очолював підкомісію з укладання правил пунктуації під час унормування «Українського правопису» 1928 р., (затверджено 1928 р.), де вперше виокремлено розділ правил вживання розділових знаків, який називався «Пунктуація та інші помічні при алфаветі знаки й норми уживання їх». Цей період надзвичайно важливий в історії української пунктуації, оскільки означився утвердженням термінології, адже з усіх термінів та напрацювань правил, що було запропоновано, потрібно було врахувати те, що вже усталилося, вловити тенденції розвитку мови та обрати один варіант і проголосити нормою.

На думку Ю.В. Шевельова, заслугою О.Н. Синявського було те, що він підійшов до надбань і пропозицій критично, із перспектив розвитку літературної мови [31: 14 — 15]. Усе це сприяло підвищенню інтересу українських мовознавців до проблем пунктуації. Зокрема, уперше виходять друком праці [8; 16; 18; 22], які значно просунули вперед опрацювання теоретичних засад української пунктуації і сприяли засвоєнню практичних навиків у вживанні розділових знаків [2: 98].

Не менш важливий етап у становленні пунктуаційних норм припадає і на період 40 — 80 рр. XX ст. У Правописі 1946 р. збільшено кількість правил та докладніше їх подано, додано новий розділ «Розділові знаки при прямій мові». Нововведення з пунктуації в «Українському правописі» 1960 і 1997 рр. фахово проаналізовано у працях В.М. Русанівського, А.А. Москаленка та А.А. Бурячка [23; 16; 5]. Упродовж радянського періоду вийшли друком спеціальні праці Л.А. Булаховського та А.А. Москаленка [3; 17]. Пунктуаційним студіям з опрацювання правил вживання розділових знаків присвячені численні статті Н.І. Тоцької [25: 106, 119, 126], яка тематично згрупувала правила вживання розділових знаків за їхніми структурними властивостями, застосувала їх у межах синтаксичних одиниць різних рівнів, у конкретних лінгвістичних умовах (напр., розділові знаки при однорідних членах речення, розділові знаки при вставних словах, словосполученнях і реченнях, розділові знаки при звертаннях, вигуках, питальних, окличних, стверджувальних та заперечних словах тощо [10]), а також публікації І.К. Кучеренка, С.Я. Єрмоленко, В.Я. Мельничайка, В.В. Жайворонка, Г.О. Козачук, М.М. Пешак, І.П. Ющука та ін.

[25: 86, 115, 130, 138, 155]. Проте не всі питання вдалося охопити тоді фаховими дослідженнями. Так, наприклад, недостатньо уваги було приділено теоретичним питанням української пунктуації.

Наступний етап теоретичної думки щодо пунктуації припадає на останнє десятиліття ХХ ст. та на початок ХХІ ст. Цей період означений активнішою увагою мовознавців до проблем української пунктуації. За цей час захищено дисертаційне дослідження в українському мовознавстві на тему «Розділові знаки як текстотворчі одиниці (автоматизація аналізу та редагування у науковому тексті)» [13], усе частіше українську пунктуацію розглядають складовою частиною граматики [11; 32 та ін.]. Опубліковано низку посібників із пунктуації з теоретичними розділами [9; 24; 12], посібники-практикуми, частина з яких з уточненими і доповненими правилами (Н.І. Тоцька, І.П. Юшук, Є.М. Ткаченко, І.С. Савченко та Л.В. Шитик, І.В. Козленко, М.Г. Яцимирівська, С.Т. Шабат-Савка, О.В. Максим'юк, Н.О. Шатілова, Т.С. Бакіна, О.П. Глазова та ін.). Укладено хрестоматію (Л.В. Сегін) та збірник диктантів із пунктуації (В.В. Власенко, Л.М. Міненко). Важливим здобутком кінця ХХ — початку ХХІ ст. є опрацювання теоретичних питань української пунктуації. У зазначений період детально описано основні етапи розвитку української пунктуації, розкрито суть її теоретичних принципів, докладно проаналізовано систему розділових знаків, їхні функції та накреслено ознаки класифікації (за способом уживання, функцією, повторюваністю, відповідністю пунктуаційним нормам, здатністю мати пунктуаційний варіант, структурою), введено і зроблено спроби подати дефініції ряду нових пунктуаційних понять (пунктограма, пунктуаційна ситуація, пунктуаційне правило, нерегламентована пунктуація, авторські розділові знаки та ін.). Проте необхідно, щоб термінологічний апарат пунктуації був краще представлений як кількісно, так і якісно в енциклопедії української мови [28]. Доводиться констатувати, що в сучасних монографіях, підручниках, навчальних посібниках із пунктуації в запропонованих класифікаціях немає єдиного підходу щодо виділення типів розділових знаків за функцією, існує термінологічна невпорядкованість, хоч самі мовознавці свідомі того, що проблема класифікації розділових знаків є однією з найскладніших [24: 26]. Напр., за цією ознакою виділяють роздільні та видільні розділові знаки [32: 383; 24: 29], віддільні та відокремлювальні [12: 14], відокремлювальні та видільні [11: 547], розділювальні та відділювальні [22: 297], роздільні та видільні, а в межах роздільних — віддільні та відокремлювальні [9: 7 — 8]. Принагідно зауважимо, що найґрунтовніше класифікацію розділових знаків за різними ознаками представлено в посібнику І.С. Савченко [24: 24 — 32].

У процесі осмислення попередніх здобутків української пунктуації й аналізу етапів її розвитку цілком логічно постає питання і про сучасний її стан. Як бачимо, пунктуація була об'єктом зацікавлення не одного покоління мовознавців, у попередні роки закладено міцні підвалини цієї науки. Насамперед це вибудована і стабілізована система правил вживання розділових знаків, а також ті теоретичні основи й узагальнення, на

які спиратимуться нові покоління мовознавців. Тому можна з упевненістю констатувати, що українська пунктуація як окрема галузь лінгвістичних знань має свою історію, свій науковий апарат та перспективи розвитку.

Нині все частіше мовознавці схилиються до думки, що пунктуацію слід розглядати у трьох аспектах:

1) система графічних позаалфавітних знаків, головним призначенням яких є графічна організація і членування писемного тексту;

2) історично сформована система правил, кодифікованих норм пунктуаційного оформлення писемного тексту;

3) розділ мовознавства, який вивчає закономірності використання розділових знаків, їхні функції та досліджує особливості пунктуації як цілісної системи [11: 535; 9: 4].

Справедливою є констатація того, що здебільшого пунктуацію зраховують до правописних норм, залишаючи її вивчення поза граматику. Водночас чимало українських вчених розглядають пунктуацію в розділі «Синтаксис» (В.І. Сімович, А.П. Загнітко, К.Ф. Шульжук, В.М. Ожоган та ін.). Слушною є думка А.П. Загнітка, що неспіввіднесення з граматичними нормами всієї сукупності розділових знаків зумовлює відсутність єдиної теорії, здатної пояснити суперечливі факти сучасної практики, брак єдиних теоретично виважених і надійних критеріїв оцінювання таких фактів. Панування поглядів на пунктуацію як на сукупність правил, за словами автора, призводить до того, що основна увага лінгвістів, які працюють у цій галузі, спрямована більшою мірою на самі правила, ніж на регульовані явища [11: 534 — 535].

Як відомо, основне призначення пунктуації — графічна організація і членування тексту з урахуванням його синтаксичних, смислових та інтонаційних особливостей. Відповідно пунктуація дотримується певних принципів. Серед мовознавців немає одностайності щодо принципів української пунктуації. Як справедливо зазначає Н.В. Гуйванюк, одні мовознавці бачать в її основі інтонаційний принцип, інші — синтаксичний, треті — смисловий [9: 18]. У сучасній лінгвістиці спостерігається спроба уніфікувати вчення про принципи української пунктуації. У результаті намітилося кілька шляхів:

1. Одні лінгвісти виходять із розуміння того, що речення є структурно-семантичною та інтонаційною єдністю, однак, залежно від умов реалізації речення в усному мовленні, на письмі ми керуємося певними принципами відповідно до його внутрішньої організації та зовнішнього оформлення. На цій підставі мовознавці вважають, що українська пунктуація об'єднує в своїй основі два принципи: внутрішній (синтаксично-смисловий) та зовнішній (інтонаційний, або ритмомелодійний) [7: 320].

2. Інші — орієнтуються на будову речення чи цілого тексту, семантико-синтаксичні відношення між членами речення і частинами речення та ритмомелодійні основи зв'язного мовлення. На цій основі лінгвісти виділяють три принципи української пунктуації, по-різному називаючи їх: структурний, смисловий, ритмомелодійний (інтонаційний) [11: 546; 33:

380 — 382; 12: 14 — 15], логічний, або смисловий, граматичний, точніше синтаксичний та інтонаційний [4: 540], логіко-граматичний, синтаксично-смисловий та інтонаційний, або ритмомелодійний [9: 21 — 22].

3. Треті пропонують переглянути концепцію принципів української пунктуації і при їх виділенні враховувати не тільки структурні особливості речення й тексту та семантико-синтаксичні відношення, але й брати до уваги деякі типологічні ознаки розділових знаків, а саме: 1) відповідність їх загальноприйнятим пунктуаційним нормам (нормативні та індивідуально-авторські) і 2) у межах нормативних здатність мати варіанти (безваріантні й варіантні). На цій підставі пропонують виділяти такі принципи вживання розділових знаків: структурний, структурно-семантичний і функціонально-стилістичний [24: 40 — 41]. За такого підходу суть структурного принципу полягає в тому, що розділові знаки вживають залежно від будови речення чи цілого тексту. За цим принципом ставлять нормативні безваріантні знаки, напр., кома при однорідних членах речення. Структурно-семантичний принцип передбачає застосування тих знаків пунктуації, що можуть мати пунктуаційні варіанти чи бути факультативними. При цьому, крім структурних особливостей речення чи тексту, беруть до уваги також окремі семантичні характеристики, наприклад, тире між підметом і присудком, вираженим особовим займенником. Функціонально-стилістичним принципом умотивовується постановка індивідуально-авторських розділових знаків, що увиразнюють зміст речення, надаючи йому певного стилістичного забарвлення, підкреслюють індивідуальну манеру письма авторів. На думку Н.В. Гуйванюк, виділення структурного, структурно-семантичного та функціонально-стилістичного принципів української пунктуації — це спроба поновому обґрунтувати постановку в реченні чи тексті розділових знаків, зокрема нормативних варіантних та індивідуально-авторських; умотивувати авторський задум шляхом аналізу вжитих ним знаків пунктуації [9: 21]. У межах цього підходу іноді виділяють чотири принципи: структурно-синтаксичний, семантичний (змістовий), інтонаційний та функційно-експресивний [30: 10]. Під час аналізу принципів пунктуації автори досить часто обмежуються констатацією їхньої взаємодії, недостатньо розкриваючи особливості останньої.

Важливою на сьогодні проблемою є й удосконалення, і розширення правил вживання розділових знаків. При обговоренні проєктів правопису в колі науковців і освітян та на сторінках періодичних видань звучать різні пропозиції з цього приводу, особливо наголошують на складних випадках пунктуації, напр., у сучасній пунктуаційній системі немає чіткості щодо розділового знака «кома і тире» — це єдиний розділовий знак чи поєднання двох знаків коми і тире? Очевидно, що це може бути і перший, і другий варіант. У випадку, коли це єдиний розділовий знак, то аналогічно до інших розділових знаків доцільно виокремити і правила його вживання [12: 223]. Окремі правила «Українського правопису» пропонують оновити, зокрема, правило, подане у примітці 2 «У питальних

реченнях з однорідними членами знак питання можна ставити після кожного однорідного члена з метою розчленування питання» [29: 153]. Напр.: *Чи, може, мертвим мариться і кров? і боротьба?* (П. Тичина), на думку частини мовознавців, є архаїчним, природнішим на місці знака питання була б кома, а питальний характер фрази передавав би знак питання в кінці речення [9: 15 — 16]. Зазначеними прикладами такі випадки, що потребують уточнення, спрощення, осучаснення, не вичерпуються. Водночас спостереження пунктуаційного оформлення сучасних текстів дає можливість говорити про нові тенденції, зміни у вживанні, збагаченні кількості розділових знаків, розширенні або звуженні їхніх функцій, що пояснюють, з одного боку, загальномовною тенденцією до підвищеної експресивності, яка спричинила зміни в ритмомелодії, тенденцією до стислості, лаконічності, динамічності фрази у поєднанні зі збільшенням інформаційного навантаження висловлень [6: 248; 9: 12], а з іншого, — дещо вільним поведженням авторів із регламентованими правописом правилами пунктуації, якими нехтують, що засвідчує творчість молодих поетів [30: 26]. На сьогодні проблема опису й аналізу пунктуаційного оформлення сучасних текстів потребує скрупульозного та ретельного опрацювання, а відповідно ця мовознавча ділянка залишається перспективною. Має рацію й В.І. Критська, наголошуючи на необхідності перегляду пунктуаційних правил на нових теоретичних засадах і на узагальненнях великого матеріалу текстів різних стилів [14: 94, 98]. Усебічний аналіз пунктуаційного оформлення текстів різних стилів дасть змогу виробити сучасну концепцію української пунктуації.

Проблеми, щодо яких тривають дискусії, частково враховано в новому проєкті «Українського правопису», представленому громадськості для обговорення. Наші спостереження не претендують на вичерпний аналіз змін, а є радше низкою зауважень. Назву розділу чинного правопису «Найголовніші правила пунктуації» змінено на «Правила вживання розділових знаків», оскільки його значно розширено (з 35 сторінок до 51). Назви дев'яти підрозділів залишено без суттєвих змін. Підрозділ 10 чинного правопису **Розділові знаки при прямій мові** змінено на **Розділові знаки при прямій мові та при оформленні цитат**. Крім цього, виокремлено три нові підрозділи: **Комбіноване вживання розділових знаків**, **Скісна риска** та **Правила рубрикації тексту і розділові знаки при оформленні пунктів переліку**. Заслужують схвалення введені до нової редакції «Українського правопису» такі зміни:

- 1) виокремлення нових підрозділів пунктуації;
- 2) переформулювання, доповнення, уточнення чинних правил уживання розділових знаків, розширення ілюстративного матеріалу тощо;
- 3) введення до підрозділів нових пунктів (напр. у підрозділі **Лапки** запропоновано нове правило щодо вживання внутрішніх і зовнішніх лапок, якщо в цитованому тексті або прямій мові є інші цитування («*Це мій «Кобзар»*», — *сказав він*); подано рекомендації щодо вживання круглих, квадратних і ламаних дужок та ін.), приміток (до пункту 11 у підрозділі

Кома додано примітку 1, де виділено 7 груп вставних слів і конструкцій (за семантикою) та ін.

Водночас варто було б, на нашу думку, у проєкті правопису на с. 166 до переліку розділових знаків, які використовують в українській пунктуації, увести й **абзац** та окреслити правила його вживання. Напрацювання мовознавців дають підстави виокремити такі правила вживання абзацу:

1) коли абзац є суто формальним засобом розмежування реплік різних осіб у діалогічному мовленні, напр.: *Посадили вони його за стіл, нагодували, напоїли... А тоді чоловік і питається:*

— Скажіть мені, дідусю, з чого це у вас рана на грудях?

— А це, — каже, — така в мене рана, що від неї мені скоро смерть буде.

— Оце лихо! — каже жінка. — І нема на неї ніяких ліків?

— Є, — каже дід, — та тільки ніхто тих ліків не дасть, хоч кожен може (Укр. нар. казка);

2) в офіційно-ділових документах для чіткого виділення деталей; при наявності синтаксично однорідних і тематично зв'язаних компонентів, які забезпечують послідовне розкриття загальної теми, напр.: *Міністерству освіти і науки визначити і подати Кабінетові Міністрів України:*

з урахуванням пропозицій центральних органів виконавчої влади і вищих навчальних закладів перелік спеціальностей для підготовки фахівців за освітньо-кваліфікаційним рівнем молодшого спеціаліста — до 1 травня 2007 р.;

з урахуванням пропозицій центральних органів виконавчої влади і вищих навчальних закладів перелік спеціальностей для підготовки фахівців за освітньо-кваліфікаційним рівнем магістра — до 1 листопада 2007 р.;

за погодженням з Міністерством праці та соціальної політики перелік кваліфікацій за освітньо-кваліфікаційним рівнем бакалавра — до 1 березня 2008 року (3 Постанови Кабінету Міністрів України від 13 грудня 2006 р. № 1719);

3) коли абзац членує текст на логіко-змістові частини, тобто абзаци відбивають перехід від однієї теми до іншої (перші речення абзацив формулюють нову думку, а наступні — конкретизують або розвивають їх зміст; якщо об'єднати перші речення абзацив, то вийде короткий переказ основного змісту);

4) коли абзац виконує акцентно-видільну функцію (особливо ефективний прийом поділу на абзаци повторювальних синтаксичних конструкцій; однаковий початок кожного із наступного абзацив створює ритм), напр.:

Люблю тебе, глибокий саде мій!
Люблю плодів нестигливе гойдання.
Легку печальність і ясне чекання
Твоїх думок зелених в вітровій.
Люблю сердечну землю під тобою,
Лопати, схилені на стовбури твої,
І сизий гній люблю під лободою,
І білих сіл замислені гаї.

(М. Вінграновський)

Сподіваємося, що під час обговорення запропонованого проекту «Українського правопису» мовознавці висловлять свої думки, скрупульозно проаналізують доповнення, зроблять зауваження, які будуть враховані в остаточній редакції.

Отже, пунктуація як важливий складник української граматики потребує нового, якнайповнішого опису, який би узагальнив і поглибив напрацювання сучасних мовознавців, а як складник правопису — уважного перегляду, доповнення, уточнення й оновлення відповідно до реального стану мови.

ЛІТЕРАТУРА

1. Андросук Н. Формування пунктуаційної системи сучасної української мови та її відображення в правописних джерелах. *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Філологічні науки. Мовознавство*. 2013. № 22. С. 3 — 6. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvnuflm_2013_22_3 (дата звернення: 10.07.2018).
2. Бевзенко С.П. Історія українського мовознавства. *Історія вивчення української мови: навч. посібник для студ. педінститутів*. Київ, 1991.
3. Булаховський Л.А. Українська пунктуація. Розділові знаки. Львів, 1947.
4. Бурячок А.А. Пунктуація. *Українська мова. Енциклопедія*. Київ, 2004. С. 540 — 541.
5. Бурячок А.А. Що змінилося в «Українському правописі»? Київ, 1997.
6. Валгина Н.С. Некоторые тенденции в современной русской пунктуации. *Валгина Н.С. Активные процессы в современном русском языке: учебное пособие для студентов вузов*. Москва, 2001. С. 239 — 286.
7. Волох О.Т., Чемерисов М.Т., Чернов Є.І. Сучасна українська літературна мова. Київ, 1989.
8. Груньський М., Мироненко М. Розділові знаки. Харків, 1930.
9. Гуйванюк Н.В., Максим'юк О.В., Китар Ф.Д., Вандишева К.В. Основи пунктуації: навчальний посібник. Чернівці, 2002.
10. Довідник з українського правопису. Київ, 1984. С. 100 — 135.
11. Загнітко А.П. Теоретична граматика української мови: синтаксис: монографія. Донецьк, 2001.
12. Козленко І.В. Українська пунктуація: навч. посібник. Київ, 2009.
13. Критская В.И. Знаки препинания как текстообразующие единицы (автоматизация анализа и редактирования в научном тексте): автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10.02.19. Київ, 1991.
14. Критська В. Теоретичні засади пунктуації (до питання про новий правопис). *Українське мовознавство: міжвідомч. наук. зб.* Київ, 2003. Вип. 25. С. 94 — 98.
15. Курдиновський В. Розділові знаки в українській мові. Харків, 1931.
16. Москаленко А.А. Історія українського правопису (радянський період). Одеса, 1968.
17. Москаленко А.А. Нарис історії української пунктуаційної термінології. Одеса, 1959.
18. Неутрієвський І. Найголовніші правила пунктуації в українській мові. Розділові знаки. Харків, 1930.
19. Німчук В.В. Граматика М. Смотрицького — перлина давнього мовознавства. URL: <http://litopys.org.ua/smotrgram/sm01.htm> (дата звернення: 10.07.2018).
20. Німчук В.В. Систематичний підручник церковнослов'янської мови «Граматика словенска» Л. Зизанія. URL: <http://litopys.org.ua/zyzgram/zy01.htm> (дата звернення: 10.07.2018).
21. Огієнко І.І. Нариси з історії українського мови: система українського правопису. Варшава, 1927.
22. Ожоган В. Синтаксис української мови: навчальний посібник. Київ, 2009.
23. Русанівський В.М. Нове в українському правописі. Київ, 1962.
24. Савченко І.С. Пунктуація сучасної української мови. Черкаси, 2008.
25. Сегін Л.В. Українська пунктуація: хрестоматія. Слов'янськ, 2011.
26. Сімович В. Граматика української мови для самонавчання та в допомогу шкільній науці. Київ — Ляйпціг, 1919.

27. Смаль-Стоцький С., Гартнер Ф. Граматика руської мови. Відень, 1914.
28. Українська мова. Енциклопедія. Київ, 2007.
29. Український правопис НАН України. Інститут мовознавства ім. О.О. Потебні, Інститут української мови. Київ, 2015.
30. Шабат-Савка С.Т., Максим'юк О.В., Шатілова Н.О. Пунктуація української мови: навчальний посібник. Чернівці, 2016.
31. Шевельов Ю.В. Портрети українських мовознавців. Київ, 2002.
32. Шульжук К.Ф. Синтаксис української мови: підручник. Київ, 2010.

REFERENCES

1. Androshchuk, N. (2013). Formation of Modern Ukrainian Punctuation System and its representation in orthographical sources. *Scientific Bulletin of L. Ukrainka East Ukrainian National University. Philological Sciences. Linguistics*, 22, 3 — 6. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvnuflm_2013_22_3 (Accessed 10.07.2018).
2. Bevzenko, S.P. (1991). History of Ukrainian Linguistics. *History of the Ukrainian Language Studies: tutorial for students of teaching training universities*. Kyiv (in Ukr.).
3. Bulakhovskiy, L.A. (1947). Ukrainian Punctuation. Punctuation Marks. Lviv (in Ukr.).
4. Buriachok, A.A. (2004). Punctuation. *The Ukrainian Language. Encyclopedia*. P. 540 — 541. Kyiv (in Ukr.).
5. Buriachok, A.A. (1997). What has changed in “The Ukrainian orthography”? Kyiv (in Ukr.).
6. Valgina, N.S. (2001). Some Tendencies in Modern Russian Punctuation. Valgina, N.S. *Active Processes in Modern Russian: tutorial for university students*. P. 239 — 286. Moscow (in Rus.).
7. Volokh, O.T., Chemerysov M.T., Chernov Ye.I. (1989). Modern Ukrainian Literary Language. Kyiv (in Ukr.).
8. Hrunskiy, M., Myronenko, M. (1930). Punctuation Marks. Kharkiv (in Ukr.).
9. Huivaniuk, N.V., Maksymiuk, O.V., Kytar, F.D., Vandysheva, K.V. (2002). Fundamentals of Punctuation. Chernivtsi (in Ukr.).
10. A Guide to the Ukrainian Orthography. (1984). P. 100 — 135. Kyiv (in Ukr.).
11. Zahnitko, A.P. (2001). Theoretical Grammar of the Ukrainian Language: Syntax: monograph. Donetsk (in Ukr.).
12. Kozlenko, I.V. (2009). Ukrainian Punctuation: tutorial. Kyiv (in Ukr.).
13. Krytskaia, V.Y. (1991). Punctuation Marks as text forming units (automation of analyzing and wording a scientific text): thesis abstract... candidate of philological sciences: 10.02.19. Kyiv (in Rus.).
14. Krytska, V. (2003). Theoretical grounds of Punctuation (to the issue of new orthography). *Ukrainian Linguistics: interdepartment scientific collection*, 25, 94 — 98. Kyiv (in Ukr.).
15. Kurdynovskiy, V. (1931). Punctuation Marks in the Ukrainian Language. Kharkiv (in Ukr.).
16. Moskalenko, A.A. (1968). History of Ukrainian Orthography (Soviet Period). Odesa (in Ukr.).
17. Moskalenko, A.A. (1959). Outlines of History of Ukrainian Punctuation Terminology. Odesa (in Ukr.).
18. Neutriievskiy, I. (1930). Principal Rules of Ukrainian Punctuation. Punctuation Marks. Kharkiv (in Ukr.).
19. Nimchuk, V.V. (2018). Grammar by M. Smotrytsky — a pearl of ancient linguistics. URL: <http://litopys.org.ua/smotrgram/sm01.htm> (Accessed 10.07.2018).
20. Nimchuk, V.V. (2018). Systematic Textbook of the Church Slavonic Language “Slavonic Grammar” by L. Zyzaniia. URL: <http://litopys.org.ua/zyzgram/zy01.htm> (Accessed 10.07.2018).
21. Ohiienko, I.I. (1927). Outlines of history of the Ukrainian Language: the System of Ukrainian Orthography. Warsaw (in Ukr.).
22. Ozhohan, V. (2009). Syntaxes of the Ukrainian Language: tutorial. Kyiv (in Ukr.).
23. Rusanivskiy, V.M. (1962). New in the Ukrainian Orthography. Kyiv (in Ukr.).
24. Savchenko, I.S. (2008). Punctuation of Modern Ukrainian Language. Cherkasy (in Ukr.).
25. Sehin, L. (2011). Ukrainian Punctuation Reading Book. Sloviansk (in Ukr.).
26. Simovych, V. (1919). Ukrainian Grammar Manual for Self-Tuition. Kyiv — Leipzig (in Ukr.).

27. Smal-Stotskyi, S., Hartner, F. (1914). Russian Grammar. Vienna (in Ukr.).
28. The Ukrainian Language. Encyclopedia. (2007). Kyiv (in Ukr.).
29. Ukrainian Orthography NAS Ukraine. (2015). Potebnia Institute of Linguistics. Kyiv (in Ukr.).
30. Shabat-Savka, S.T., Maksymiuk, O.V., Shatilova N.O. (2016). Ukrainian Punctuation: tutorial. Chernivtsi (in Ukr.).
31. Shevelov, Yu.V. (2002). Ukrainian Linguists' Portraits. Kyiv (in Ukr.).
32. Shulzhuk, K.F. (2010). The Syntax of the Ukrainian Language: textbook. Kyiv (in Ukr.).

Статтю отримано 19.09.2018

Liubomyr Sehin

Donbas state Teacher Training university, Sloviansk

UKRAINIAN PUNCTUATION: ACHIEVEMENTS, PROBLEMS, PERSPECTIVES IN SPECIFICATION AND CODIFICATION

The article, considering the preliminary research works in linguistics, circumscribes the origin of Ukrainian punctuation, analyzes necessary conditions for its development, determines and characterizes the principal periods of Ukrainian punctuation as a separate field of Ukrainian linguistics starting with the ancient times and up to contemporaneity, names the linguists who tried to give theoretical grounds of punctuation in Ukrainian linguistics; defines the most significant problems of modern punctuation considering the preliminary achievements, sketches the perspectives of this linguistic field, generalizes the scientists' assertions in different issues. The author indicates that the issue of Ukrainian punctuation has been activated since the end of the XX-th ct.: the main further steps of Ukrainian punctuation development have been sketched; the essential theoretical principles of punctuation have been revealed; the system of punctuation marks, their functions and the principles of classification (according to their direction of use, their function, repeatability, their correspondence to the punctuation rules, their ability to have a punctuation variant, their structure) have been thoroughly analyzed; attempts to define some new punctuation notions have been done. The productive work of scientists of different generations has resulted not only in a stable system of rules for using punctuation marks but in the theoretical grounds and generalizations which will make up the ground for further researches. The author draws attention to the necessity of the analysis and description of punctuation in modern texts. Having analyzed the modern state of punctuation the author has come to a conclusion that punctuation, being an essential part of Ukrainian grammar, requires a new, accurate and the most complete definition which will enable to generalize and extend modern linguistic researches and being a component of orthography it requires a thorough review, completion, specification and renovation in accordance to the real state of the language.

Keywords: *punctuation, punctuation system, punctuation marks, periods of Ukrainian punctuation evolution, principles of punctuation, punctuation rules.*

УДК 811.161'276.6:62

Іван Сабадош

Ужгородський національний університет, м. Ужгород

ДЖЕРЕЛА ФОРМУВАННЯ СУЧАСНОЇ НАУКОВОЇ БОТАНІЧНОЇ НОМЕНКЛАТУРИ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

У статті докладно схарактеризовано джерела формування назв родів, видів, родин та інших ботанічних таксономічних одиниць. Основними є родові назви, від яких утворюються назви всіх інших таксонів. Описано такі джерела виникнення назв родів рослин, як загальнонародні, народнорозмовні, зокрема діалектні назви рослин української мови, словотворення, переосмислення слів, запозичення готових ботанічних номенів з інших мов, термінологізація словосполучень. Розглянуто способи та засоби творення назв видів, родин, порядків, класів і відділів вищих рослин і грибів.

Ключові слова: ботанічна номенклатура, номен, термін, джерела ботанічної номенклатури, історія української термінології.

Формування будь-якої галузевої термінологічної системи відбувається як за рахунок ресурсів рідної мови, так і завдяки використанню готових термінів, запозичених з інших мов. Співвідношення свого й чужого неоднакове не тільки в різних терміносистемах, а й в одній і тій самій галузевій термінології у різні періоди її розвитку. Проте ядро будь-якої термінологічної системи української мови становлять терміни, що виникли на рідному ґрунті.

Утворення термінів на власній мовній основі здійснюється шляхом термінування загальноновживаних лексем (*вода́, мідь, со́нце, мо́ре, о́зеро, го́ра, соба́ка, стеб́ло, рослі́на, пше́ніця, лобода́* і т. ін.) або переосмислення відомих у мові слів (*голо́ва, голóвка, ко́рінь, о́ко, о́чко, ву́хо, ву́шко, верши́на, осно́ва, сі́тка, дуга́, крило́* тощо) чи дериваційних процесів (*солóдка, мі́тлиця, корене́вище, тве́рдість, теплотво́рність* тощо).

Назви різних таксонів в українській науковій ботанічній номенклатурі відрізняються часом і джерелами формування.

© І.В. САБАДОШ, 2018

Найдавнішими є родові назви, значно новіші найменування видів рослин і порівняно недавні назви родин та інших вищих таксонів. Родові й видові назви спочатку були латиномовні й лише згодом утворюються в різних мовах на національній основі, в українській мові — в II пол. XIX ст. Усього на території України зростає 4997 видів рослин, об'єднаних у 997 родів і 189 родин (ОВРУ: 3). Однак насправді назв зазначених таксонів українською мовою значно більше за рахунок синонімів. Усі назви таксонів вищих рослин ми взяли з ОВРУ.

Родові наукові назви рослин

Українська наукова ботанічна номенклатура починає розвиватися з середини XIX ст. переважно на основі українських народних назв рослин. Протягом II пол. XIX — XX ст. відбувається інтенсивний процес її становлення, нормалізації, уніфікації і кодифікації.

Родові наукові флорономени виникли внаслідок термінування загальнонародних, народнорозмовних і діалектних назв рослин української мови, словотворення на власному мовному ґрунті, переосмислення ботанічних демінутивів, термінування однослівних та складених назв інших лексико-тематичних груп і запозичення готових ботанічних номенів з інших мов.

Термінування українських загальнонародних назв рослин

Основу сучасних наукових назв ботанічних родів становлять терміновані загальнонародні українські назви рослин, успадковані від праслов'янської мови, та ті, що утворилися на українському мовному ґрунті, зокрема близько п'ятої частини становлять ботанічні номени праслов'янського походження, які вживаються споконвіку переважно для номінування найвідоміших у народі фітооб'єктів. Найбільше їх серед назв дикорослої флори (*рогіз, хвоц, ковила, мітлиця, чаполоч, очерёт, стоко́лос, осо́ка, ря́ска, чемери́ця, про́ліска, кропива́, щавель, споріш, лобода́, кукі́ль, смі́лка, калю́жниця, сон, горі́цвіт, чистоті́л, жеру́ха, суні́ці, в'язі́ль, лядвене́ць, ясе́нець, плаку́н, бедри́нець, водя́ний горі́х, боли́голов, оме́г, ві́ха, ягли́ця, дя́гель, смовдь, пові́й, березка́, живокі́ст, меду́нка, глу́ха кропи́ва, чисте́ць, мате́ринка, м'ята́, розхі́дник, паслі́н, блекота́, дурма́н, дивина́, подоро́жник, маре́на, пересту́пень, ома́н, череда́, дере́вій, полі́н, підбі́л, лопу́х, будя́к, осот та ін.) і дендрономенів (*ялі́на, ялі́ця, тис, смере́ка, со́сна, ялове́ць, верба́, топо́ля, горі́х, лі́щина, береза́, ві́льха, бук, дуб, в'яз, омела́, сморо́дина, я́блуна, гру́ша, черешня́, сли́ва, те́рен, ши́пи́на, чере́мха, дрі́к, брусли́на, клокі́чка, клен, круши́на, лі́па, во́вчі ягоди, во́вче лі́ко, плю́щ, дере́н, багно́, бру́сниця, глі́д, ве́рес, чорни́ця, клю́ква, ясен, бу́зина, жі́мо́лость, кали́на та ін.). Значно менше номінативних одиниць праслов'янського походження серед назв культивованих трав'янистих рослин, що їх вирощують на українських землях здавна (*овес, про́со, жі́то, пше́ниця, ячмі́нь, бі́б, гірчи́ця, горо́х, ді́ня, крі́п, мак, мо́рква, ре́дька, рі́па, сочеви́ця, хрін, часні́к, чабе́р, хмі́ль, коно́плі,***

чорну́шка, капу́ста, льон та деякі ін.), ще менше серед мікономенів (білий гриб, лисі́чка, строчо́к, сморж, змбро́шок, масля́к, опе́ньок, печери́ця, рі́жик, сирої́жка, вовня́нка, по́рхавка, трут, мухомо́р, іржа́ та ін.).

Зауважимо, що лише близько половини українських ботанічних назв праслов'янського походження терміновані, а значна частина праслов'янізмів не є нормативною в українській науковій ботанічній номенклатурі, зокрема: *трепéта* 'осика, *Populus tremula* L.', *ябрядь* '*Populus alba* L.', *пáклен* '*Acer campestre* L.', *ягли* 'просо', *рож* (*ріж*) 'жито', *ярі́ця* id., *яре́ць* 'ячмінь', *комані́ця* (*комоні́ця*) 'види *Trifolium* L.', *язі́чок* '*Plantago lanceolata* L.', *кривáвник* '*Achillea millefolium* L.', *беленá* '*Hyoscyamus niger* L.', *щав* (*щáвá*) '*Rumex* L.', *мі́льник* і *мі́льниця* '*Saponaria officinalis* L.', *костолі́м* (*костоло́м*) '*Symphytum officinale* L.', *псíнка* '*Solanum dulcamara* L.' і '*Solanum nigrum* L.', *коза́к*, *ба́бка* та *оба́бок* 'підберезник, *Boletus scaber* Bull. ex Fr.', *голубі́нка* 'вид сироїжки', *бздю́ха* 'порхавка звичайна, *Lycoperdon perlatum* Pers.' та інші.

У ряді випадків від українських назв рослин, успадкованих від праслов'янської мови, утворилися на українському мовному ґрунті назви інших рослин (здебільшого дикорослих трав), напр.: *рдéсник*, *рокíтник*, *копитня́к*, *борщiвнíк*, *бузо́к* (від діал. *буз* 'бузина'), *ситня́г*, *сíтник*, *вербо́зілля*, *вiвсю́г*, *горобíнник* (від *горобíна*), *грушáнка*, *житня́к*, *комишiвнíк*, *ку́колиця* (від *кукíль*), *лепешня́к* (від *лепехá*), *моркiвнíк*, *моркóвниця*, *м'я́точник*, *очерéтянка*, *тростя́ниця*, *ря́ска*, *череднíк*, *чемернíк*, *прося́нка*, *рiпáк*, *сунíчник* (іноді з тим самим значенням, пор. *свидинá* '*Swida sanguinea* Oriz' — від діал. *свид* id. < прасл. **svida*/-ǵ id.) тощо. Ця тенденція почалася ще в праслов'янській мові. Частина термінованих назв дикорослих трав утворилася шляхом додавання до найменування культивованої рослини (зрідка — дуже відомої дикорослої) прикметника, утвореного від назви тварини, пор.: *зáяча капуста*, *кiнський часнíк*, *собáча петру́шка*, *гадю́ча цибу́лька*, *собáча кропивá*, *котя́ча м'я́та* і под.

Певна частина термінованих назв рослин (в основному дикорослих трав) утворилася від фітономенів, які з'явилися в українській мові в пізніші часи, напр.: *кипарiсовик*, *лiлiйник*, *бурачо́к*, *огiро́чник*, *рисíвка*, *тирлíчник*, *гiацíнник*, *мáльвочка*, *марéнка*, *ру́тка*, *сíтничок*, *баво́вник*, *ки́зильник* та інші.

Українські народнорозмовні й діалектні фітономени у функції ботанічних термінів

Народнорозмовні елементи й діалектизми нерідко термінують у тих галузевих термінологічних системах, які близькі до народної лексики і найтісніше пов'язані з повсякденним життям народу з давніх часів, із живою та неживою природою, рельєфом і т. ін. Це стосується, зокрема, таких термінологічних систем, як зоологічна, ботанічна, сільськогосподарська, тваринницька, географічна, геологічна, етнографічна тощо, в яких регіональні лексичні одиниці як терміни використовують особливо на початковому етапі формування. Яскраво виражений народнорозмов-

ний характер мають ботанічні терміни типу *заяча конюшина*, *кручені паничі*, *вовче тіло*, *курча лапка*, технічні терміни *ластівчин хвіст*, *вовчий зуб*, геологічні *котяче око*, *тигрове око* тощо. Ставши елементами відповідної терміносистеми, такі номени в основному втрачають експресивність, образність і набувають усіх ознак, властивих науковому терміну. Значну кількість такі одиниці становлять і в новітніх терміносистемах — кібернетичній, лазерної техніки та інших.

До термінів, які є за походженням діалектизмами, у сучасній термінології ставляться як до реліктових явищ. У ряді терміносистем вони функціонують традиційно, особливо в давніх, які сформувалися переважно на основі народної мови. Наприклад, у початковий період формування української наукової ботанічної номенклатури діалектизми термінувалися у значній кількості, зокрема при потребі номінації представників флори, що зростають на обмеженій, незначній території.

Творці української наукової ботанічної термінології (І. Гавришкевич, Х.М. Августинович, В. Волян, М.М. Новицький та ін.) збирали українські народні назви, серед яких було чимало регіоналізмів, для використання їх у функції наукових термінів. У першій спробі побудови української ботанічної термінології В. Воляна діалектні назви вжито максимально. У кількох варіантах системи ботанічної номенклатури І.Г. Верхратського особливо багато номенів, узятих із українських говорів майже всієї України. Згодом М.І. Мельник термінував багато галицьких вузько-локальних діалектизмів у «Номенклатурі висших рослин» (1922 р.) [5]. Чимало діалектних назв рослин затвердила як терміни Ботанічна секція в «Словнику ботанічної номенклатури» 1928 р. (далі СБН). Однак уже в міжвоєнний період (починаючи з 30-х років) від багатьох із них поступово відмовляються. Найчастіше їх замінюють міжнародними номенами (інтернаціоналізмами) грецького чи латинського походження або перекладами чи транслітерацією останніх, особливо якщо вони наявні й у російській мові. Зокрема багато таких заміन у першому повоєнному «Визначнику рослин УРСР» [3], пор.: *арніка* 'Arnica L.' (у СБН була термінована діалектна назва *скусівнік*; пор. рос. *арника* id.), *галінсого* 'Galinsoga Ruiz. et Rav.' (раніше було *незбутьниця*; пор. із тим самим значенням рос. *галінсого*), *ефедра* 'Ephedra L.' (було *ставчак*; пор. рос. *эфедра* id.) і т. ін. Щоправда, пізніше деякі терміни діалектного походження відновлені й зараз уживаються поряд із іншомовними як термінологічні дублети (пор. укр. *арум* і *кліщинець* 'Agum L.', рос. *арум* id.). На нашу думку, терміни, що є за походженням діалектизмами, мають право на існування у будь-якій терміносистемі, якщо вони увійшли до неї з необхідності й цілком задовольняють її вимоги.

Після Другої світової війни відбувається активний процес витіснення з наукового вжитку діалектних за походженням термінів і заміни їх так званими інтернаціоналізмами, а фактично такими, які вживалися в російській ботанічній термінології. Із цією метою офіційно пропагувався розвиток наукової термінології мов народів колишнього СРСР за

принципом мінімальних розбіжностей із російською. Унаслідок реалізації цього курсу в українській науковій ботанічній номенклатурі було замінене значну кількість власне українських термінів, зокрема й діалектних за походженням, запозиченнями з латинської, грецької, європейських, а також російської мов. В українській мові з'явилася величезна кількість лексичних кальок, транслітерованих латинських наукових ботанічних номенів, про що докладніше скажемо далі.

Нині термінування діалектизмів — дуже рідкісне явище. Як приклад можна навести закарпатський діалектизм *шовкóва косі́ця*, який останнім часом став функціонувати на означення рослини *Leontopodium* R. Br., що росте в Карпатах, нарівні з термінами *білóтка* (теж діалектного походження) й *едельвéйс* у наукових працях (див., наприклад, академічні видання «Визначник рослин Українських Карпат» 1977 р. [4], «Определитель высших растений Украины» 1987 р. (ОВРУ).

У сучасній науковій ботанічній номенклатурі української мови збереглося кілька десятків термінів-діалектизмів. Уживаються вони, зазвичай, для позначення рослин, поширених на невеликій території, наприклад, терміновано західноукраїнські діалектизми *гусі́мець* '*Arabis* L.' (ОВРУ: 122), *квасені́ця* '*Oxalis* L.' (ib.: 219), *поросі́нець* '*Hypochaeris* L.' (ib.: 367), *саши́нік* '*Schoenus* L.' (ib.: 421), *чемерні́к* '*Helleborus* L.' (ib.: 47), *модрі́на* '*Larix* Mill.' (ib.: 40), *же́реп* 'вид сосни в Карпатах *Pinus mugo* Turra' (Кобів: 314) та ін. Із південноукраїнських говорів термінами стали лексеми *назéмка* '*Polycnemum* L.' (ОВРУ: 84), *їжа́ча голі́вка* '*Sparganium* L.' (ib.: 469), *верблю́дка* '*Corispermum* L.' (ib.: 90), *пи́щанка* '*Arenaria* L.' (ib.: 71), *устелипо́ле* '*Ceratocarpus* L.' (ib.: 89), *кeрме́к* '*Limonium* Mill.' (ib.: 99), *волови́к* '*Anchusa* L.' (ib.: 272), *синю́ха* '*Polemonium* L.' (ib.: 264), *ка́мка* '*Zostera* L.' (ib.: 391) (від діал. *ка́нка* '*Schoenoplectus tabernaemontani* Palla', утвореного від гр. *κάννα* 'очерет', пор. (ЕСУМ 2: 364) і т. ін.

Більшість із названих діалектизмів (крім *назéмка*, *їжа́ча голі́вка*, *гусі́мець*, *квасені́ця*, *саши́нік*, *білóтка*, *шовкóва косі́ця*) увійшли до одинадцятитомного «Словника української мови» (СУМ) без будь-яких обмежень.

Словотворення як джерело поповнення наукових ботанічних номенів

Серед незапозичених наукових назв рослин найбільше таких, що виникли на власне українському мовному ґрунті внаслідок словотворення. Основна частина однокореневих наукових назв родів утворена суфіксацією. Більшість цих номенів — деривати з такими шістьма формантами: *-ник* (всього близько 50 термінів); десть по 15 флорономенів із суфіксами *-ець*, *-иця*, *-анка*; по 10 — 12 похідних із формантами *-ик* та *-ниця*. І лише по 6 — 8 дериватів із суфіксами *-ак*, *-ок*, *-ень*, *-ка*, *-івка*. Решта дериватів утворилася за допомогою малопродуктивних (*-ина*, *-уха*, *-ач*, *-ій*, *-няк*, *-ачка*: *бирю́чина*, *купи́на*, *лапи́на*, *плету́ха*, *плоску́ха*, *різу́ха*, *синю́ха*, *борода́ч*, *перста́ч*, *си́дач*, *миши́й*, *рижій*, *пирій*, *серпій*, *копитня́к*, *лепешня́к*, *ко́лосня́к*, *ву́жачка*, *голова́чка*, *змі́ячка*) чи непродуктивних (*-ун*, *-й*, *-ич*, *-уг*, *-ай*, *-іль*, *-чук*,

-инка, -ика, -оля, -уля, -отка, -атка, -уша, -ушка, -ашка, -учка, -ига, -ло та ін.: плаку́н, тріску́н, перестрі́ч, тирлі́ч, вовчу́г, метлю́г, молоча́й, вязі́ль, зеленчу́к, злі́нка, ожі́ка, красо́ля, свисту́ля, біло́тка, пальча́тка, гірку́ша, солоду́шка, рома́шка, трясу́чка, свербі́га, парі́лю, молоді́лю) суфіксів.

Більшість дериватів із суфіксом -ник утворена від субстантивних (щитник, чоточник, язичник, со́дник, борідні́к, ві́ничник, жа́бні́к, жо́вту́шник, куні́чник, міху́рник, па́зурник, гадю́чник та ін.; назви грибів часни́чник, павути́нник; серед цих номенів помітна кількість похідних від назв інших рослин: горобі́нник, грана́тник, лі́лійник, кизі́льний, рокі́тник, сі́тник, та́волжник, феру́льний, чере́дні́к) і незначна кількість — від дієслівних (обві́йник, осту́дник, порі́зник, перело́мник, розхі́дник та поодинокі інші) основ. Майже всі похідні зі суфіксом -анка — відсубстантивні (весня́нка, водя́нка, во́щанка, горля́нка, грона́нка, груша́нка, оча́нка, очерета́нка, піща́нка, прося́нка, товстя́нка, чіпля́нка та ін.), із формантом -ець — майже порівну відсубстантивні й відад'єктивні (би́лінець, дзві́нець, жу́равець, козе́льці, вороне́ць, жо́втець, зозу́линець, ко́стянець, снігове́ць, солоне́ць та ін.) похідні. За допомогою суфікса -иця деривати утворюються частіше від іменникових, рідше від прикметникових і лише поодинокі — від дієслівних основ, пор.: калю́жни́ця, мітлі́ця, коро́лиця, ко́стри́ця, ру́сли́ця (від русло́), ру́тви́ця, свербі́жни́ця, залі́зни́ця, мі́ришавни́ця, скрі́тни́ця, по́вити́ця та ін. Похідні з суфіксом -ик утворені від прикметникових (воло́вик, гро́мовик, молоді́льний, оди́на́рник, губа́стик, ва́точник та ін.), а з формантом -ни́ця — в основному від іменникових (ло́жечни́ця, щі́тни́ця, пі́льольни́ця, бло́шини́ця, па́житни́ця, рі́пни́ця, скре́бни́ця та ін.) основ.

Деривати зі суфіксом -ень утворювалися переважно від дієслів (бу́тень, ду́тень, пересту́пень, при́воротень, голо́ватень), зі суфіксом -івка — від іменників (весні́вка, гнізді́вка, змі́вка, перлі́вка, полі́вка, пухі́вка), з формантом -ок — від іменників і дієслів (ві́ничничок — від ві́ничник; бузо́к, бурачо́к, вовчо́к, недо́рісток, стелюшо́к, очі́ток < очі́сток), з суфіксом -ак — здебільшого від прикметників і дієслів (гірча́к, житня́к, залі́зняк, синя́к, різа́к, черса́к, орля́к), з формантом -ка — від іменників, частково від прикметників (була́тка, верблю́дка, їжа́чка, крү́пка, моло́чка, рогачка́, гречка́, любочка́, паху́чка, кучеря́вка, липу́чка). За допомогою суфікса -овик від іменникових основ утворено назви грибів березові́к, осі́ковик, гнойові́к, дощові́к, дубові́к, трутові́к (від *трут* id.), мохові́к.

Отже, як засвідчує поданий матеріал, групи похідних ботанічних номенів від прикметникових і від дієслівних основ кількісно однакові, відсубстантивних дериватів значно більше, ніж відад'єктивних і дієслівних, разом узятих.

Близько двох десятків наукових ботанічних номенів утворено префіксально-суфіксальним способом в основному від субстантивних основ за допомогою конфіксів під-...-ник, без-...-ник, на-...-ни́ця (підберезні́к, підмаренні́к, підлі́сник, підсні́жник, під'я́лінник, безсме́ртник, безщі́тник, наскельни́ця, настінни́ця). Інші конфікси використовуються здебільшого в поодиноких випадках, напр.: безсме́ртки, надборо́дник, назе́мка, напер-

стянка, переліска, подорóжник, покісниця, приберéжниця, прóліска, сурі-ниця. Позначають ці номени об'єкти дикорослої флори та один гриб (підви́шень).

Префіксальним способом утворена назва *пра́зелень*, усіченням осно-ви — *повій*, *знit*, *ряст*, за допомогою флексії — *нетрéба*.

У сучасній українській науковій ботанічній номенклатурі налічуєть-ся близько 50 складних номенів. Нові назви утворюються від двох основ здебільшого за допомогою інтерфіксації, іноді — у поєднанні з суфікса-цією. Основи у складних словах значно частіше перебувають у підрядно-му, ніж у сурядному синтаксичному зв'язку. Майже всі композити — це назви дикорослих трав та поодинокі мікономени, напр.: *білозір*, *білолóz-ник*, *білоцвіт*, *біловус*, *вербозілля*, *багатоніжка*, *жовтозілля*, *звіробій*, *зимо-любка*, *іван-чай*, *ключ-тра́ва*, *куцоніжка*, *ломикáмiнь*, *ломиніс*, *меч-трава́*, *нечуйвітер*, *огірок-пирскáч*, *первоцвіт*, *пізньоцвіт*, *розрив-трава́*, *самосіл*, *стародуб*, *стололóвник*, *стожільник*, *суховéришки*, *сухорéбрик*, *сухоцвіт*, *тон-коніг*, *устелипóле*, *чистотіл*, *чорнобрівці*, *чорноголóвник*, *чорнокóринь*, *чор-нощíр*, *гриб-зóнтик*, *хрящ-молóчник* та інші.

Переосмислення слів як джерело родових назв рослин

У процесі переосмислення загальноживаних слів (значною мірою демі-нутивів) виникло близько 30 ботанічних термінів, пор.: *баранець*, *бáрхат*, *вечорніці*, *віничя*, *волóшка*, *глéчки*, *грабелькі*, *гріцики зіркі*, *зірочки*, *каді-ло*, *калáчки*, *косáрики*, *лю́бка*, *манжéтка*, *ма́ти-й-ма́чуха*, *миколáйчики*, *образкі*, *óрлики*, *óчки*, *півники*, *росічка*, *рóтики*, *ря́бчик*, *сокиркі*, *сон*, *холо-дóк*, *язичóк*, *якірці*. Сюди можна зарахувати також подібні назви, зокрема спільнокореневі з іншими назвами рослин (недемінутивними за утворен-ням) демінутиви типу *льонóк*, *ма́чок*, *підбілик*, *реп'яшóк*, *гіаци́нттик*, *ру́тка*, *марéнка*, *маслі́нка*, *ма́львочка*, *сі́тничок* та ін., які, на наше переконання, виникли як номінативні одиниці не внаслідок словотворення, а саме пе-реосмислення готових демінутивів (як *калáчки*, *язичóк*, *півники* і т. ін.).

Складені наукові ботанічні назви родів

Наукова ботанічна номенклатура української мови належить до тих тер-міносистем, яка налічує значну кількість складених, або аналітичних, номенів. Це суперечить бінарному принципу в ботаніці, за яким тільки назви видів рослин дволексемні, а назви родів мають бути однолексем-ними. Проте формування української наукової ботанічної номенклатури відбувалося так, що первинно термінували у функції родових номенів значну кількість добре відомих складених назв рослин. Протягом ХХ ст. частина з них була замінена однолексемними номенами. Нині питома вага складених назв у науковій ботанічній номенклатурі української мови приблизно така сама, як і складних.

Вони структурно складаються з означуваного компонента й озна-чення, де означуване слово — назва рослини, здебільшого культивованої (зрідка — добре відомої в народі дикорослої), чи загальне флористичне

найменування типу *тра́ва*, *гриб*, а означення вказує на місце зростання об'єкта флори, його походження, медоносність, дикорослий характер та інші ознаки, пор.: *водяна́ со́сонка*, *водяни́й горі́х*, *водяни́й хрін*, *водяни́й жо́втець*, *водяни́й різа́к*, *морська́ гірчи́ця*, *садо́ва ай́стра*, *садо́вий жа́смін*, *паху́ча тра́ва*, *волоха́тий о́гірок*, *солончако́ва ай́стра*, *степо́вий гірча́к*, *річко́вий ке́др*, *кури́льський ча́й*, *япо́нська мушму́ла*, *молу́кська тра́ва*, *стручко́вий пе́рець*, *медо́ва тра́ва*, *канарко́ва тра́ва*, *жо́втий осо́т*, *гриб зимо́вий* та ін.

Близько половини складених ботанічних номенів утворено способом метафоричного переосмислення синтаксичних словосполучень, напр.: *во́вче ті́ло*, *во́вча ла́па*, *воро́няча ла́пка*, *воро́няче о́ко*, *гадю́ча цибу́лька*, *глуха́ кропи́ва*, *за́яча капу́ста*, *за́яча коню́шина*, *зозу́лині сльо́зи*, *зозу́лині че́ревічки*, *золоті́й дощ*, *їжа́ча голі́вка*, *котя́ча м'я́та*, *котя́чий хві́ст*, *котя́чі ла́пки*, *круче́ні пани́чі*, *ку́ряча сліпо́та*, *ку́рячі о́чки*, *кінський ча́сник*, *петри́в хрест*, *соба́ча кропи́ва*, *соба́ча петру́шка*, *за́ячий гри́б* та ін. Мотивація більшої частини цих флорономенів зрозуміла. Звичайно всі вони з самого початку образні, а отже, емоційно-експресивні, тому, з погляду термінологічної науки, не є цілком придатні як терміни, адже одна з основних вимог до терміна полягає в тому, що він має бути стилістично нейтральний. Але ці ботанічні назви мають значну традицію вживання в українській мові, тому якийсь час вони, очевидно, залишаться в українській ботанічній терміносистемі. Крім того, ставши термінами, такі словосполучення поступово втрачають емоційно-експресивне забарвлення.

Іншомовні запозичення в складі наукових родових назв рослин української мови

Запозичення з інших мов у науковій ботанічній номенклатурі української мови становлять майже половину (47 — 48%). Із них близько 420 номінативних одиниць (понад 76%), тобто майже третина від усіх запозичених українських наукових ботанічних номенів, — це транслітеровані латинські наукові назви родів. Переважна більшість їх така сама, як і в сучасній російській номенклатурі, пор.: укр. *велéзія*, рос. *велéзия* 'Velezia L.', укр., рос. *гомфрэ́на* 'Gomphrena L.', укр. *ба́сія*, рос. *ба́ссия* 'Bassia All.', укр. *гонио́лімон*, рос. *гонио́лимон* 'Goniolimon Boiss.', укр. *телиго́ній*, рос. *телиго́ний* 'Theligonum L.', мікономени укр. *лепи́ота*, рос. *лепи́ота* 'Lepiota', укр., рос. *гебело́ма* 'Hebeloma' і т. ін.

Інші запозичені флорономени становлять майже 24%. Найбільше терміновано запозичень з латинської, російської, німецької, тюркських мов. Так, від латинської запозичено номени *бальза́мін*, *беладо́на*, *герáнь*, *гортéнзія*, *дріа́да*, *ло́тос*, *барвіно́к*, *олеа́ндр*, *орхіде́я*, *рома́н* та ін. Деякі з них потрапили до української через російську мову. Власне російських запозичень небагато: *гу́ньба́* (ЕСУМ I: 621), *облі́пі́ха* (ib. IV: 137), *клопогін* (пор. рос. *клопогón* id. (ОВРУ: 47), утворене від *клоп* 'блощиця'), до російнізмів належать назви *морко́вниця*, *виноградо́вник*, зважаючи на їхню фонетику (пор. *морко́вница*, *виноградо́вник* id.), більше фітономенів прийшло через російське посередництво з інших мов: *гіаці́нт*, *ка́перці*,

кунжу́т, лакфіо́ль, сами́йт, барба́ріс, рис, карка́с 'Celtis L.' та інші. З німецької мови або через її посередництво запозичено назви *ва́йда* (ЕСУМ I: 320), *жоржисина* (ib. II: 206), *люце́рна* (ib. II: 312), *пе́рсик* (ib. IV: 353), *ску́мпія* (ib. V: 291, 475), *а́йстра* (ib. I: 54), *едельве́йс* (CIC: 283) та ін.

Власне польських назв в українській науковій ботанічній номенклатурі лише кілька (*модрі́на* (ЕСУМ III: 496), *стокро́тки* (ib. V: 425), значно більше тих, що запозичені через посередництво польської з інших мов (найчастіше — з латинської, рідше німецької, італійської та ін.), напр.: *бру́ква*, *буря́к*, *гвозді́ка*, *кашта́н*, *квасо́ля*, *конва́лія*, *кориа́ндр*, *лава́нда*, *лату́к*, *лілія*, *любі́сток*, *люпи́н*, *мигда́ль*, *пастерна́к*, *пі́жмо*, *портула́к*, *ра́йграс*, *селе́ра*, *шавлі́я* тощо. Більшість цих назв увійшли до української мови ще в староукраїнський період.

З тюркських мов засвоєно *гарбу́з* (ib. I: 472), *ірга́* (ib. III: 315), *каву́н* (ib. II: 336), *корме́к* (ib. II: 424), *коми́ш* (ib. II: 537), *кура́й* (ib. III: 151), *таво́лга* (ib. V: 501), *айва́* (ib. I: 53), зокрема з турецької *ба́мія* (ib. I: 132), *тютю́н* (ib. V: 695 — 696); з грецької засвоєно в києворуський період *гісо́н* (ib. I: 517), *кипарі́с* (Фасмер II: 235), у староукраїнський — *о́гірок* (ЕСУМ IV: 153), з новогрецької — фітономен *троя́нда* (ib. V: 653). З італійської або через її посередництво з інших мов — *гравіла́т* (ib. I: 580), *лимо́н* (ib. III: 234), *помідо́р* (ib. IV: 509), *со́рго* (ib. V: 376), *артишо́к* (Фасмер I: 89). Засвоєні в давніші часи з старослов'янської мови *виногра́д* (ЕСУМ I: 377 — 378), *кедр* (ib. II: 420), пізніше з французької — *еспа́риєт* (ib. II: 170), *жасмі́н* (ib. II: 188). Через інші мови українська запозичила з китайської *чай* (ib. VI: 276), *со́я* (ib. V: 364).

В українській ботанічній номенклатурі чимало перекладів або кальок номенів латино-грецького походження, напр.: *змієго́ловник* (лат. *dracoccephalum* id.), *стрілолі́ст* (лат. *sagittifolia* id.), *тризубе́ць* (лат. *triglochin* id.), *лисохві́ст* (лат. *alop securus* id.), *багатоборо́дник* (лат. *polypogon*), *трище́тінник* (лат. *trisetum*), *дворя́дник* (лат. *diplotaxis*), *язикотру́б* (лат. *salpiglossis*), *бульбокоми́ш* (лат. *bulboschoenus*), *колючконо́с* (лат. *echinophora*), *лускохво́сник* (лат. *pholius*), *паролі́ст* (лат. *zygophyllum*) та ін. Штучність і неоковирність більшості таких назв цілком очевидна. Майже всі вони зафіксовані й у російській ботанічній номенклатурі. Тому українські назви можна кваліфікувати значно мірою як переклади чи кальки відповідних російських флоронімів.

Видові наукові назви рослин

У сучасній науковій ботанічній номенклатурі під час творення видових назв латинською мовою діє бінарний принцип, тобто кожна назва виду складається з двох компонентів — родової назви, вираженої іменником, і видового означення, яке найчастіше виражається прикметником, іноді іменником. Пор.: *коню́шина рівні́нна* — *Trifolium campestre* Schreb., *коню́шина гірська́* — *Trifolium montanum* L., *коню́шина лучна́* — *Trifolium pratense* L. і т. ін. Третій компонент у видовій і другий у родовій — це прізвище (здебільшого скорочене) автора латинської наукової назви.

Нерідко означення у видовій назві виражається не прикметником, а апелятивним іменником у формі називного відмінка або власною назвою у формі родового відмінка іменника, напр.: *горобіна берёка* — *Sorbus torminalis* Crantz., *цибуля татарка* — *Allium fistulosum* L., *рокитник Вульфа* — *Chamaecytisus wulfii* Klásková, *астрагал Геннінга* — *Astragalus henningii* Klok. і под. У цей спосіб українські ботаніки створюють видові наукові назви, починаючи з середини XIX ст., пор. у ботаніці В. Воляна (1854 р.): *барвінок менший* — *Vinca minor*, *кмин звичайний* — *Carum carvi*, *щербач пальчастий* — *Hieracium spondylium* тощо [2: 172, 179, 180]. Цю традицію продовжив І.Г. Верхратський у перекладених і виданих ним ботаніках (Гикель Е. «Ботаника для шкіл низших гимназіальных и реальных». Львів, 1873 р.; «Ботаника на высші класи шкіл середних». Після учебника О. Ростафінського. Львів, 1896 р. та «Ботаника на низші класи шкіл середних». Львів, 1905 р.), а М.І. Мельник у власному словнику [6] створив найповнішу на той час ботанічну номенклатурну систему української мови. Обидва, на відміну від В. Воляна, як видові епітети, крім прикметників, використовували й іменники.

Упродовж XIX — XX ст. видові назви змінювалися як у латинській, так і в українській ботанічній номенклатурі. Переважна більшість сучасних видових назв бінарна (двокомпонентна). Видове означення здебільшого — переклад латинських, іноді російських, а нерідко оригінальне, пов'язане з особливостями певного виду, пор.: *ожіна сіза*, *ожіна звичайна* — *Rubus caesius* L. (лат. *caesius* — голубий, сіро-голубий), рос. *ежевика сізая*, *горішок гібридний* — *Vicia hybrida* L. (ОВРУ: 162, 200). Те саме означення може повторюватися в багатьох видових назвах рослин. Найчастіше в цій функції використовують прикметники *звичайний*, *польовий*, *лісовий*, *лучний*, *болотний*, *піщаний*, *гірський*, *лікарський*, *жовтий*, *білий*, *малий*, *великий*, *високий*, *вузьколістий*, *посівний*, *їстівний*, *дикий* тощо. Більшість видових означень в українських бінарних назвах грибів — переклад російських, пор.: *печіночниця звичайна* 'Fistulina hepatica' — рос. *печёночница обыкновенная* id., *їжовік жовтуватий* 'Hydnum repandum Fr.' — рос. *ежевик желтоватый* id., *боровік жовтий* 'Boletus impolitus Fr.' — рос. *боровик желтый* id. і т. ін. (Зерова та ін.: 72, 74, 78).

Невелика кількість видових назв (близько двох десятків) в українській мові не бінарна, а однолексемна, зокрема: *бруква*, *буяхі* (синонім *лохіна*), *інжир* (смоковниця), *картопля*, *костяниця*, *лимон*, *малина*, *мандарин*, *осіка*, *ріпа*, *ріпак*, *часник*, *черешня*, *чорниця* та ін. Значно більше подібних назв (близько тридцяти), які мають синоніми — бінарні назви, напр.: *алича* (синонім *слива розлога*), *берест* (*граб в'язолістий*), *бобчук* (*мигдаль степовий*), *глісник* (*наслін солодко-гіркий*), *гордовіна* (*каліна цілоліста*), *довгунець* (*льон звичайний*), *дурійка* (*пажитниця п'янка*), *калган* (*перстач прямостоячий*), *осокір* (*тополя чорна*), *полуніця* (*суніці зелені*), *салат* (*латук посівний*), *фундук* (*ліщина велика*), *черемша* (*цибуля ведмежа*), *чорноклен* (*клен татарський*), *шелюга* (*верба гостроліста*, або *верба червона*), *явір* (*клен несправжньо-платановий*), *боровік* (*білий гриб*) та інші.

Частина видових назв дволексемна, але утворена не за бінарним принципом. Майже всі такі номінативні одиниці (в українській номенклатурі їх понад тридцять, за утворенням це складені назви або метафоричні словосполучення) уживають як синоніми до бінарних назв, пор.: *авраáмове дéрево* (синонім *вітекс свящénний*) 'Vitex agnus-castus L.', *біла ака́ція* (*робі́нія звича́йна*) 'Robinia pseudoacacia L.', *ведме́же ву́хо* (*дивина́ ведме́жа*) 'Verbascum thapsus L.' Такого ж характеру й українські ботанічні видові номени *гу́сяча ла́пка* (*перста́ч гу́сячий*) 'Potentilla anserina L.', *далма́тська рома́шка* (*мару́на цинерарієліста*) 'Pyrethrum cinerarii folium Trev.', *запахні́й горóшок* (*чі́на запа́шна*) 'Lathyrus odoratus L.', *земляни́й горі́х* (*ара́хіс підзе́мний*) 'Arachis hypogaea L.', *зозу́лин цві́т* (*корона́рія зозу́ляча*) 'Coronilla flos-cuculi A.Br.', *ми́льне дере́во* (*кельрейте́рія волоти́ста*) 'Koeleria paniculata Laxm.', *петро́ві батогі́* (*цико́рій ди́кий*) 'Cichorium intybus L.', *півня́че про́со* (*плоску́ха звича́йна*) 'Echinochloa crusgalli Beauv.', *ра́кові ши́йки* (*гірча́к змі́ний*) 'Polygonum bistorta L.', *скаже́ний о́гірок* (*о́гірок-пирска́ч пружни́й*) 'Esbium elaterium A. Rich.', *туре́цький горі́х* (*нут звича́йний*) 'Cicer arietinum L.', *черво́на ру́та* (*рододендрон східнокарпа́тський*) 'Rhododendron kotschy Simonk.', *дубо́ва омела́* (*ремнецві́тник європе́йський*) 'Loranthus europaeus Jacq.' та інші.

Назви інших таксонів (родин, порядків, класів, відділів)

Ботанічні роди об'єднуються в **родини**, родини — у **порядки**, порядки — у **класи**, класи — у **відділи**. В Україні є п'ять відділів, дев'ять класів, 78 порядків і 189 родин рослин. Назви останніх утворюються як прикметникові форми суфіксальним способом, найчастіше за допомогою суфікса *-ові* (*-еві*, *-єві*), від назви найтиповішого роду певної родини, напр.: *сосно́ві*, *хво́щові*, *жовтеце́ві*, *руслице́ві*, *магно́лієві*, *лататте́ві*, *боле́тові* (пор. рос. *сосно́вые*, *хво́щовые*, *лю́тиковые*, *пово́йничковые*, *магно́лиевые*, *куви́шниковые*, *боле́товые*, лат. *Pinaceae*, *Equisetaceae*, *Ranunculaceae*, *Elatinaceae*, *Magnoliaceae*, *Nymphaeaceae*, *Boletaceae* і т. ін.). Поодинокі українські назви родин утворюються за допомогою суфікса *-ні* (*звіробі́йні*, *ча́йні*; пор. рос. *зверобо́йные*, *ча́йные*, лат. *Hypericaceae*, *Theaceae*). У більшості випадків українська і російська назви тієї самої родини — спільнокореневі, які координуються з відповідними латинськими через родові назви; пор. укр., рос. *хво́щ* 'Equisetum', укр. *со́сна*, рос. *сосна́* 'Pinus', укр. *магно́лія*, рос. *магно́лия* 'Magnolia', укр. *латаття́*, рос. *куви́шка* 'Nymphaea', укр. *жовте́ць*, рос. *лю́тик* 'Ranunculus', укр., рос. *ма́к* 'Papaver', *ча́й* 'Thea', укр. *звіробі́й*, рос. *зверобо́й* 'Hypericum L.', укр. *ру́слиця*, рос. *пово́йничек* 'Elatine' (ОВРУ: 25, 41, 44, 45, 50, 54, 101, 102).

Назви **порядків** також пов'язувані з назвами родів, але це або форми множини іменників — назв родів, або утворені за допомогою компонента *-цвіті* та інтерфікса *-о-* (*-є-*), напр.: укр. *со́сни*, *хво́щі*, *ті́си*, рос. *со́сны*, *хво́щи*, *ті́сы*, лат. *Pinales*, *Equisetales*, *Taxales*; укр. *жовтецевоцві́ті*, *макоцві́ті*, *чайоцві́ті*, *лататтецві́ті*, рос. *лютикоцве́тные*, *макоцве́тные*, *чаецве́тные*, *куви́шкоцве́тные*, лат. *Ranunculales*, *Papaverales*, *Theales*, *Nymphaeales* і т. ін.

Найменування **класів** утворюються переважно від назви найтипівішого роду додаванням елемента *-видні* та за допомогою інтерфікса *-o-* (*-e-*): *плауновідні*, *молодильниковідні*, *хвощевідні*, *папоротевідні*, *гінкговідні* (пор. рос. *плауновідные*, *полушниковідные*, *хвощевідные*, *папоротниковідные*, *гінкговідные*). Інші чотири найменування — теж прикметникові, але похідні від лексем, що не є назвами родів рослин, зі суфіксом *-ні* (*хвóйні*, *дводóльні*, *однóдóльні*; пор. рос. *хвóйные*, *двудóльные*, *однóдóльные*) чи *-ові* (*гнéтові*, рос. *гнéтовые*). Усі латинські відповідники — деривати з фрмантом *-opsida*: *Lycodiopsida*, *Isoëtropsida*, *Equisetopsida*, *Polypodiopsida*, *Ginkgopsida*, *Gnetopsida*, *Magnoliopsida*, *Liliopsida*.

Найменша група (п'ять одиниць) — це назви **відділів**, зокрема: *плауноподібні*, *хвощеподібні*, *папоротеподібні*, *голонасінні* (підвідділ *сосноподібні*) і *покритонасінні* (пор. рос. *плаунообráзные*, *хвощеобráзные*, *папоротникообráзные*, *голосеменны́е* (підвідділ *сосноподóбные*) і п'ятий відділ — *покрытосеменны́е*), лат. *Lycopodiophyta*, *Equisetophyta*, *Polypodiophyta*, *Pinophyta* (*Gymnospermae*), підвідділ *Piniceae* і п'ятий відділ — *Magnoliophyta* (*Angiospermae*).

Нижчі рослини мають свою систему таксонів, зокрема у складі 14 відділів є відділ *грибі* (рос. *грибы*, лат. *Mycophyta*, або *Fungi*), див. [5: 123 — 177; 1: 153 — 157]. Як видно з поданого матеріалу, одноманітністю відзначаються не тільки латинські, а й більшість українських та російських назв відділів.

Таким чином, майже всі українські назви порядків, класів, відділів перекладено з російської, а російські — з латинської. У зв'язку з тим, що українську назву родини утворювали від назви найтипівішого для певної родини роду, то майже половина родових назв української мови має незапозичені корені, щоправда, в усіх словотворчий засіб такий, як у російських відповідників. Подібно до російських утворюються також українські назви вищих від родини таксонів.

Отже, сучасна наукова ботанічна номенклатура української мови становить упорядковану струнку систему, побудовану за зразком латинської наукової ботанічної номенклатури. До її складу входять підсистеми родових і видових назв, а також назв інших таксонів — родин, порядків, класів, відділів. Основу цієї системи, як і в аналогічній латинській, становлять родові назви, від яких утворені назви всіх інших.

Ядром родових назв стали загальнонародні українські назви рослин, передусім ботанічні найменування, успадковані від праслов'янської мови. Поповнення ботанічної номенклатури новими однолексемними назвами відбувається за рахунок словотворення, переосмислення загально-вживаних слів, запозичення готових ботанічних номенів з інших мов. Значну частину (трохи менше половини) українських назв родів рослин утворюють чужомовні елементи. У більшості — це транслітеровані латинські ботанічні номени. Родові назви рослин поповнювалися також складеними номінативними одиницями.

Видові означення в бінарних назвах видів рослин — переважно переклади латинських, частково російських відповідників. Оригінальні

українські становлять меншу частину. Назви родин та інших вищих таксонів утворені від родових назв за зразком латинських за допомогою здебільшого уніфікованих словотворчих формантів.

Незважаючи на відносно високий ступінь розвитку української наукової ботанічної номенклатури, з лінгвістичного погляду вона має ще багато недоліків. Основний — це непомірно велика кількість іншомовних запозичень, особливо транслітерованих латинських назв, значну частину яких у наш час легко замінити власними українськими ресурсами, наявними в різних як опублікованих джерелах, так і в сучасних живих українських говірках.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

- ЕСУМ — Зерова М.Я., Єлін Ю.Я., Коз'яков С.М. Етимологічний словник української мови: в 7 т. Гриби: їстівні, умовно їстівні, неїстівні, отруйні. 3-є вид., доп. і перероб. Київ, 1979.
- Кобів — Кобів Ю. Словник українських наукових і народних назв судинних рослин. Київ, 2004.
- ОВРУ — Доброчаєва Д.Н. и др. Определитель высших растений Украины. Київ, 1987.
- СІС — Словник іншомовних слів. 2-е вид., випр. і доп. Київ, 1985.
- СУМ — Словник української мови: в 11 т. Київ, 1970 — 1980.
- Фасмер — Фасмер М. Этимологический словарь русского языка: в 4 т. Пер. с нем. и доп. О.Н.Трубачева. 2-е изд., стереотип. Москва, 1986 — 1987.

ЛІТЕРАТУРА

1. Білоконь І.П., Липа О.Л. Словник-довідник з ботаніки. Київ, 1965.
2. Волян В. Начальное основаніє рослиннословія про нижшіі гімназіа і нижшіі реальніі школы в ц.к. Австрійской державі. Відень, 1854. 271 с.
3. Визначник рослин України. Київ; Харків, 1950.
4. Визначник рослин Українських Карпат. Київ, 1977.
5. Липа О.Л., Добровольський І.А. Ботаніка: Систематика нижчих і вищих рослин. Київ, 1975.
6. Мельник М. Українська номенклатура висших ростин. Львів, 1922. 356 с.
7. Словник ботанічної номенклатури (Проект). Київ, 1928. 313 с.

LEGEND

- ЕСУМ — Zerova, M.Ya., Yelin, Yu.Ya., Kozjakov, S.M. (1979). The etymological dictionary of the Ukrainian language: 7 v. 1982 — 2012. Mushrooms: (edible, conventionally edible, inedible, poisonous). Kyiv (in Ukr.).
- Кобів — Kobiv, Yu. (2004). Dictionary of Ukrainian scientific and popular names of vascular plants. Kyiv (in Ukr.).
- ОВРУ — Dobrocheev, D.N. (et al.) (1987). Determiner of higher plants of Ukraine. Kyiv (in Rus.).
- СІС — Dictionary of foreign language words (1985). 2nd ed., corr. and add. Kyiv (in Ukr.).
- СУМ — Dictionary of the Ukrainian language: 11 volumes (1970 — 1980). Kyiv (in Ukr.).
- Фасмер — Facmer, M. (1986 — 1987). The etymological dictionary of the Russian language: in 4 v. Tr. from Germ. and add. by Trubachev, O. 2nd ed., stereotype. Moscow (in Rus.).

LITERATURE

1. Bilokonya, I.P., Lipa, O.L. (ed.). (1965). Dictionary of Botany. Kyiv (in Ukr.)
2. Volyan, V. (1854). The basic foundations of botany for the lower gymnasium and the lower real schools in this area Austrian state. Vienna (in Ukr.).

3. Identifier of plants of Ukraine (1950). Kyiv — Kharkiv (in Ukr.).
4. Identifier of plants of the Ukrainian Carpathians (1977). Kyiv (in Ukr.).
5. Lipa, O.L., Dobrovolsky, I.A. (1975). Botany: Systematics of lower and higher plants. Kyiv (in Ukr.).
6. Melnyk, M. (1922). Ukrainian nomenklatura of the highest plants. Lviv (in Ukr.).
7. Dictionary of the botanical nomenclature (Project) (1928). Kyiv (in Ukr.).

Статтю отримано 01.08.2018

Ivan Sabadosh

Uzhhorod National University, Uzhhorod

SOURCES OF FORMATION OF MODERN SCIENTIFIC BOTANICAL NOMENCLATURE IN UKRAINIAN LANGUAGE

The scientific botanical nomenclature of the Ukrainian language is an ordered harmonious system built on the model of Latin. It consists of subsystem generic and species names as well as the names of other taxa: families, orders, classes, departments. The basis of this system is generic names from which the names of all other taxa are formed. The core of generic botanical names is the generic Ukrainian plant names, primarily botanical names, inherited from the Proto-Slavonic language. The scientific botanical nomenclature is replenished with new single-token names as a result of word-formation, rethinking of commonly used words, borrowing botanical names from other languages. Slightly less than half of the Ukrainian scientific names of the genera of plants form foreign-speaking elements. Their main mass is transliterated Latin scientific botanical names. Generic names were also replenished with complex nominative units. Specific definitions in the binary names of plant species are mainly translations of Latin, partly Russian equivalents. The original Ukrainians form a smaller part.

Keywords: *botanical nomenclature, botanical names, term, sources of botanical nomenclature, history of Ukrainian terminology.*

УДК 811.161.2'373.21

Ірина Єфименко

Інститут української мови НАН України, м. Київ

ОЙКОНІМІКОН ДОНЕЧЧИНИ (СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТОК)

У статті розглянуто становлення та розвиток ойконімікону Донеччини на різних його історичних етапах. Особливу увагу приділено процесам заселення краю, що зумовили специфіку його ойконімної системи. Виявлено основні принципи номінування та способи творення назв населених пунктів досліджуваного регіону.

Ключові слова: історія заселення, ойконімікон, ойконім, ойконімна модель, антропонім, гідронім, ергонім, перенесені назви.

Історія заселення Донеччини як органічної частини Південно-Східної України має свою специфіку на тлі етнічної історії решти українських регіонів, що визначило своєрідність її топонімного, зокрема й ойконімного, ландшафту.

У минулому межі території, на якій розташовано сучасну Донецьку область, неодноразово змінювалися. Від кінця XVI ст. вона перебувала у складі різних адміністративно-територіальних одиниць. Донецьку область, у її теперішніх межах утворену в 1932 р., фактично було сформовано з частин Слобожанщини, Запорозжя та земель Війська Донського.

Масова колонізація донецьких степів, яка супроводжувалася появою багатьох поселень, почалася порівняно пізно. Хоч слов'яни вже від X ст. оселялися в Наддінні та на узбережжі Азовського моря, однак після татарської навали й утворення Золотої Орди територія краю тривалий час була малозаселеною частиною величезної за площею етноконтактної зони, відомої в історичній літературі під назвою *Дике Поле* [10: 47].

Власне ж ойконімна історія Донеччини починається лише з кінця XV ст., відтоді, коли розпочався процес пере-

© І.В. ЄФИМЕНКО, 2018

селення українців і росіян у межириччя Сіверського Дінця й Міусу. Першими колонізаторами були переважно знедолені селяни, що тікали сюди від поміщиків і вели активне господарське освоєння цих земель [1: 5; 3: 5].

Згодом територія між Дніпром та Доном і аж до берегів Азовського моря перетворилася на зону активної діяльності українського та російського козацтва [8: 13; 18: 21].

У II пол. XVI ст. українські козаки стали вступати на сторожову службу до московського царя і поступово заселяти північні землі сучасної Донецької області. На цій території створюються оборонні лінії для зміцнення південних кордонів Московської держави. Зокрема, у 1571 р. тут уже налічувалося 73 сторожі, найвідоміші з яких *Бахмутська* і *Святогірська* [8: 12, 13].

Від II пол. XVII ст. велика частина історичної Донеччини перебувала у володінні запорожців, які контролювали не лише переправи на Сіверському Дінці, а й Торські солеварні промисли [18: 35; 10: 49]. Саме з цими промислами пов'язують появу перших великих міст, таких як *Маяки* (*Маяцький городок*, *Маяцьке городище*, *Маяцький острог*)¹, *Тор* (*Торське городище*, *Торський городок*)² і *Бахмут* (*Бахмутський острог*, *Бахмуд*, *Багмут*) [10: 52; 18: 33].

Північні землі Донеччини в цей період входили до складу Ізюмського слобідського козацького полку [8: 13], сформованого з переселених на кордони Московської держави запорозьких козаків і селян із Речі Посполитої.

На початок XVIII ст. у Кальміуській паланці, до якої входили південні землі сучасної Донеччини, нараховувалося 60 укріплених хуторів-зимівників, заснованих запорожцями [16: 7], зокрема: *Лиман*, *Дружківка*, *Городок* (нині смт *Райгородок*), *Пеньківка* та *Софіївка* (нині м. *Красногоровка*), *Зайцівка* та *Микитівка* (нині м. *Горлівка*), *Мар'їнка*, *Авдіївка*, *Селидівка* (нині м. *Селидове*) і найбільше з усіх поселень — *Ясинувате* (нині смт *Ясинівка* Макіївської міськради) [18: 97], яке ще в 1690 р. було зайняте запорозькими козаками, що займалися тут бджільництвом, скотарством та риболовлю [20: 213]³.

Водночас у донецькі степи посилювся приплив населення зі Слобідської України та земель Війська Донського, які перебували під протекторатом російського царя. Фактично колонізація краю в цей період здійснювалася синхронно силами запорозьких, донських, слобідських козаків та «покозаченої людності» [10: 49 — 50]. На думку істориків, саме поява козацтва стала вихідним пунктом стихійної колонізації Дикого Поля, де зустрілися два потоки стихійних колонізаторів — запорозькі й донські козаки, «вичавлювані» сюди кріпосним гнобленням Речі Посполитої та Московського царства [10: 48].

¹ Нині с. *Маяки* Слв.

² Нині м. *Слов'янськ*.

³ Центром Кальміуської паланки з 1754 р. стає фортеця *Кальміус*, збудована на місці козацького зимівника *Домаха* в гирлі р. Кальміус [8: 15].

Після закінчення російсько-турецької війни (1735 — 1739 рр.), коли кримське ханство було підпорядковане Російській імперії, а територія Приазов'я увійшла до її складу, розпочалося централізоване заселення донецького степу осілим населенням [8: 16] — т. зв. державна колонізація.

Наприкінці XVIII ст. більшу частину території сучасної Донеччини наказом Катерини II було передано в підпорядкування Війська Донського, яке після ліквідації Запорозької Січі стало надійною опорою Російської імперії [10: 56]. У цей час землі козацької Донеччини, зокрема ліквідованої Кальміуської паланки, використовуються російським урядом для державної і поміщицької колонізації. У 1777 р. військовими казенними слободами стали старожитні займища запорожців — «*Зайцева балка, Желѣзная балка, Ясеноватая балка по рѣчкѣ Кривому Торцу*» (Яворницький 214) та ін. [8: 16].

У цей же період інтенсивно освоювалися землі південно-східної частини Донеччини — територія Міуського округу Області Війська Донського. Величезні наділи (у межах нинішнього Амвросійського р-ну) тоді отримали *Гловайські, Кутейникови, Н. Мешков, А. Луковкін* та ін., які заселяли їх переселенцями, прибулими з різних куточків України та Росії. Так виникли, наприклад, хутір *Луковкіна* (нині с. *Благодатне* Амвр.), хутір *Мешкова* (нині с. *Велике Мішкове* Амвр.), хутір *Янова* (нині с. *Артемівка* Амвр.) [3: 6].

Заселення Області Війська Донського тривало до початку II пол. XIX ст. Було утворено низку поселень, зокрема слободи *Амвросіївка* і *Зуївка, Харцизька, Макіївська*, селища — *Ханжонкове* (нині смт *Нижня Кринка* Макіївської міськради), *Кутейникове* та ін. [8: 16].

У 60-х рр. XVIII ст. в північній частині Донеччини оселилися російські розкольники, амністовані урядом, які заснували низку поселень, зокрема *Нікішине* (нині село *Шахтарського* р-ну) у верхів'ї балки *Никишиної* [8: 911], *Ольховатка* (нині смт *Єнакієвської* міськради) на балці *Вільхуватка* [2: 125].

Після того як у II пол. XVIII ст. уряд вдався до низки заходів для стимулювання припливу мігрантів, у масовому освоєнні донецьких степів дедалі більшу участь беруть іноземці, яким царський уряд у цих місцях виділив великі землі [10: 56; 17: 7].

1753 р. у Бахмутській провінції Азовської губернії було утворено військово-адміністративну одиницю під назвою Слов'яносербія, яку разом з українцями та росіянами заселяли православні Османської імперії: серби, чорногорці, болгари, молдавани [10: 56]. Сліди такого військового устрою відбилися в назвах деяких поселень, названих ротами. На сьогодні від цього адміністративного утворення залишилося кілька населених пунктів, наприклад: *Серебрянка* (стара паралельна назва *Перша Рота*; нині село в Бахмутському р-ні) та *Луганське* (колишня *Друга Рота*; нині смт у Бахмутському р-ні), *Черкаське* (стара паралельна назва *Одинадцята Рота*; нині смт у Слов'янському р-ні), що виникли як поселення 1-ї, 2-ї та 11-ї роти Бахмутського гусарського сербського полку.

У 1778 — 1779 рр. до приазовських степів із Криму О.В. Суворов і митрополит Ігнатій Гозадіні переселили неоднорідну за своїм етнічним складом громаду, відому в історії під назвою «маріупольські греки», які за мовною ознакою поділялися на дві групи: греко-елліни (румеї) і греко-татари (уруми). Румеї заснували села *Бугас, Каракуба, Фуна (Константинополь), Малий Янісоль, Сартана, Стила, Урзуф, Чердакли, Ялта*. Уруми заклали села *Гнатівка, Ласпа, Комар (Камарь), Карань, Мангуш, Старий Керменчик, Старий Крим, Старобешево, Улакли*. Селище Великий Янісоль залюднили представники обох мовних груп [10: 63].

У переселенні брали участь й інші кримські (православні) християни: вірмени, грузини, волохи. Наприклад, поселення *Старогнатівку* (колишнє *Гюрджі* < к.-тат. *гурджи* ‘грузин, грузинський’ [13: 132]) заснували грузини і волохи [8: 812].

Протягом 1764 — 1866 рр. у межиріччі Кальміусу і Грузького Єланчика (територія сучасного Новоазовського р-ну) з’явилися колонії прусських, баденських і саксонських німців [10: 62]. До німців зараховували здебільшого й менонітів, які в Маріупольському повіті заснували 17 колоній, а на території Війська Донського — 22 колонії [10: 62]. Зокрема, було засновано такі поселення, як *Розенфельд* (нині с. *Свободне Бойк.*), *Грюнталь* (нині с. *Мічуріне Бойк.*), *Фельзенталь* (нині с. *Сонцеве СБ*), *Марієнталь* (нині с. *Мар’янівка СБ*), *Бергсталь* (голландська колонія, дозаселена німцями; нині с. *Республіка Нкл.*), *Остгейм* (нині смт *Бойківське*⁴ *Бойк.*).

У 20-х рр. XIX ст. у зв’язку з урядовою політикою аграризації єврейства на Донеччині виникла низка єврейських землеробських колоній, серед яких поселення *Затишшя* (нині с. *Затишне Влн.*), *Рівнопілля* (нині с. *Рівнопіль Влн.*) та *Хлібодарівка* (Влн.) [8: 15; 10: 65].

Німецька, менонітська та єврейська громади Донбасу зникли протягом 30 — 40-х рр. XX ст. Перші дві внаслідок радянських репресій та депортацій, третя — під час Голокосту та післявоєнної репатріації до Ізраїлю [10: 790].

На останню чверть XVIII — поч. XIX ст. припадає масове заселення західної та центральної частин сучасної Донецької області. У цей час були засновані такі великі населені пункти, як *Авдотїне* (нині у складі м. Донецька), *Гродівка* (нині село в Покровському р-ні), *Добропілля* (нині смт у Добропільському р-ні), *Селидівка* (нині місто обласного значення *Селидове*) [8: 16].

У I пол. XIX ст., після чергової російсько-турецької війни (1828 — 1829 рр.), у Приазов’ї виникають станиці Азовського козацького війська. У 1850 р. азовські й донські козаки заснували станиці *Новомиколаївську* (нині м. *Новоазовськ*) [8: 16], *Нікольську* (нині смт *Нікольське* Нкл.), *Покровську* (нині с. *Бойове* Нкл.) та кілька хуторів [10: 66].

⁴ У 1951 р. замість депортованих німців до селища було переселено бойків (514 осіб) із с. Чорне Нижньо-Устрицького р-ну Дрогобицької обл. (тепер територія Польщі) [http://ru.wikipedia.org/wiki/Донецкая_область].

Початком інтенсивного промислового освоєння краю, що супроводжувалося утворенням великої кількості населених пунктів, стала II пол. XIX ст. [10: 72].

Специфічною рисою досліджуваної території в зазначений період було стрімке зростання населених пунктів міського типу навколо промислових підприємств [10: 32]. До таких поселень належать, зокрема, *Єнакієве* (утворилося навколо Петрівського чавуноливарного заводу, збудованого Російсько-бельгійським товариством), *Макіївка* (постало як робітниче селище біля заводу «Уніон»), *Часів Яр* (з'явилося у зв'язку з розробленням родовищ вогнетривких глин), *Бунге* (виникло як шахтарське с-ще біля «Рудника Бунге»), *Мирноград* (засноване поблизу вугільного підприємства Ф. Івлева «Гродівський рудник») та ін.

Державні пільги приваблювали на територію Донеччини західноєвропейських підприємців, зусиллями яких наприкінці XIX ст. формувався Південний гірничнопромисловий район [10: 80].

Найвідомішим із таких підприємців став британський гірничий інженер *Джон Юз*, який у 1858 р. викупив у князя Павла Кочубея першу концесію на будівництво приватного металургійного заводу [10: 81]. У 1869 р. на місці урочища *Олександрівка* в гирлі Кальміусу, де розташовувався козацький хутір-зимівник, було збудовано *Юзівський завод*, а біля нього — заводське поселення, яке отримало назву *Юзівка* (нині м. *Донецьк*) [17: 425].

Створення капіталістичних кам'яновугільних шахт тісно пов'язано з будівництвом залізниць, які відігравали значну роль у розвитку гірничої промисловості на півдні України. У зв'язку з цим ще однією характерною особливістю заселення досліджуваної території стало розростання поселень навколо транспортних вузлів — насамперед залізничних. Після спорудження *Дружківського* металургійного заводу в 1894 р. біля станції *Дружківка* виросло однойменне заводське селище [8: 21]. Пристанційними поселеннями є також *Амвросіївка*, *Волноваха*, *Дебальцеве*, *Кальчик*, *Краматорськ*, *Моспине*, *Удачне*, *Щербинівка*, *Харцизьк*, *Ясинувата* та ін.

У радянський період тривало будівництво нових поселень поблизу різних промислових об'єктів. Зокрема, протягом 30 — 70-х рр. XX ст. з'явилося багато нових міст і містечок, що виростили в голому степу поблизу шахт і нововідкритих покладів [10: 670], наприклад: *Білицьке* (у зв'язку з будівництвом двох вугільних шахт біля хут. *Білецького*), *Білозерськ* (у зв'язку з будівництвом шахти біля хут. *Біла Зоря*), *Гірник* (у зв'язку з будівництвом шахти), *Хрестівка* (у зв'язку з будівництвом вугільних шахт поблизу хут. *Хрестівка*), *Кальміуське* (у зв'язку з початком розроблення покладів флюсових вапняків), *Мирне* (у зв'язку з початком розроблення покладів граніту), *Новий Світ* (у зв'язку з будівництвом Старобешівської ДРЕС поблизу невеликого хут. *Новий Світ*), *Родинське* (у зв'язку з будівництвом шахт) та ін. [Там само: 669].

На II пол. XX ст. у Донецькій області було сформовано найбільш потужну і щільну міську мережу, зумовлену особливостями залягання по-

кладів. На порівняно невеликій території утворилася суцільна система міст, єдина урбанізована зона, тоді як частка сільського населення була чи не найнижчою в Європі [10: 491, 669].

Перебіг міграційних процесів на досліджуваній території під час її заселення не міг не відбитися на місцевій ойконімії, яка засвідчує етнічне, культурне та мовне розмаїття цього регіону.

У контексті вивчення ойконімікону Донецчини варто згадати дослідника, який зробив найбільший внесок у збирання та вивчення топонімії донецького краю — Є.С. Отіна [12; 13; 14; 15 та ін.]. Відзначимо також низку статей і кандидатську дисертацію К.І. Першиної, присвячених становленню ойконімії пізнього утворення, насамперед Донецчини [16]. Окремі ойконіми Донецької області ввійшли до реєстрів топонімічних словників М.П. Янка [21] та В.В. Лучика [11]. Понад 20 років географічні назви Донецької області досліджує краєзнавець-аматор (мешканець с. Благодатне Амвросіївського р-ну Донецької області) А.В. Бродяной [1; 2; 3]. Однак цілісно ойконімію Донецчини досі не описано.

У добу народної колонізації території сучасної Донецької області (XVI — I пол. XVIII ст.) твірними основами ойконімів здебільшого були особові імена, прізвиська, а пізніше й прізвища першопоселенців, пор.: *Авдіївка* (від імені першого поселенця — козака *Авдія*), *Билбасівка* (від прізвиська першого поселенця — козака *Билбаса*), *Макіївка* (від імені першопоселенця — козака *Макія*) та ін.

Із початком поміщицької колонізації (від середини XVIII ст.) твірними основами ойконімів слугують особові імена та прізвища власників земельних ділянок і поселень, інколи їхніх найближчих родичів, пор.: *Артемівка* (Амвр.; від імені сина власника поселення — *Артема Янова*), *Дмитрівка* (Шхт.; від імені власника поселення — графа *Дмитра Іловайського*), *Галицінівка* (від трансформованої форми прізвища власника поселення — генерал-майора *С.Ф. Голіцина*), *Дебальцеве* (від прізвища власника поселення — воронезького поміщика *І.М. Дебальцева*), *Іловайськ* (від прізвища поміщика *І.Г. Іловайського*, на землях якого виникло поселення), *Чистякове* (від прізвища власника поселення — таганрозького купця *Чистякова*), *Ханжонкове* (від прізвища власника поселення — полковника *Якова Ханжонкова*).

Для власницьких поселень характерна наявність паралельних назв, які утворювалися внаслідок частой зміни власника, що яскраво ілюструють писемні джерела, пор.: «*Васильевка (Чистяковка)*» (СНМОВД: 258), «*Анновка (Сонцовка)*» (СНПД: 8), «*Зайцево (Никитовка)*» (СНМЕГ: 47). На досліджуваній території документально засвідчені також граматичні (іменникові та прикметникові) варіанти назви того самого поселення, пор.: «*Валерьяновка*» / «*Валеріановское*» (СНМЕГ: 37), «*Владимировка*» / «*Владиміровское*» (СНМЕГ: 37), «*Дмитриевка*» / «*Дмитрієвское*» (СНПД: 138) тощо.

Продуктивність відантропонімічного ойконімотворення на території Донецчини в XVII — XIX ст. (як, до речі, й на інших територіях пізнього

заселення [6: 15 — 16]) вочевидь пов'язана із сильним впливом приватновласницької традиції творення назв географічних об'єктів, а також номінативною традицією, що усталилася на території, звідки відбувалося переселення [16: 13].

Окремі відантропонімні ойконіми, що з'явилися на Донеччині в ХІХ ст., мають присвятний характер і пов'язані з особами, які зробили значний внесок в освоєння Донбасу, наприклад: *Горлівка* — на честь інженера *П.М. Горлова*, одного з піонерів видобування кам'яного вугілля на Донбасі; *Єнакієве* — на честь відомого інженера шляхів сполучення *Ф.Є. Єнакієва*, який очолював будівництво Петрівського чавуноливарного заводу.

До місцевого ойконімотворення долучаються й прізвища іноземців: а) власників поселень, наприклад: *Ремівка* (нині смт Сніжнянські міськради) < франц. прізвища *Ремі* + суф. *-івк-а-*; б) власників промислових об'єктів, навколо яких пізніше з'являлися поселення, наприклад: *Юзівка* (нині м. *Донецьк*) < англ. прізвище *Юз* + суф. *-івк-а-*; б) колоністів-мігрантів, наприклад: *Шидлівка* (колишня німецька колонія; нині с. *Шидлівка* Дбр.) < нім. прізвище *Шидлер* + суф. *-івк-а-*.

У радянський період, коли неприйнятним стає використання ідеї приватної власності як ойконімного мотиватора, відантропонімні ойконіми набувають винятково присвятного характеру. Це, зокрема, прізвища (рідше імена) або псевдоніми державних і партійних діячів (наприклад, *Дзержинськ*, *Луначарське*, *Урицьке*)⁵, діячів міжнародного робітничого та комуністичного руху (наприклад, *Димитров*, *Тельманове*, *Торез*), героїв громадянської війни та вітчизняної історії (наприклад, *Андріївка* (Слв.) на честь *Андрія Петрунчика* — першого голови сільськогосподарської місцевої комуни, що загинув у 1921 р.; *Никанорівка* — на честь матроса-революціонера *Никанора Скорика*), учених (наприклад, *Мічуріне*, *Докучаєвськ* — на честь російського природознавця *В.В. Докучаєва*, який працював у цій місцевості), письменників (наприклад, *Островського* (нині *Острівське*) — на честь російського драматурга *О.М. Островського*).

До поширених в ойконімії Донеччини, безперечно, належать відгідронімні утворення. Такі ойконіми мотивовані переважно назвами річок, балок, ярів тощо, біля яких з'являлися давні поселення, наприклад: *Бахмут* (пор. р. *Бахмут* у бас. Дону; СГУ: 35), *Волноваха* (пор. р. *Мокра Волновáха* в бас. Азовського моря; Там само: 370), *Коровій Яр* (первісно «*Коровинь ярь*»; пор. яр *Корóвин* у бас. Дону; Там само: 272), *Темрюк* (пор. руч. *Темрюк* у бас. Берди, вп. в Азовське море; Там само: 557), *Серебрянка* (пор. б. *Серебрянка* в бас. Дніпра на території Донецької обл.; Там само: 496), *Сухі Яли* (пор. р. *Сухі Яли* в бас. Дніпра на території Донецької обл.; Там само: 549).

⁵ Помітне місце на ойконімній карті Донеччини радянського періоду посідали населені пункти, названі на честь державного політичного діяча, засновника Донецько-Криворізької радянської республіки *Артема* (Ф.А. Сергєєва). Нині всі ці населені пункти перейменовано.

Низку назв поселень на території Донецької області утворено від географічних термінів, зокрема: *Бодні*⁶ (пор. ГТ *бóдня* ‘провалля в землі’; Отин: 80), *Копані* (пор. ГТ *кóпань* ‘викопана яма, наповнена водою’; Черепанова: 105), *Лужки* (пор. ГТ *лужкі* ‘луг заливний’; СНГТК: 117), *Піски* (пор. ГТ *піскі* ‘низинне піщане місце; земельна ділянка з піщаним ґрунтом’; СНГТК: 147), *Пришиб* (пор. ГТ *прішиб* ‘урвище біля ріки на вигині’; Мурзаев 2: 150).

Порівняно небагато ойконімів Донецчини походять від онімизованих мікротопонімів, переважно назв урочищ (наприклад, *Крива Коса* ~ «в урочище *Кривой Косе*», 1747 р. (АКНЗС 2: 165), та хоронімів, які вказували на попереднє місце проживання засновників поселень (наприклад, поселення *Полтавка* та *Орлівка* засновані вихідцями з Полтавської та Орловської губерній) [2: 126, 131].

У XVIII — XIX ст. на територіях пізнього поселення, зокрема й на досліджуваній території, досить продуктивним було найменування поселень за назвами церков, пор.: *Архангельське*, *Богоявленка*, *Всесвятське*, *Покровське*, *Златоустівка*, *Предтечине*, *Стрітенка*, *Успенка*, *Іверське*. В ойконімотворенні Донецчини зазначеного періоду активно використовувалася також оцінна лексика, наприклад: *Благодатне*, *Желанне*, *Затишне*, *Привільне*, *Райське*, *Удачне*.

Задля уникнення появи численних однойменних назв, які згодом з’явилися на Донецчині насамперед унаслідок її стихійного заселення⁷, та для їх диференціювання, до деяких із них почали додавати різні компоненти, що уточнювали й індивідуалізували назву, зокрема вказували на розмір поселення (*великий* / *малий*, наприклад: *Великий Янисоль* та *Малий* (*Мало-*) *Янисоль*), місце розташування (*верхній* / *нижній*, наприклад: *Верхня Кринка* та *Нижня Кринка*), давність (*старий* / *новий*, наприклад: *Стара Полтавка* та *Нова Полтавка*).

У донецькому ойконіміконі засвідчені й назви, занесені переселенцями переважно із суміжних українських територій. Пор., зокрема: *Андріївка* (Влн.) (засноване переселенцями із с. *Андріївки* нині Бердянського р-ну Запорізької обл.), *Бердянське* (засноване переселенцями з м. *Бердянська* нині Запорізької обл.), *Міньківка* (засноване переселенцями із с. *Міньківки* нині Валківського р-ну Харківської обл.), *Корсунь* (засноване переселенцями з м. *Корсунь-Шевченківського* (колишнє *Корсунь*) нині Черкаської обл.).

Однак більшість перенесених назв на досліджуваній території з’явилася внаслідок її іноземної колонізації, що помітно вплинула на склад донецького ойконімікону.

Із кінця XVIII ст. на території Донецчини почала формуватися молода урумо-румейська ойконімія, перенесена з кримських земель, зокрема: *Бешев*, *Каракуба*, *Урзуф*, *Джемрек*, *Демерджі*, *Єни-Сала*, *Камар*, *Карань*,

⁶ Нині с. *Республіка* Нкл.

⁷ Про причини однойменності див. також: [9: 12 — 13].

Карасубазар, Керменчик, Ласпа, Мангуш, Сартана, Єскі Крим, Стила, Улакси, Чердакли, Чермалик, Ялта та ін. [13: 8].

«Грецька» ойконімія непогано збереглася в сучасному донецькому ойконіміконі. І нині на досліджуваній території функціонують такі назви, як *Анадоль, Бугас, Багатир, Костянтинополь, Малоянисоль, Маріуполь, Великокаракуба, Староласпа, Старобешеве*. Водночас деякі перенесені грецькими колоністами ойконіми було замінено слов'янськими назвами, пор., наприклад: *Великий Янисоль* (нині смт *Велика Новосілка*), *Старий Керменчик* (нині с. *Старомлинівка*⁸ ВН), а частину населених пунктів перейменовано, пор., наприклад, *Афіни* (нині с-ще *Зоря* Нкл.), *Стара Карань* (нині с. *Гранітне* Бойк.).

Значна частина ойконімів Донецької області, утворених на слов'янському мовному ґрунті, має прозору мотивацію й не потребує спеціальних пояснень. Однак залишилися поодинокі назви, походження яких остаточно не з'ясовано, наприклад, на сьогодні немає усталеної етимології місцевої назви *Краматорськ* (нині місто обласного підпорядкування) [5: 9 — 16].

Більшість ойконімів, перенесених греками-урумами, сформована на тюркській мовній основі, наприклад: *Анадоль* — від тюрк. хороніма *Анадол* (*Anadolu*) 'Мала Азія'; *Бугас* — від тюрк. ГТ *богаз, букгаз* 'прохід', 'протока' [4; 14]. На власне грецькій мовній основі утворено такі ойконіми, як *Афіни, Ласпа*⁹ (від грецьк. *ласпі* 'багно'), *Константинополь, Маріуполь, Стила* (від грецьк. *стиля* 'стовп, колонна') [13]. Кілька перенесених «грецьких» назв поселень, зокрема *Фуна, Урзуф, Ялта*, дослідники відносять до ойконімів неоднозначного походження [19: 148, 314, 435; 7: 453 — 454].

Німецький вплив на ойконімію краю був порівняно незначним. Назви, утворені на німецькому мовному ґрунті (на зразок *Розенфельд, Фельзенталь, Остгейм*), у сучасному донецькому ойконіміконі не збереглися. Усі поселення з німецькими назвами було перейменовано, тому не вважаємо за потрібне зупинятися на них детальніше. А назви єврейських колоній від самого початку були утворені на східнослов'янському мовному ґрунті (див. вище).

У радянський період помітно зростає номінаційний потенціал лексики, що відбиває господарську діяльність населення (наприклад, *Агрономічне, Доломітне, Механізаторське, Рибачьке*) та державну ідеологію (наприклад, *Іскра, Зоря, Кумачове, Промінь*)¹⁰.

Одне з важливих місць в ойконімотворенні Донецької області радянського часу посідають назви підприємств, тобто ергоніми, пор.: *Агробаза*

⁸ Ойконім кальковано неточно: його другий компонент *Керменчик* помилково співвіднесений не з правильним тюрк. *kermen* 'фортеця', а зі співзвучним тюрк. *termen* 'млин' [2: 150 — 151].

⁹ Нині с. *Староласпа* Бойк.

¹⁰ Нині переважна більшість таких назв зникла з ойконімної карти Донецької області. Починаючи від 2015 р. на виконання закону про декомунізацію було перейменовано понад 100 населених пунктів.

(~ радгосп «Агробаза»), *Родинське* (~ вугільне підприємство «Родинське»), *Спартак* (~ радгосп «Спартак»), *Червона Зірка* (~ артіль «Червона Зірка»).

Історичні умови заселення та подальша державна міграційна політика сприяли появі на досліджуваній території низки ойконімів, утворених на російському мовному ґрунті, пор., наприклад: *Прелесне*, *Строитель*, *Родникове*, *Кожевня*, *Красний Партизан*, *Восход*, *Ласточкине*, *Северне*, *Опытне*, *Удачне*.

Особливості місцевої ойконімії відбивають також і словотвірні засоби. Найбільш продуктивним у донецькому ойконіміконі був суфіксальний формант *-івк-а* (< *-овк-а*), за допомогою якого утворено більшість досліджуваних ойконімів, на зразок *Авдіївка*, *Василівка*, *Ганнівка*, *Дронівка*, *Єгорівка*, *Мінківка* та ін.

Зауважимо, що під впливом цієї словотвірної моделі утворено не лише відантропонімі назви, а й низку ойконімів іншого походження, зокрема *Білоярівка*, *Віролюбівка*, *Новозар'ївка*, *Зачатівка*, *Златоустівка*, *Красногорівка* (2), *Миролюбівка*, *Роздолівка*, *Святогорівка*, *Хлібодарівка*.

У XVIII — XIX ст. для досліджуваних ойконімів композитної структури типовим був словотвірний формант *-ніль* (*-нілля*) слов'янського походження (*Добронілля*, *Високонілля*, *Іванонілля*, *Миколайнілля*, *Многонілля*, *Рівноніль*, *Ямпіль*), а також формант *-поль* (< грецьк. *поліс* 'місто') неслов'янського походження (*Павлополь*; нині *Павлопіль*), *Олександрополь* (нині *Розівка* Ясн.), *Маріуполь*, *Константинополь*).

Від 50-х рр. XX ст. у донецькому ойконіміконі простежуються композитні назви із постпозиційним компонентом *-гірськ* (*Углегірськ*, *Слов'яногірськ*; нині *Святогірськ*), а з 70-х рр. — *-дар* (*Вугледар*, *Соледар*).

Ойконімія Донеччини характеризується підвищеною роллю дери-ваційного елемента (префіксоїда) *Нов(о)-*. Пор., наприклад, ойконіми *Новогригорівка* (засноване переселенцями з с. *Григорівки* колишньої Катеринославської губ. [2: 119]), *Новопетриківка* (ВН) (засноване переселенцями з с. *Петриківки* колишнього Новомосковського повіту Катеринославської губ. [Там само: 121]), *Новоласпа* (засноване переселенцями із с. Ласпи [Там само: 120]), *Новомайорське* (засноване переселенцями із с. *Майорського* ¹¹ [Там само]). Поширення таких ойконімів пов'язане із заснуванням нових населених пунктів вихідцями зі старих поселень, які до своїх попередніх назв додавали диференційний компонент *Нов(о)-*.

Дослідження ойконімії Донеччини в історико-етимологічному аспекті дає підстави констатувати, що ойконімна система Донеччини, формування якої припадає на кінець XVI ст. — середину XX ст., — продукт тривалих і складних соціально-економічних, політичних й етнолінгвальних процесів. Пізнє масове заселення регіону відбулося на загальних закономірностях формування його ойконімікону:

1) від кінця XVI ст. й до початку XX ст. потужним джерелом поповнення ойконімії краю були антропоніми;

¹¹ Нині с. Старомайорське ВН.

2) від ХХ ст. швидкий розвиток промисловості на досліджуваній території спричинив появу значної кількості назв поселень, що відбивали характер господарської діяльності місцевих жителів;

3) колонізаційний характер заселення території Донеччини, для якого характерний приплив значної кількості переселенців із суміжних земель та іноземців, зумовив значний відсоток у досліджуваному ойконіміконі перенесених назв;

4) синхронне залюднення донецьких степів селянами й козаками українського та російського походження вплинуло на формування мовного портрету досліджуваного ойконімікону, підґрунтя якого одночасно становили українська та російська мови. Утім, у донецькому ойконіміконі зафіксовані також іншомовні, неслов'янські, елементи, зокрема тюркські та новогрецькі, занесені передусім вихідцями з Криму.

СКОРОЧЕННЯ НАЗВ РАЙОНІВ ДОНЕЦЬКОЇ ОБЛАСТІ

Амвросіївський	— Амвр.	Новоазовський	— НА
Бахмутський	— Бхм.	Олександрівський	— Олк.
Великоновосілівський	— ВН	Покровський	— Пкр.
Волноваський	— Влн.	Слов'янський	— Слв.
Добропільський	— Дбр.	Старобешівський	— СБ
Костянтинівський	— Кст.	Бойківський	— Бойк.
Мангуський	— Мнг.	Шахтарський	— Шхт.
Нікольський	— Нкл.	Ясинуватський	— Ясн.
Мар'їнський	— Мрн.		

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

АКНЗС	— Архів Коша Нової Запорозької Січі. Корпус документів (1734 — 1775). Київ, 1998 — 2000. Т. 1 — 2.
АТПУ	— Українська РСР: Адміністративно-територіальний поділ на 1 вересня 1946 р. Київ, 1947.
Мурзаев	— Мурзаев Э.М. Словарь народных географических терминов. В 2-х т. Москва, 1999.
Отин	— Отин Е.С. Топонимия Донетчины. Донецк, 2013.
СГУ	— Словник гідронімів України. Київ, 1979.
СНГТК	— Словник географічних термінів Кіровоградщини. Київ — Кіровоград, 1999.
СНМЕГ	— Списки населенных мест Российской империи. Санкт-Петербург, 1863. Т. XIII: Екатеринославская губерния с Таганрогским градоначальством.
СНМОВД	— Список населенных мест Области Войска Донского по переписи 1873 года. Новочеркасск, 1875.
СНПД	— Список населенных пунктов Донбасса. Итоги сплошной подворной переписи Донецкой губернии. Январь-февраль 1923 г. Т. 6. Киев, 1924.
Черепанова	— Черепанова Е.А. Народная географическая терминология Сумского Полесья. Сумы, 1984.
Яворницкий	— Яворницкий Д.И. Вольности запорожских козаков. Санкт-Петербург, 1898.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бродяной А. Следы, не смытые дождями. Историко-топонимический словарь Амвросиевского района Донецкой области. Амвросиевка, 2007.
2. Бродяной А.В. Донецкий край (краткий топонимический словарь Донецкой области). Враниевка, 2009.

3. Бродяной А. Следы, не смытые дождями. Историко-топонимический словарь Амвросиевского района Донецкой области: изд. 2-е исправ. и допол. Враниевка, 2011.
4. Бушаков В.А. Лексичний склад історичної топонімії Криму. Київ, 2003.
5. Єфименко І.В. Матеріали до історико-етимологічного словника назв населених пунктів Донецької області: Краматорськ (деякі зауваги до походження ойконіма). *Записки з українського мовознавства*. Одеса, 2016. Вип. 23. С. 9 — 16.
6. Єфименко І. Ойконімія Херсонщини в історико-етимологічному аспекті (загальні уваги). *Українська мова*. 2011. № 4. С. 9 — 21.
7. Іваненко О.В. Гурзуф. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*. Київ, 2016. Вип. 25. С. 449 — 455.
8. Історія міст і сіл УРСР. Донецька область. Київ, 1970.
9. Карпенко Ю.О. О синхронической топонимике. *Принципы топонимики*. Москва, 1962. С. 12 — 14.
10. Кульчицький С. Донеччина і Луганщина у XVII — XXI ст.: історичні фактори й політичні технології формування особливого та загального у регіональному просторі. Київ, 2015.
11. Лучик В.В. Етимологічний словник топонімів України. Київ, 2014.
12. Отін Є.С. Гідроніми Східної України. Київ, Донецьк, 1977.
13. Отін Е.С. Топонимия приазовских греков (историко-этимологический словарь географических названий): изд. втор., исправ. и допол. Донецк, 2002.
14. Отін Е.С. Труды по языкознанию. Донецк, 2005.
15. Отін Е.С. Топонимия Донетчины. Донецк, 2013.
16. Першина К.В. Становление ойконимии позднего образования в условиях близкородственного двуязычия (на материале ойконимии Юго-Восточной Украины): автореф. дисс. ... канд. филол. наук: 10.02.01. Одесса, 1983.
17. Пірко В. Джерела про час заснування населених пунктів Донеччини в XVI — XVIII ст. *Наукові записки Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського*. Київ, 2009. Т. 19. Кн. 1. С. 417 — 427.
18. Чухліб Т. Донеччина та Луганщина — козацькі землі України (XVI — XVIII ст.). Київ, 2014.
19. Шапошников А.К. Словарь древнейшей ономастики Таврического полуострова. *Топонимика Крыма 2011*. Симферополь, 2011. С. 275 — 442.
20. Яворницкий Д.И. Вольности запорожских козаков. Санкт-Петербург, 1898.
21. Янко М.П. Топонімічний словник України. Київ, 1998.

LEGEND

- АКНЗС — Gistsova, L.Z., Avtonomov, D.L. et al. (1998 — 2000). Archive of New Zaporozhan Sich Kosh. Corpus of documents. Kyiv. V. 1 — 2 (in Ukr.).
- АТПУ — The Ukrainian SSR: Administrative-territorial division on January 1, 1946 (1947). Kyiv: Ukrayins'ke vydavnytstvo politychnoyi literatury (in Ukr.).
- Мурзаев — Murzayev, E.M. (1999). Dictionary of the popular geographic terms. In two vols. Moskva (in Rus.).
- Отін — Otin, Ye.S. (2013). The toponymy od Donetsk land. Donetsk: Yugo-Vostok (in Rus.).
- СГУ — Nepokupny, A.P., Stryzhak, O.S., Tsiluyko, K.K. et al. (1979). Dictionary of the hydronyms of Ukraine. Kyiv: Naukova dumka (in Ukr.).
- СНГТК — Gromko, T.V., Luchyk, V.V., Polyarush, T.I. (1999). Dictionary of the Kirovograd land geographical terms. Kyiv, Kirovograd: RVGIC KDPU (in Ukr.).
- СНМЕГ — Lists of the populated places of The Russian Empire (1863). Sankt-Peterburg: V tipographii Karla Wulfa. Vol. XIII: Yekaterinoslav province with the Taganrog district (in Rus.).
- СНМОВД — Lists of the populated places of The Voysko Donskoye District, according the census of 1863. (1875). Novocherkassk: Pech. v Oblastnoy V.D. Tipographii (in Rus.).
- СНПД — Lists of the populated places of the Donbass. The totals of the flat yard inventory of the Donetsk province. January-February of 1923. (1924). Vol. 6. Kiev: Trest «Kiev-Pechat'», 8-ya tipographiya (in Rus.).

- Черепанова — Cherepanova, Ye.A. (1984). The Chernigiv-Suman Marshy Woodlands popular geographic terminology. Sumy (in Rus.).
- Яворницький — Yavornytsky, D.I. (1898). There liberties of the Zaporozhan Cossacks. Sankt-Peterburg: Tipograph. i phot. P.I. Babkina (in Rus.).

REFERENCES

1. Brodyanoy, A. (2007). There steps, which are not washed by rains. Historic-toponymical dictionary of the Amvrosievka district of the Donetsk oblast. Amvrosiyevka (in Rus.).
2. Brodyanoy, A.V. (2009). The Donetsk land (short toponymical Dictionary of Donetsk oblast). Vradievka: Izd-vo Kovalenko A.G. (in Rus.)
3. Brodyanoy, A. (2011). There steps, which are not washed by rains. A historic-toponymical dictionary of the Amvrosievka district of the Donetsk oblast. Amvrosiyevka (in Rus.).
4. Bushakov, V.A. (2003). A lexical structure of the Crimea historical toponymy. Kyiv (in Ukr.).
5. Yefymenko, I.V. (2016). The materials to the Historical-etymological dictionary of the Donetsk oblast settlements names: Kramators'k (some commentaries to the oiconym origin). *Opera in linguistica ukrainiana*. Odesa: «PoliPrint». 23, 9 — 16 (in Ukr.).
6. Yefymenko, I. (2011). The Herson oblast oiconymy in the historical-etymological facets (general commentaries). *Ukrayinska mova*, 4, 9 — 21 (in Ukr.).
7. Ivanenko, O.V. (2016). Gurzuf. *Novi doslidzhennya pamyatok kozatskoyi doby v Ukraini*. Kyiv. Issue 25, 449 — 455 (in Ukr.).
8. A history of the Donetsk oblast towns and villages (1970). Kyiv: Hol. red URE (in Ukr.).
9. Karpenko, Yu.O. (1962). On the synchronical toponymics. *Printsypy toponimiki*. Moskva. P. 12 — 14 (in Rus.).
10. Kulchytsky, S. (2015). There Donetsk and Lugansk oblasts in the XVII — XXI c.: he historical factors and political technologies of the special and general in the regional space forming. Kyiv (in Ukr.).
11. Luchyk, V.V. (2014). Etymological dictionary of the toponyms of Ukraine. Kyiv: VC «Akademia» (in Ukr.).
12. Otin, Ye.S. (1977). The Eastern Ukraine hydronyms. Kyiv, Donetsk: Vyscha shkola (in Ukr.).
13. Otin, Ye.S. (2002). The Azov Sea Greeks toponymy (historical-etymological dictionary of the geographical names). Donetsk: ООО «Yugo-Vostok, Ltd» (in Rus.).
14. Otin, Ye.S. (2005). Proceedings in linguistics. Donetsk: ООО «Yugo-Vostok, Ltd» (in Rus.).
15. Otin, Ye.S. (2013). The toponymy of Donetsk land. Donetsk: Yugo-Vostok (in Rus.).
16. Pershina, R.V. (1983). Making the oiconymy of the late forming under the closely-related languages bilinguism circumstances (on the South-East Ukraine material): Author's abstract Diss. ... Cand. philol. Sciences: 10.02.01. Odessa (in Rus.).
17. Pirko, V. (2009). There sources on the Donetchyna settlements founding times in XVI — XVIII c. *Naukovi zapysky Instytutu ukrayins'koyi arheografii ta dzhereloznavstva im. M.S. Grushevs'kogo*. Kyiv. Vol. 19, 1, 417 — 427 (in Ukr.).
18. Chuhlib, T. (2014). There Donetsk and Lugansk land are the Cossack lands of Ukraine (XVI — XVIII c.). Kyiv (in Ukr.).
19. Shaposhnikov, A.C. (2011). Dictionary of the Taurian peninsula antient onomastics. *Toponimika Kryma* 2011. Simferopol: Universum. P. 275 — 442 (in Rus.).
20. Yavornytsky, D.I. (1898). There liberties of the Zaporozhan Cossacks. Sankt-Peterburg: Tipograph. i phot. P.I. Babkina (in Rus.).
21. Yanko, M.P. (1998). Toponymical dictionary of Ukraine. Kyiv: Znannya (in Ukr.).

Статтю отримано 07.08.2017

Iryna Yefymenko

Institute of the Ukrainian Language of National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv

THE DONETSK OICONYMICON (MAKING AND THE DEVELOPMENT)

The article is devoted to the Donetsk region oiconymicon integrated study in historical and etymological facets. The main role in forming of mentioned oiconymycon played some interlingual factors, conditioned of the territory settlement character (both spontaneous and state colonization in particular).

During the period of spontaneous (popular) Donetsk steppes colonization (XVI — 1st half of the XVIII c.), as the formative oiconymic stems had mainly used personal names and surnames of the settlers (*Avdiivka, Bylbosivka, Makiivka*).

During the period of the state colonization (middle of the XVIII c.), as the formative stems mainly used as personal names and surnames of these settlements and ground areas owners.

Some oiconyms, which originated in Donetsk region in XIX c. have dedicatory character and tied with persons, which had a contribution in the Donbass development (*Horlivka, Yenakieve*).

In the result of the foreign region colonization (from the end of the XVIII c.), on these lands became Urumian and Rumeian oiconyms, carried from the Crimea. The majority of these ones formed on the Turkik lexical baseis (*Anadal, Bugaz*), and the less oiconyms number formed on the Greek ground (*Konstantinopol, Laspa*).

Also to the widespread oiconymic type of Donetsk region pertains a raw of oiconyms, derived from there waters names (of lakes, rivers, swamps, ravines and so on), alongside of which settlements situated (*Bahmut, Volnovaha, Temr'uk*).

One of the noticeable places in the Donetsk oiconymicon ranks ergonyms, reflecting the enterprises (plants, factories etc.) economical activity character (*Agrobaza, Metallist* and so on).

The undertaken study allows to state, that Donetsk oiconymy formed as the oiconymy unitized, since the Donetsk district territory had synchronically settled both expatriations from there different Ukrainian and Russian lands, and expatriations from the other lands, which usually carried their settlement names to the new places.

Keywords: *the settlement history, oiconimicon, oiconym, oiconymical model, anthroponym, hydronym, ergonym, transferred oiconym.*

УДК 811.161.2'06'373

Юлія Романюк, Юлія Вознюк

Інститут української мови НАН України, м. Київ

ПЕРЕКЛАД ЯК ОБРАЗ УКРАЇНИ В СЛОВ'ЯНСЬКОМУ СВІТІ

Рецензія на зб. наук. праць: **Ukrajinsky jazyk a kultúra v umeleckom a odbornom preklade v stredoeurópskom priestore (Українська мова і культура в художньому та технічному перекладі в центральноєвропейському просторі).** Пряшів, 2018.

Процеси сучасної глобалізації та активне входження України до світової спільноти сприяють міжкультурній взаємодії, що виявляється в різного роду ділових, наукових, освітніх, літературно-мистецьких й особистих контактах науковців та освітян різних країн Європи: Словаччини, Польщі, України та Чехії. Особливої ваги нині набуває проблема перекладу, художнього й технічного, як засобу спілкування між людьми, які належать до різних культур і розмовляють різними мовами.

Зважаючи на це, актуальність рецензованого збірника «Українська мова і культура в художньому та технічному перекладі в центральноєвропейському просторі», опублікованого за результатами міжнародного наукового семінару, який відбувся 27 вересня 2017 р. на кафедрі україністики Інституту україністики та центральноєвропейських студій філософського факультету Пряшівського університету (Словаччина), є безсумнівною. Видання має чітку й цілком умотивовану композицію: переднє слово, три розділи та відомості про авторів.

© Ю.В. РОМАНЮК, Ю.О. ВОЗНЮК, 2018

У вступному слові упорядник і головний редактор збірника д-р **Ярміла Кредатусова** коротко знайомить читачів збірника з тими суспільно-культурними та науково-освітніми умовами, в яких його підготовлено й опубліковано, вводить до проблематики видання, зупиняючись на ключовій тезі кожної статті, та окреслює перспективи подальших лінгвістичних досліджень художнього і технічного перекладу й перекладознавчої діяльності загалом.

Перший розділ збірника — «Оглядіві студії» — умістив праці з перекладу й перекладознавства авторів зі Словаччини, Чехії та України. **Ярміла Кредатусова** (Словаччина) в статті «Словацько-український та українсько-словацький переклад у Словаччині від 1945 року до сучасності» зосередила увагу на аналізі двоспрямованого (словацько-українського й українсько-словацького) перекладу в Словаччині за останні кілька десятиліть, окреслила основні його види та форми. **Рита Лайонз Кіндлерова** (Чехія) у праці «Українська література в чеських перекладах після 1989 року» аналізує чеські переклади української літератури після знакової для Чехії «Оксамитової революції» 1989 р., зазначаючи, що найбільш популярними в чеських перекладачів є українська коротка та середня проза, поезія й публіцистика. Авторка сподівається, що українська література й культура ще більше «пропагуватимуться на чеській сцені». **Ірина Забіяка** (Україна) в статті «Нові переклади з чеської на українську: головні тенденції, успіхи та перспективи» розглядає особливості перекладу з чеської на українську мову впродовж останніх десятиліть, дає відомості про книги, які було перекладено, а також про ті, які потребують перекладу й можуть бути цікавими українському читачеві.

Другий розділ рецензованого збірника — «Студії з художнього перекладу» — об'єднує праці дослідників зі Словаччини, Польщі та України й висвітлює різноманітні питання методології міжслов'янського художнього перекладу, починаючи з праць українських неокласиків Миколи Зерова й Максима Рильського (**Людмила Сірик** «Теорія і критика міжслов'янського художнього перекладу в працях українських неокласиків Максима Рильського і Миколи Зерова», Польща), польських перекладів Юзефа Лободовського творів Олега Ольжича (**Анна Хома-Суwała** «Рання поезія Олега Ольжича в перекладах та інтерпретації Юзефа Лободовського», Польща), й закінчуючи аналізом словацьких перекладів роману «Чорний ворон» Василя Шкляра (**Андріана Амір** «Мова як явище концептуальне, далеко не випадкове. Примітки до словацького перекладу «Чорного ворона», Словаччина), оглядом збірника есеїв, присвячених українському роману «Рекреації» Юрія Андруховича, та принагідним окресленням тенденцій в українській літературі за останні два десятиліття (**Вера Жемберова** «Між літературами», Словаччина), дослідженням словацьких перекладів українських постмодерних творів, зокрема прози молодого автора Павла Коробчука (**Вероніка Дадайова** «Про переклад постмодерних українських новел словацькою мовою», Словаччина). У цьому ж розділі **Юлія Осип-Якимович** (Україна) в статті «Ритміко-фонічна організація поетичного твору

як *проблема перекладу*» розглядає такі важливі аспекти перекладу, як ритм, віршовий розмір, ритмомелодика, інтонація, темп, звукопис, естетичні норми віршованого твору. Загалом у другому розділі спостерігаємо прагнення авторів глибоко дослідити міжслов'янський лінгвістичний діалог, накреслити новітні шляхи перекладацької взаємодії, проникнути в суть художнього перекладу як своєрідної творчої діяльності та порівняти різні культурні традиції, втілені в такому перекладі.

Третій розділ — «*Студії з технічного перекладу*» — містить статті, присвячені аналізу термінологічних систем української та словацької мов. У ньому подано дослідження проблем калькування як способу збагачення лексичної системи словацької мови, різних типів кальок та їхнього використання в термінології (*Яна Кесселова «Калька і псевдокалька в словацькій мові. Зондування термінологічної лексики»*, Словаччина), особливостей перекладу словацьких та українських фразеологічних єдностей, пошуку вдалих еквівалентів словацьких фразеологізмів в українській мові (*Марія Чижмарова «Словацькі та українські фраземи з флористичним компонентом (можливості перекладу)»*, Словаччина), шляхів адекватного перекладу економічної термінології, зокрема тих термінів, зміст яких складно передати українською мовою (*Леся Буднікова «Переклад економічної термінології (на матеріалі словацької та української мов)»*, Україна), найуживаніших назв осіб у правничій лексиці (*Ярміла Кредатусова «Як правильно перекладати назви осіб у правничій лексиці судочинства (словацько-український аспект)»*, Словаччина) та прийменникових сполучень в офіційно-ділових словацьких та українських текстах (*Валерія Черняк «Прийменникові сполучення в текстах зі сфери судочинства та економіки в українсько-словацькому контексті»*, Словаччина).

Завершує збірник інформація про авторів та їхні наукові зацікавлення. Окрім того, цінними є контактні дані наприкінці кожної статті, оскільки вони надають читачам можливість для спілкування з автором, чия стаття їх зацікавила.

Рецензований Збірник наукових праць висвітлює історію різних національних традицій художнього й технічного перекладу, основні тенденції та перспективи здійснення його різними слов'янськими мовами, не оминає й проблем створення адекватних перекладів, зокрема спеціальних текстів з новою термінологією й професійною лексикою. Видання засвідчує непідробний інтерес іноземних науковців до української мови, а також активне входження українських мовознавців до європейського наукового простору. Це підтверджує наш національний поступ, цінність і привабливість для широкої слов'янської аудиторії сучасних українських художніх і спеціальних текстів, що без сумніву, сприяє піднесенню престижу української мови й культури в слов'янському і загалом європейському соціокультурному та науково-освітньому контексті.

Нова праця, яку підготувала до друку словацька україністка д-р Ярміла Кредатусова, стане у нагоді широкому колу читачів, які працюють

у галузі художнього й технічного перекладу або цікавляться проблемами перекладознавства.

Рецензію отримано 01.08.2018

Iuliia Romaniuk, Yuliia Vozniuk

Institute of the Ukrainian Language of National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv

TRANSLATION AS AN IMAGE OF UKRAINE IN THE SLAVIC WORLD

Review of the collection of scientific works “**Ukrainian language and culture in artistic and special translations in the Central European space**”. Prishov (Slovakia), 2018.

The reviewed collection of scientific works highlights the history of various national traditions of artistic and special translation, the main trends and prospects for the implementation of these varieties of translation in various Slavic languages, and does not overlook the problems of creating adequate translations, including special texts with new terminology and professional vocabulary.

New work will be useful to readers who work in the field of artistic and specialist translation or are interested in problems of translation studies.

Keywords: *language contacts, Slavic studies, Ukrainian studies, literary translation, special translation.*

УДК 81'1

Олена Маленко

Харківський національний педагогічний
університет імені Г.С. Сковороди, м. Харків

СОССЮР VS СОССЮР: КРИЗЬ ЧАС У ПОШУКАХ ЛІНГВІСТИЧНОЇ ІСТИНИ

Рецензія на мон.: **Оксана Просяник.**

Фердинанд де Соссюр: деміфологізація концепції.
Харків: Харківське історико-філологічне товариство,
2018.

Понад століття тому (1915) світове мовознавство отримало неоціненний дар, якому судилося стати символом лінгвістики ХХ століття, — упорядкований і виданий Шарлем Баллі й Альбером Сеше «Курс загальної лінгвістики» видатного швейцарського вченого Фердинанда де Соссюра. Час не лише підтвердив значення цієї праці, а й употужнив її інтелектуальний вплив її на теоретичне мовознавство, що спричинило певну міфологізацію запропонованих у ній ідей.

Канонічна версія відомої концепції спирається на вцілілі конспекти слухачів трьох курсів лекцій із загального мовознавства, прочитаних швейцарським ученим у Женевському університеті впродовж 1906 — 1911 рр. Подальша доля цих конспектів відома: саме їх об'єднали в окрему книгу французькі учні Соссюра — Баллі й Сеше. Тенденція піддавати критиці представлені в ній та ототожнені з ім'ям відомого швейцарця лінгвістичні постулати, зародилася ще з моменту виходу книги. Як коментує професор К. Тищенко в післямові до українського видання «Курсу загальної лінгвістики» (1998), на думку колишніх студентів, слухачів лекційних курсів Соссюра, його думки та ідеї зазнали в книзі певного спрощення, що не могло бути не

© О.О. МАЛЕНКО, 2018

помічене тоді; проте масштабне переосмислення цих ідей розпочалося після виходу критичного видання книги 1967 — 1968 рр., яке підготував Енглер.

Думки Соссюра про мову й мовлення, природу й сутність мовного знака, про індивідуальну й суспільну свідомість мовців, діахронію-синхронію в мові, семіологію, урешті, про людину як творця, носія та споживача мови й досі бентежать лінгвістів, спонукаючи їх до пошуку точніших, власне соссюрівських розумінь *мови* як знакової системи (продукту) та *мовлення* як діяльності, щоразу індивідуального акту волі й розуму, а також методологічних засад її наукового вивчення й опису. Серед цих шукачів лінгвістичної істини — авторка рецензованої монографії Оксана Просяник, коло професійних зацікавлень якої безпосередньо пов'язане з науковою діяльністю Фердинанда де Соссюра. Тож пропонується монографія як спроба реінтерпретації фундаментальних ідей ученого є результатом тривалого, системного, цілеспрямованого вивчення нововиявлених автографічних (рукописних) матеріалів у їхній оригінальній франкомовній версії, а також наявних коментарів та критичних зауваг до них. Це забезпечує новизну й оригінальність представленої праці, а її суголосність часові зумовлена вибором тих аспектів, що перебувають у тонусі мовознавчого сьогодення: онтологія, епістемологія, методологія вивчення мовної діяльності як об'єкта лінгвістики з огляду на антропоцентризм і менталізм мови та функціоналізм і прагматизм мовного знака.

Методологічним підґрунтям для теоретичної ревізії концепції Соссюра авторка монографії обрала функціональний прагматизм, який свого часу запропонував учений і яким передбачається опертя на дві онтологічні ідеї у вивченні мови (антропоцентризм та функціоналізм) й одна епістемічна ідея — «прагматизм як основна діяльнісна засада самого процесу пізнання й оцінювання його результатів» (с. 14). Тож саме з позицій функціонального прагматизму в монографії були деміфологізовані деякі традиційні положення відомого швейцарця й реінтерпретовані коментарі до цих положень. Наукової рефлексії зазнали також певні тези з автографічних текстів Фердинанда де Соссюра.

У чотирьох розділах рецензованої праці представлено основні положення концепції Соссюра у вимірі їх новітнього «перечитання» й переосмислення: *langage* як основний об'єкт мовознавства в концепції Соссюра (I розділ); аналіз і ревізія фундаментальних понять концепції Соссюра: *langue* — *parole* — *discours* (II розділ); аналіз основних постулатів концепції Соссюра під кутом їхньої мовознавчої рецепції (III розділ); проблема філософсько-методологічних засад і джерел концепції Соссюра (IV розділ). Зупинімося докладніше на деяких з означених питань, висвітлених у монографії з огляду на обрану авторкою деміфологізаційну стратегію.

Однією з ключових дихотомій у соссюрівській концепції є *langue* — *langage*, де перше є мова, друге — мовна діяльність. Завдяки авторським інтерпретаціям Баллі й Сеше саме мова (*langue*) постала основним об'єктом лінгвістики для Соссюра, що й сформувало міф про те, що завданням

лінгвістики, за вченим, є вивчення мови, узятій «у собі й для себе». Термін *langage* (мовна діяльність) у «Курсі загальної лінгвістики» посідає вторинне місце. Здійснивши ретельний (зокрема й статистичний) аналіз автографічних контекстів, наявних коментарів до них і критичної літератури, п. Просяник резюмує, що Соссюр послідовно вживає слово *langage*, якщо йдеться про лінгвістику (*la science du langage*), і зазначає, що об'єктом мовознавства мають бути не окремі мови й не лише мова, а *langage* як ціле (тобто діяльність, процес і його результати). Фразу *la science du langage* учений використовує в значенні вивчення мовної системи в абстрагуванні від історії (с. 19). Отже, констатує дослідниця, Ф. де Соссюр «розмежовував і не плував поняття *мова* й *мовна діяльність*», розумів систему сутність мови на відміну від сутності мовної діяльності; «прагнув, аби мовознавство було наукою саме про такий подвійний об'єкт» (с. 257). Можна погодитися з цією думкою авторки, яка не лише працювала з автографічними матеріалами, а й брала до уваги інтелектуальний феномен Соссюра, його онтологічне усвідомлення мови, здатність до наукових узагальнень і передбачень.

Пропонує дослідниця свої міркування щодо найбільш активованого нині термінопоняття дискурс (*discours*). Саме Ф. де Соссюр, а не Е. Бенвеніст, на її припущення, увів до наукового обігу цей термін у його сучасному трактуванні, зокрема на позначення «цілісної інтерактивної функції, що містить у собі не тільки поодинокі процедури, але й тексти в їхній комунікативній взаємності», тобто як «мовлення в його соціальному вимірі» (с. 257). Те, що розуміємо як індивідуально-одиничний акт використання мови в інтеракції, Соссюр ідентифікував словом *parole*, що актуалізувало в цьому понятті насамперед акустико-артикуляційні, фонологічні характеристики мовленнєвого акту (там само).

Аналізуючи стан наукового буття понять *мова* й *мовлення* в сучасній лінгвістиці й спираючись на концепцію Соссюра, Оксана Просяник доволі критично коментує наявні й, здавалося б, устатковані моделі іманентних взаємозв'язків цих непростих явищ. Зокрема, вона не підтримує відому пропозицію О. Кубрякової ввести в дихотомію *мова* — *мовлення* додатковий компонент — *мовленнєвий акт* як самостійний елемент, а не конкретний вияв мовленнєвої діяльності. На думку авторки монографії, таке трактування виводить мовну діяльність на метафізичний рівень, тобто за межі мовного досвіду індивідуума (с. 116 — 117). До того ж, це суперечить розумінню Соссюром мовленнєвої діяльності (*langage*) в конкретному мовленнєвому акті. Коректно, але принципово й переконливо дослідниця відстоює соссюрівську (і водночас власну) позицію, наводить потрібні аргументи, що свідчить про її наукову зрілість і самодостатність у розв'язанні вказаної проблеми.

Торкається п. Просяник й такого соссюрівського питання як темпоральний статус мовної діяльності, що завдяки Баллі й Сеше представлено в лінгвістиці на рівні діади *синхронія* — *діахронія*. Сам же Соссюр розумів темпоральне буття мови ширше, трирівнево, апелюючи до понять

панхронія, ідіосинхронія, діяхронія. Дослідниця, посилаючись на працю швейцарського науковця, так розтлумачує його позицію (с. 223): «лінгвальний факт передусім є панхронічним — постійним за всіх змін у часі»; «потім ідіосинхронічним — незмінно співвіднесеним з іншими фактами в кожний момент свого існування» (є фактом мови); «нарешті діяхронічним — протяжно мінливим і змінним у часі» (факт мовлення). Отже, уточнює автор, мова є ідіосинхронічною сутністю, мовлення — діяхронічною; якщо ж вони становлять єдність у формі мовної діяльності (langage), то її сутність буде панхронічною, оскільки мовна діяльність одночасно розвивається й залишається собою (там само). Пропоновану Соссюром візію темпоральності мовної діяльності не всі лінгвісти розуміють і декодують, що й спричинило певні її викривлення (авторка докладно коментує рецепцію в лінгвістичному дискурсі цієї складної проблеми, активованої швейцарським мовознавцем, апелює до позицій відомих науковців, підтримуючи або спростовуючи їхні думки).

Цікавим є порушене в монографії питання зв'язку концепцій В. фон Гумбольдта й Ф. де Соссюра, у яких мова розглядається в її соціальному бутті. Простудіювавши позиції обох науковців, а також мовознавчі розвідки, в яких здійснено аналіз цих положень, лінгвістка пропонує своє трактування тотожного й відмінного в них, зосередившись насамперед на проблемі онтологічного носія мови й суб'єкта мовної діяльності в концепціях Гумбольдта й Соссюра і на тому, як ідентифікували мову й мовну діяльність обидва вчені (с. 236 — 238). Саме ці аспекти, на думку Оксани Просяник, відрефлексовані ними по-різному, відповідно до власних світоглядних домінант і лінгвістичних тенденцій доби.

Дослідниця висловлює свою думку з цього питання. У відомому постулаті про мову як об'єднану духовну енергію народу, закарбовану в певних звуках, Гумбольдт визначає народ онтологічним носієм мови й суб'єктом мовної діяльності; у Соссюра ним є людська особистість як представник суспільства й людства, гумбольдтівська *energeia* відповідає в нього поняттю *langage*, що в цілому не суперечить онтологічному усвідомленню обома вченими мови як діяльності. Проте для обох є різним суто лінгвістичне трактування мови: для Гумбольдта мова — це система зовнішніх і внутрішніх форм, для Соссюра — система відношень (с. 238). Загалом же, констатує дослідниця, залишається дискусійним питання, чи був Соссюр хоч якоюсь мірою гумбольдтіанцем, адже не всі положення представників цієї школи були прийнятні для швейцарського науковця.

У рецензованій праці висвітлено й методологічні позиції Соссюра щодо самої лінгвістики як науки про мову. Внесок ученого в лінгвістику Оксана Просяник порівнює з вагою і внеском Еммануїла Канта в ідеалістичну філософію (див. посилання авторки на слова Арнольда Чикобави, с. 257).

Жанровим форматом рецензії на наукове видання передбачається стислий аналіз його проблематики, виконаних авторських завдань та отриманих результатів, що становить певну інтригу для потенційного читача, спонукаючи його до власного ознайомлення з текстом. Монографія

Оксани Просяник варта того, щоб її прочитали українські мовознавці: адже тут зібрано, досліджено, осмислено унікальний фактичний матеріал — нововиявлені автографічні контексти оригінальних праць Фердинанда де Соссюра, які тлумачить і коментує авторка з великим пієтетом до постаті науковця, бажанням віднайти лінгвістичну істину, закладену ним у відомій концепції. На сторінках монографії вона дискутує не лише з першими видавцями «Курсу загальної лінгвістики»; для переконливості пропонує коментарів і висновків дослідниця залучає думки й положення відомих українських та зарубіжних мовознавців, створює атмосферу інтерактивної полеміки, залучаючи читача до інтелектуальної рефлексії. Можливо, для когось пропонувані п. Просяник висновки також стануть предметом дискусій і сперечань, та це й добре, адже наукова думка лише гартується й прозорішає в обговоренні. Сподіваємося, що рецензована монографія знайде свого читача, готового відкрити нового Фердинанда де Соссюра у версії, наближеній до істини.

Рецензію отримано 07.08.2018

Olena Malenko

H.S. Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University, Kharkiv

SAUSSURE VS SAUSSURE: THROUGH TIME IN SEARCH OF LINGUISTIK TRUTH

Book review on: *Prosiannyk Oksana*. Ferdinand de Saussure: demythologization of the concept. Kharkiv: Kharkiv Historical and Philological Society, 2018.

УДК 047.31+811.161.2

Галина Сікора

Інститут української мови НАН України, м. Київ

З УКРАЇНОЮ В СЕРЦІ

Рецензія на зб.: **Тамара Льоннгрен, Наталія Хобзей. Слов'янський світ Олафа Брока за матеріалами доповідей семінарів до 150-річчя від дня народження першого професора слов'янських мов Університету Осло. Львів, 2018.**

Нещодавно українська лінгвістика збагатилася новим ошатним виданням — це збірник за матеріалами доповідей, що були виголошені в 2017 році на чотирьох наукових семінарах «Олаф Брок и Россия» (Москва — Петербург) та «Олаф Брок і Україна» (Київ — Львів), присвячених 150-річчю від дня народження відомого норвезького мовознавця Олафа Брока — славіста, діалектолога, перекладача. Проведення цих ювілейних заходів у Москві, Петербурзі, Києві та Львові було невинновипадковим, адже саме вони мали безпосередній стосунок до важливих біографічних віх Олафа Брока¹. У ювілейних заходах взяли участь норвезькі, українські та російські вчені — мовознавці, фольклористи й історики, які свою дослідницьку увагу сконцентрували на знаковій постаті першого професора слов'янських мов Університету Осло, розкриваючи значення його робіт для сучасних досліджень у галузі діалектної фонетики та репрезентуючи різнобічну

¹ Сікора Г., Романина І. Українсько-норвезькі семінари «Олаф Брок і Україна» (31 жовтня — 2 листопада 2017 р., Київ — Львів): наукова хроніка. Українська мова, № 1, 2018. С. 149 — 154; Гончар О., Сікора Г. Українсько-норвезькі семінари «Олаф Брок і Україна» (31 жовтня — 2 листопада 2017 р., Київ — Львів): наукова хроніка. *Історіографічні дослідження в Україні: збірник наукових праць*. Київ, НАН України, Інститут історії України, 2017. Вип. 29 (подано до друку).

© Г.В. СІКОРА, 2018

діяльність відомого норвезького славіста, зокрема його широкі міжнародні контакти.

Важливу роль у появі цього видання відіграла світлої пам'яті Наталія Хобзей² — завідувач відділу української мови Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, голова мовознавчої комісії Наукового товариства імені Тараса Шевченка (НТШ). Їй належить ідея його створення та структури, а також назва. Таким чином, збірник «Слов'янський світ Олафа Брока» — тримовне видання, у якому статті надруковано тими мовами, якими їх було виголошено; до англійських статей подано український переклад, до українських і російських — англійський. У збірнику вперше опубліковано кілька джерел із його епістолярної спадщини, подано фотоілюстрації ювілейних семінарів.

Розпочинає збірник стаття «Внесок Олафа Брока у вивчення піджинів» **Інгвіль Брок** — онучатої племінниці Олафа Брока (Асоціація вищих навчальних закладів Норвегії). Описано історію формування, розвиток і структуру арктичного піджина руссенорськ, який виник на початку XVIII ст. вздовж узбережжя Північної Норвегії внаслідок торговельних відносин російських купців та моряків із норвезькими рибалками. Перший лінгвістичний опис руссенорська на фонетичному, морфологічному та лексичному рівнях у 1927 і 1930 рр. виконав Олаф Брок, опублікувавши також тексти, які стали матеріалом опису. Ця наукова студія не тільки дала початок наступним дослідженням руссенорська, а й стала базою для дослідження піджинів загалом.

Портрет ученого-славіста XIX століття — доби піднесення інтелектуального життя, коли гуманітаристика була пріоритетною дисципліною в суспільстві, — змальовано у статті «Образ вченого-славіста XIX століття: Микола Костомаров» **Ольги Гончар** (Інститут історії України НАН України, Київ). Здобутки Миколи Костомарова в розвитку славістики та його вплив на формування основних дослідницьких напрямів стали прикладом і для Олафа Брока, який перейняв найкращі традиції початкового етапу славістики.

Про завдання, методи власного експериментально-фонетичного дослідження говірки села Роговате Старосокільського району Белгородської області поінформовано в статті «Труды Олафа Брока и современное исследование архаического южнорусского вокализма» **Світлани Дяченко** (Інститут російської мови ім. В.В. Виноградова РАН, Москва). Підкреслено значення праць Олафа Брока із діалектної фонетики на матеріалі російської діалектної мови для сучасної російської діалектології («Описание одного говора на юго-западной части Тотемского уезда», 1907 рік і «Говоры к западу от Мосальска», 1916 рік), які стали базовими для наступних досліджень.

Оксана Кузьменко (Інститут українознавства імені І. Крип'якевича, Львів) у статті «Наукова й організаційна діяльність Володимира Гнатюка в

² Відійшла у вічність 21 серпня 2018 року.

Науковому товаристві ім. Шевченка: взаємини з Олафом Броком» зосередила свою увагу на внескові в українську народознавчу науку В. Гнатюка, який творив у період становлення та розквіту НТШ. Дослідниця проаналізувала організаційно-наукову діяльність відомого ученого як секретаря НТШ, його мовознавчу діяльність, зокрема редакторську працю над періодичними виданнями, й особисту фольклорно-етнографічну практику. Студія глибоко висвітлює взаємини В. Гнатюка з О. Броком, знайомство яких відбулося шляхом публікацій рецензій на праці норвезького славіста і підтримувалося приватним листуванням. Усвідомлюючи вагомий внесок Олафа Брока в українську діалектологію, саме В. Гнатюк 20 лютого 1914 року ініціював присвоєння почесного наукового звання дійсного члена НТШ діалектологіві з Норвегії, що О. Кузьменко підтвердила цитатами з листування вчених.

Стаття *«Діяльність славіста як зразок наукової дипломатії: епістолярна спадщина Олафа Брока» Тамари Льоннігрєн* (Університет Тромсе) стала результатом колосальної роботи дослідниці щодо пошуку, розшифрування й коментування епістолярію вченого, що зберігається в архівах різних країн. У ній дослідниця розгорнула виклад матеріалу в площині людиноцентризму, відкривши всій науковій спільноті Олафа Брока не як мовознавця, діалектолога, а як яскраву особистість свого часу з високими моральними якостями: добротою, милосердям, чесністю, доброзичливістю, скромністю. Її наукові пошуки впродовж останніх трьох років відтворили життя відомого славіста в повному його обсязі, яке, за словами авторки, було прикладом безмежної любові до людей, невтомного служіння на благо славістики, міжнародної співпраці, наукових зв'язків і гуманних стосунків між людьми.

У наступній своїй статті *«Потрясение от увиденного: книга Олафа Брока «Диктатура пролетариата» Тамара Льоннігрєн* подала загальний огляд історії написання, видання, подальшої гіркої долі й аналізу сенсаційної книги-пасквіля *«Диктатура пролетариата»* (1923), що стала наслідком небайдужого ставлення норвезького професора до долі російського народу в тоді молодій радянській Росії. У ній Брок висловив своє критичне ставлення до більшовизму, комуністичної партії, її ідеологів, ідеології та наслідків. Недоступність цієї книги для широкого кола читачів (адже вона була видана в Осло норвезькою мовою) спонукала Т. Льоннігрєн розпочати непросту роботу щодо її перевидання російською мовою, яку з великими труднощами було успішно завершено в 2018 році. Важливим, на думку дослідниці, є те, що *«Диктатура пролетариата»* не втратила своєї актуальності й сьогодні, оскільки в ній — віддзеркалення проблем сучасної Росії. У додатку вперше опубліковано російський переклад *«Путевых заметок»* («Дорожніх заміток») Олафа Брока, які він написав під час поїздки в Росію на запрошення Імператорської академії наук у 1902 р.

Стаття *Карі Ага Міклебуст* (Університет Тромсе) *«Олаф Брок — посол слов'янського світу в Норвегії»* подає докладні відомості про лінгвістичні

вподобання й здобутки, політичні переконання й соціальні контакти легендарного норвезького професора, якого авторка слушно назвала ключовою постаттю у стосунках між слов'янським світом і Норвегією. Слов'янський світ для вченого був не лише об'єктом лінгвістичних досліджень, а й культурним середовищем, яке він дуже любив. У біографії вченого помітний слід залишила також масштабна робота, яку Брок здійснив у дипломатії, літературі, економіці та бізнесі.

Історію вибору для дослідження Олафом Броком карпатоукраїнського села Ублі, історіографії всіх праць, присвячених цій говірці, докладний аналіз праці «Угросское наречие села Убля (Земплинского комитата)» та зіставлення результатів цього дослідження із сучасним станом фонетичного рівня говірки Ублі — ось питання, які висвітлили у своїй статті «Работы Олафа Брока о говоре Убли и современные полевые записи» **Сергій Ніколаєв і Марфа Толстая** (Інститут слов'янознавства РАН, Москва).

Вдалу реконструкцію взаємин М. Грушевського з його скандинавськими сучасниками Альфредом-Антоном Єнсеном та Олафом Броком, а також В. Гнатюка й О. Брока на тлі історичних подій репрезентує стаття «Михайло Грушевський та скандинавська славістика» **Віталія Тельвака** (Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка). Контакти Олафа Брока з відомими вченими зумовили новаторські на той час дослідження «До питання про малоруську мову в Угорщині» (1895), «Угросское наречіє села Убля (Земплинского комитата)» (1889), двотомна праця «Вивчення словацько-малоруської мовної межі у східній Угорщині» (1897, 1899), «Нариси з фізіології слов'янської мови» (1910), які стали вагомим внеском в українську діалектологію, отримавши високу оцінку вчених НТШ.

Олександра Тер-Аванесова (Інститут російської мови ім. В. Виноградова РАН, Москва) у статті «Книга Олафа Брока «Очерк физиологии славянской речи» и ее значение для изучения фонетики славянских языков» підкреслює важливе значення діалектологічних праць Олафа Брока як зразків фонетико-фонологічного опису говорів для сучасних дослідників. У праці «Очерк физиологии славянской речи», написаній в енциклопедичному жанрі, славіст ставить завдання дослідження інтелігентної вимови літературних мов того часу, їх зіставного вивчення, що виключало потребу поїздок у досліджувані країни, залучення соціолінгвістичних даних, а зокрема характеристики мовних ситуацій у слов'янських країнах. За основу норвезький славіст узяв свідчення ідіолектів, що було його методологічною специфікою як дослідника-фонетиста, а для ширших типологічних висновків залучає діалектні дані та діяхронні коментарі.

«Українське тло лінгвістичних студій Олафа Брока» — це стаття **Намалії Хобзей** (Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, Львів), яка завершує збірник. У ній подано інформацію щодо перших публікацій про говірку села Убля, відзначено високий фаховий рівень фонетичного опису цієї говірки самим О. Броком, подано аналіз рецензії

В. Гнатюка на цю унікальну працю, а також відгуки на наукову діяльність норвезького лінгвіста І. Франка, І. Свенціцького, В. Гнатюка.

Таким чином, збірник «Слов'янський світ Олафа Брока» — це перша книга, яка подає цілісну інформацію про життя, наукову та громадську діяльність відомого славіста зі світовим ім'ям Олафа Брока, внесок якого в лінгвістику неоціненний. Книга продовжує традицію норвезько-українських, а ширше — норвезько-слов'янських контактів, започаткованих професором із Норвегії.

Статтю отримано 18.10.2018

Galyna Sikora

Institute of Ukrainian Language of National Academy of Science of Ukraine, Kyiv

WITH UKRAINE IN THE HEART

Review of the book: *Tamara Lonnhren, Natalia Khobzei* (eds.).

Slavonic world of Olaf Broch: Collection book based on the materials of the materials of the reports presented during the seminars devoted to 150 years from the day of birth of the first professor of the Slavic languages of the University of Oslo. Lviv, 2018 (in Ukr.).

The book “Slavonic world of Olaf Broch” has been reviewed on the basis of the materials of the reports presented in 2017 during the four seminars “Olaf Broch and Russia” (Moscow — Saint Petersburg) and “Olaf Broch and Ukraine” (Kyiv — Lviv) devoted to 150 years from the day of birth of the famous Norwegian linguist Olaf Broch — slavist, dialectologist, translator. Norwegian, Ukrainian and Russian scientists (linguists, folklorists and historians) focused their research on the significant figure of the first professor of the Slavic languages of the University of Oslo, revealing the value of his works for modern investigations in the sphere of dialectal phonetics and representing versatile activity of the famous Norwegian Slavist, in particular, his wide international contacts.

Keywords: *Olaf Broch, Slavic studies, dialectal phonetics, research, epistolary.*

УДК 092+81'16 Хобзей

Тетяна Ястремська

Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, м. Львів

**СВІТЛОЇ ПАМ'ЯТІ
НАТАЛІ ВАСИЛІВНИ ХОБЗЕЙ
(24.05.1964 – 21.08.2018)**

Мовознавча спільнота сумує з приводу великої втрати — передчасної смерті Наталі Хобзей — упродовж тривалого часу завідувача відділу української мови Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, кандидата філологічних наук, старшого наукового співробітника, дійсного члена Наукового товариства ім. Шевченка, голови Мовознавчої комісії та члена Президії НТШ, члена етнолінгвістичної та діалектологічної комісії Міжнародного комітету славистів — відомої Вченої, Колеги, Порадниці ...

Наталя Хобзей (із дому — Данчак) народилася 24 травня 1964 р. у м. Львові. Упродовж 1971 — 1981 рр. навчалася в СШ № 1, по закінченні якої стала студенткою філологічного факультету Львівського державного університету ім. Івана Франка (тепер — Національний університет ім. Івана Франка) (1981 — 1986). Свою працю розпочала як учитель української мови та літератури середньої школи № 84 м. Львова (1986).

Усе подальше життя Наталі Василівни пов'язане з Інститутом українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України (колись — Інститут суспільних наук АН УРСР). Працюю-

© Т.О. ЯСТРЕМСЬКА, 2018

вала (1987 — 1990) старшим лаборантом у відділах історичної лексикографії (сучасний відділ української мови) та відділі історико-культурних пам'яток (тепер — відділ історії середніх віків), у 1990 — 1994 рр. навчалася в аспірантурі відділу української мови, відтак — молодший науковий співробітник (1994 — 1997), науковий співробітник (1997 — 2004) і завідувач (від 2004) відділу української мови — толерантний, вимогливий, турботливий і справедливий. Учениця професора Ярослави Закревської, під чийм керівництвом 1995 р. блискуче захистила кандидатську дисертацію «Міфологічна лексика українських говорів карпатського ареалу». 2002 р. опублікувала етнолінгвістичний словник «Гуцульська міфологія» — дотепер затребуваний і популярний не тільки серед мовознавців-діалектологів, а й симпатиків Гуцульщини.

Із Гуцульщиною пов'язано чимало наукових праць Наталі Хобзей: співавторка короткого словника «Гуцульські говірки» (1997), відповідальний редактор видань «Скарби гуцульського говору» — «Березови» та «Росішка (вівчарство в текстах)» (2008), автор ідеї і співавторка книжки «Гуцульські світи. Лексикон» (2013), а також авторка низки наукових студій («Гуцульський «всесвіт» у форматі діалектного словника», «Мовний світ гуцулів у форматі словника: Іван Вагилевич», «Система дієслова в гуцульських говірках» та ін.).

Рідне місто у словах... «Лексикон львівський: поважно і на жарт» — без перебільшення, улюблений проєкт Наталії Хобзей — здобув заслужену славу та визнання. Найкраща книга Форуму видавців 2009 р., вона витримала три видання (2009, 2012, 2015), кожне з яких по-своєму особливе.

Завжди була готова допомогти, порадити, підтримати в починаннях аматорів-лексикографів, які записують і намагаються популяризувати говірку рідного краю. Останнім із таких видань стала спільна робота з Юрієм Гнатишаком, лікарем за фахом, — «Слова з Болехова» (2018).

Наталя Василівна — відданий науці діалектолог, лексикограф, лексиколог, етнолінгвіст, авторка фундаментальних словників-лексиконів і понад 130 наукових праць, опублікованих в Україні та поза її межами. Її науковим студіям притаманний високий професійний рівень, нові ракурси досліджень і виважені висновки. Із-поміж наукових зацікавлень дослідниці — проблеми семантики дієслів, історії діалектології та теорії лексикографії.

Наталя Хобзей — член етнолінгвістичної та діалектологічної комісії Міжнародного комітету славістів, член редколегії серійних видань «Gwary dziś» (Познань, Польща), «Studia Łomżyńskie» (Ломжа, Польща). Засновниця міжнародного семінару «Актуальні проблеми діалектології» (від 2000 р.) та співорганізатор «Тимченківських читань», які гуртують у наукових дискусіях істориків мови від 2010 р. Завдяки їй відділ української мови має багато друзів-науковців із різних куточків України, Польщі, Словаччини, Росії, Угорщини, Австрії, Німеччини, Болгарії, Норвегії, США та ін., які охоче беруть участь у семінарах відділу.

Ідейна натхненниця, засновниця та один із відповідальних редакторів наукового збірника «Діалектологічні студії», який у мовознавчих

колах має велику популярність, адже не тільки розкриває актуальні проблеми діалектології, а й фіксує матеріали до словників, унікальні архівні матеріали, діалектні тексти, огляди та рецензії на мовознавчі новинки. На цей час побачило світ 10 випусків, кожен із яких містить тематичну добірку наукових праць. Над останніми двома випусками «Студій» — «Слово — словник — корпус» (вип. 11) та «Діалект і пам'ятка» (вип. 12) Наталя працювала в останні дні життя...

Від 2003 р. словники та монографії виходили у науковій серії «Діалектологічна скриня», яку також заснувала Наталя Хобзей. Ця серія покликана формувати наукові бібліотеки, наповнювати їх якісною фаховою літературою. Окрім цього, вона була головою редакційної колегії збірників серії «Історія мови», членом редколегії журналу «Міфологія і фольклор».

Досвідчений учитель, мудрий наставник... Під керівництвом Наталі Хобзей успішно захистили кандидатські дисертації Наталія Хібеба («Структурно-семантична організація весільної лексики бойківських говірок», 2007), Ольга Заневич (Рим'як) («Перехідні та неперехідні дієслова в пам'ятках української мови XVI — I половини XVII ст.», 2011), Леся Хомчак («Лексика родинної обрядовості надсянських говірок», 2012), Віра Різник (Шелемех) («Назви їжі та кухонного начиння в говірках надсянсько-наддністрянського суміжжя», 2017).

Ця втрата невимовно важка для тих, хто мав честь її знати, працювати з Нею, називати себе другом та колегою. Залишилися нездійсненими плани і мрії, нереалізованими — ідеї, довго не зітруться і спогади про чудову світлу Людину, пам'ять про яку буде вічною.

Некролог отримано 17.09.2018

Tetyana Yastrems'ka

Ivan Krypiakevych Institute of Ukrainian Studies
of the National Academy of Sciences of Ukraine, Lviv

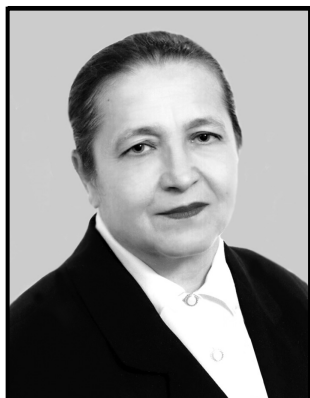
IN THE LOVING MEMORY OF NATALIYA KHOBZEI
(24.05.1964 — 21.08.2018)

УДК 092+81'16 Клименко

Євгенія Карпіловська

Інститут української мови НАН України, м. Київ

ІСТОРІЯ НАУКИ КРІЗЬ ЖИТТЄПИС УЧЕНОГО: НІНА ФЕДОРІВНА КЛИМЕНКО (22.10.1939 – 30.08.2018)

Життєвий і науковий шлях Н.Ф. Клименко беззастережно доводить вічну Істину: наука не безлика, її уособлюють яскраві особистості, ідеї, доробок і приклад яких є дороговказом та наснагою для сучасників і нащадків. Саме такі постаті сприяють збереженню в сучасному українському суспільстві високого авторитету академічної науки, творять її позитивний образ у світовій науковій та освітянській

спільноті. Осмислення наукової спадщини яскравих постатей у науці дає змогу збагнути логіку розвитку тих наукових дисциплін і напрямків знання, яким вони віддали свій талант дослідника, запал патріота, серце й розум громадянина. Нині, оглядаючи столітній шлях української академічної науки, ми знову переконуємося в тому, що історія ідей без історії доль тих, хто їх творив, плекав і втілював, неможлива.

Ніна Федорівна залишила неповторний слід в багатьох галузях не лише академічної лінгвоукраїністики, а й загалом в українській гуманітаристиці, у науковому житті України другої половини ХХ — перших десятиліть ХХІ ст. Однак найвагомішими для сучасного українського суспільства та академічної науки як її невіддільного складника є здобутки

© Є.А. КАРПІЛОВСЬКА, 2018

Н.Ф. Клименко в дослідженні української мови в широкому контексті інших слов'янських і неслов'янських мов. Саме цей розмаїтий та оригінальний її доробок високо оцінила Національна академія наук України, обравши Ніну Федорівну Клименко в 2006 р. членом-кореспондентом НАН України зі спеціальності «мовознавство».

54 роки свого життя Ніна Федорівна віддала дослідженню української мови. Вони були насичені невтомною вдумливою працею над словом, джерелами й способами його творення, чинниками його змін та усталення в мові. Словотвір і морфеміка впродовж усього життя залишалися улюбленими об'єктами її наукової творчості. Її праці, від перших публікацій 60-х — 70-х років минулого століття «Про закономірності сполучуваності афіксів сучасної української літературної мови», «Про невикористані можливості словотвору української мови», «Розмежування лексичних омонімів за допомогою словотворчих засобів» й до останніх статей і доповідей на міжнародних наукових форумах «Основокладання у процесах номінації сучасних східнослов'янських мов (у зіставленні з німецькою та новогрецькою)», «Базові концепти мови та дериваційний потенціал належних їм слів», не тільки розвинули ідеї фундатора школи української дериватології І.І. Ковалика, а й органічно пов'язали проблеми словотвору і морфеміки з теорією номінації, лінгвосеміотикою, когнітивною та комунікативною лінгвістикою, психо- і соціолінгвістикою в рамках сучасної антропоцентричної, діяльнісної, етнокультурної наукової парадигми. Н.Ф. Клименко, творчо засвоюючи нові ідеї й наукові концепції, опробовуючи нові підходи до аналізу мовних фактів, залишалася вірною системно-структурному напрямку вивчення мови, поглиблювала й розвивала теоретико-процедурний апарат структурної і математичної лінгвістики. Завдяки цьому її наукові здобутки складають потужну фактичну й теоретико-методологічну основу дериваційної і морфемної граматики сучасної української мови, а також зіставно-типологічних досліджень української мови в колі інших мов Європи.

Дослідницьку теоретичну працю Н.Ф. Клименко органічно поєднувала з викладанням у вишах і вихованням нових поколінь українських філологів, з активною участю в громадському житті України, Славії загалом, Греції, з розв'язанням важливих суспільних завдань і обстоюванням державного статусу української мови в усіх сферах життя нашого суспільства. Її діяльність завжди відзначалася відданістю ідеалам справжньої, високої Науки, незмінною відкритістю до нових її напрямів і проблем, методів здобуття наукового знання, принциповістю й безкомпромісністю в дотриманні високих вимог до якості наукової праці, норм етики й моралі наукового життя. Ці життєві засади й настанови заклали виховання в сім'ї, а також у школі та університеті. Їх зміцнило й поглибило наукове академічне середовище.

Ніна Федорівна Клименко народилася 22 жовтня 1939 р. в Черкасах у робітничій сім'ї Федора Даниловича і Мотрі Нечипорівни Клименків.

У цій трудовій сім'ї було троє дітей, крім Ніни, середньої, була ще старша сестра Валентина й молодша Тетяна. 1956 року Ніна Клименко закінчила із золотою медаллю середню школу № 1 у Черкасах і вступила на відділення російської мови та літератури філологічного факультету Київського державного університету ім. Т.Г. Шевченка (нині — національного університету імені Тараса Шевченка). Вона, як і багато інших хлопців та дівчат з міст і сіл усієї України, які вчилися тоді в Київському університеті, не лише жадібно всотувала знання, а й знайомилася зі скарбами української й світової культури, що їх щедро відкривали для студентської молоді музеї та театри столиці. З цього покоління обдарованої, спраглої до життя молоді, яка пережила війну і вміла цінувати кожну хвилину мирного життя, виросло чимало видатних науковців та діячів української культури, якими нині пишається Україна, яких знають і шанують далеко за її межами. Ніна Федорівна Клименко в цій славній когорті учених, письменників, митців другої половини ХХ століття посідає своє гідне місце.

1958 рік став початком нового важливого етапу в її житті, початком її формування не лише як авторитетного філолога-україніста, а й все-світньо відомого сьогодні вченого-еллініста. Вона почала вивчати новогрецьку мову під керівництвом А.О. Білецького і Т.М. Чернишової. Через 40 років, у 1999 р., вона разом з іншим відданим учнем А.О. Білецького і Т.М. Чернишової — професором О.Д. Пономаревим — здійснила заповітну мрію своїх учителів, заснувавши в Київському національному університеті імені Тараса Шевченка першу в Україні кафедру елліністики. Відтоді і до останніх днів життя в науковій і освітянській діяльності Н.Ф. Клименко тісно сплелися й збагачували один одного два улюблені об'єкти дослідження — рідна українська мова і новогрецька мова, яка стала рідною.

Ніна Федорівна завжди підкреслювала, що А.О. Білецький і Т.М. Чернишова зіграли особливу роль у становленні її як особистості й науковця. Це були не тільки викладачі, куратори, наставники, вони стали для неї проводирями в надзвичайно принадний світ витонченої культури, науки, ерудиції, високого професіоналізму й непохитної відданості обраній справі та духовним ідеалам. Ставлення Ніни Федорівни до своїх учителів — приклад високої етики стосунків між учнем та вчителем, взірць відданості учениці своїм наставникам і гідного продовження їхньої справи.

Після закінчення університету в 1961 р. Н.Ф. Клименко розпочала свій трудовий шлях в Українському товаристві дружби та культурних зв'язків із зарубіжними країнами в Києві. Тут неабияк прислужилися не лише її добре знання новогрецької та німецької мов, а й досвід гідного перекладача. На різних посадах — відповідального секретаря Українського відділення Товариства радянсько-німецької дружби і культурних зв'язків, старшого референта — Ніна Федорівна пропрацювала в Товаристві до жовтня 1964 р.

1964 р. в Інституті мовознавства ім. О.О. Потебні (тоді АН УРСР) було оголошено перший набір до аспірантури з нової спеціальності 10.02.21 — структурна, прикладна та математична лінгвістика. Першими аспірантами стали Н.Ф. Клименко і Л.А. Алексієнко. Кандидатську дисертацію Ніна Федорівна готувала під керівництвом професора В.С. Перебийніс. У 1967 р. після закінчення аспірантури Н.Ф. Клименко почала працювати в Інституті мовознавства на посаді молодшого наукового співробітника відділу теорії мови та структурно-математичної лінгвістики, а з 1 листопада 1968 р. — молодшого наукового співробітника новоствореного відділу структурно-математичної лінгвістики. У цьому відділі Ніна Федорівна працювала до останнього дня свого життя, з ним пов'язані основні етапи її наукового зростання, визначальні події в науковому житті та непересічні здобутки на ниві українського мовознавства. Її наукова діяльність відобразила розвиток структурної та математичної лінгвістики в українській академічній науці.

1969 р. світ побачив пробний зошит «Частотного словника сучасної української художньої прози», який Ніна Федорівна готувала разом з іншими співробітниками відділу під керівництвом В.С. Перебийніс. Цей новий для української лексикографії тип словника в двох томах вийшов друком у 1981 р. Він подав статистичну модель функціонування лексичної, граматичної, словотвірної, стилістичної систем української мови в прозових художніх творах українських письменників — майстрів слова ХХ ст. Ця праця творчо втілила ідеї, викладені 1967 р. в колективній монографії «Статистичні параметри стилів», яку співробітники відділу підготували під керівництвом В.С. Перебийніс разом з викладачами українських вишів.

1970 р. Н.Ф. Клименко успішно захистила кандидатську дисертацію на тему «Система афіксального словотворення сучасної української мови», за матеріалами якої 1973 р. в академічному видавництві «Наукова думка» вийшла друком однойменна монографія. У ній авторка ґрунтовно описала склад українських афіксів — префіксів і суфіксів, їхні позиційні та комбінаторні властивості в різних типах структур слів повнозначних частин мови, яким властиве розгалужене словотворення — іменників, дієслів, прикметників і прислівників. Здійснене дослідження дало їй змогу сформулювати важливі закономірності морфемної і словотвірної будови сучасного українського слова, за допомогою популярної в той час аплікативної породжувальної моделі С.К. Шаумяна змодельовати в цілому словотвірний потенціал українського афіксального словотворення.

Цей період також позначений участю Ніни Федорівни, вже визнаного фахівця з морфеміки, словотворення та морфології сучасної української мови, у створенні авторитетних колективних праць Інституту мовознавства ім. О.О. Потебні АН УРСР, які істотно теоретично поглибили й доповнили важливим фактичним матеріалом 5-томну академічну граматику «Сучасна українська літературна мова». Колектив Інституту мовознавства видавав цю фундаментальну працю за редакцією академіка І.К. Білодіда протягом 1969 — 1973 рр. У 1975 р. як підсумок даль-

шого вивчення проблематики, опрацьованої в томі «Морфологія» (К., 1969) цієї академічної граматики, із зосередженням уваги на дискусійних і малодосліджених явищах, було видано колективну монографію «Морфологічна будова сучасної української мови». У її створенні, крім Н.Ф. Клименко, взяли участь А.П. Грищенко, Н.М. Сологуб, Г.М. Гнатюк, Г.Х. Щербатюк, О.Ф. Пінчук, А.В. Лагутіна. Редактором монографії був М.А. Жовтобрюх. Перу Ніни Федорівни в ній належить розділ «Морфологічна будова композитів».

1979 р. колектив співробітників відділу структурно-математичної лінгвістики на чолі з М.М. Пешак видав монографію «Морфемна структура слова». Ніна Федорівна написала для неї розділи: «Способи класифікації словозмінних парадигм», «Сполучуваність ознак змінних прикметників у межах слова», «Структурні властивості словозмінних основ прикметників». Моделі української словозміни, подані в цій праці, згодом лягли в основу алгоритмів і програм аналізу та синтезу українських слів за допомогою комп'ютера. Вони увійшли до складу системи автоматичного морфологічного аналізу українського тексту, створеної у 80-х роках минулого століття співробітниками відділу структурно-математичної лінгвістики Т.О. Грязнухіною, Л.В. Орловою, Н.П. Дарчук, В.І. Критською, Т.К. Пузиревою, програмістами Т.І. Недозим, Л.Г. Братищенко, Г.В. Коленовим і В.М. Сорокіним. У 90-х роках ХХ ст. її було реалізовано в автоматичному редакторі українського тексту РУТА й автоматичному двомовному (українсько-російському та російсько-українському) перекладачі ПЛАЙ, добре відомих усім користувачам українського офісу в складі операційної системи WINDOWS.

Цього ж 1979 р. світ побачила ще одна колективна праця науковців Інституту мовознавства, в якій Н.Ф. Клименко взяла активну участь. Праця, яка на багато років визначила напрямки досліджень у галузі теорії і практики сучасної української дериватології — «Словотвір сучасної української літературної мови», книжка, що не увійшла до добре відомого всім, хто працює з українською мовою в Україні і поза нею, 5-томника академічної граматики «Сучасна українська літературна мова», проте фактично завершила це авторитетне видання. Для неї дослідниця написала розділ про способи творення складних слів — «Словоскладання. Аббревіація». На розмаїтому мовному матеріалі, застосувавши методи структурного аналізу мови та моделювання мовних об'єктів, вона розробила струнку і водночас всеохопну класифікацію кількакореневих слів за їхньою частиномовною належністю, способами творення, типами словосполук, з якими вони співвідносяться, формально-семантичною будовою, властивою композитам, юкстапозитам та аббревіатурам. Цей розділ заклав основу для ґрунтовного дослідження складних українських слів з використанням новітніх методів структурної та математичної лінгвістики — компонентного й трансформаційного аналізу, лінгвістичного моделювання і прогнозування, дефініційного методу й методу перифразування. Результатом поглибленого вивчення різних типів складних слів

в українській мові стала монографія Ніни Федорівни «Словотворча структура і семантика складних слів у сучасній українській мові», опублікована 1984 р. У 1985 р. за її матеріалами Н.Ф. Клименко захистила однойменну докторську дисертацію. У цій етапній для української дериватології праці дослідниця переконливо обґрунтувала висновок про те, що в творенні складних слів яскраво виявляє себе типологічна риса номінації української мови як мови флективної — провідна роль у ній синтетизму, творення однослівних позначень.

Кінець 70 — початок 80-х років минулого століття в українському мовознавстві, як і у світовому мовознавстві в цілому, ознаменований активним обговоренням проблем комп'ютеризації лінгвістичних досліджень, намаганням виробити єдиний підхід до формування фондів національних мов, що мають слугувати фактографічною та процедурною основою для їхнього наукового вивчення. Результатом цих дискусій і наполегливих наукових пошуків стали новаторські колективні монографії, створені у відділі структурно-математичної лінгвістики під керівництвом М.М. Пешак: «Формалізовані основи семантичної класифікації лексики» (К., 1982), «Лексична семантика в системі «людина-машина» (К., 1986) та «Український семантичний словник: Проспект» (К., 1990, рос. мовою), одним із провідних авторів яких виступила Н.Ф. Клименко. У цих дослідженнях вона зосередила увагу на пошуках способів і засобів моделювання взаємовідношень між різними підсистемами мови, взаємозв'язків лексичної і словотвірної семантики слів різної формальної будови й частиномовної належності параметрів систематизації слів за ознаками їхньої форми. Дослідниця спрямовувала свої зусилля на вдосконалення метамов словників різних типів, на створення формальних моделей семантики одиниць різних рівнів системи мови, з різними прагматичними функціями в тексті, а також на випрацювання концепцій словників, які на той час були відсутні в українській лексикографії. Результати цієї теоретико-методологічної праці Н.Ф. Клименко, її колег та учнів стали підґрунтям для укладання не лише низки комп'ютерних словників української мови — перших ластівок української комп'ютерної лексикографії, а й розроблення модулів морфологічного, синтаксичного та логіко-семантичного аналізу в системах автоматичного опрацювання українськомовних текстів, у технологіях формування й використання корпусів української мови.

У 1986 р. Н.Ф. Клименко очолила відділ структурно-математичної лінгвістики Інституту мовознавства ім. О.О. Потебні тоді ще АН УРСР і керувала ним до 2004 р. До останнього дня свого життя вона плідно працювала на посаді провідного наукового співробітника цього відділу вже в складі Інституту української мови НАН України. З 1988 р. під її керівництвом група співробітників відділу, до складу якої входили Л.І. Комарова, Є.А. Карпіловська, Н.В. Сніжко, Т.В. Іванова, Т.І. Недозим, розпочала нову планову тему «Автоматизація досліджень з морфології сучасної української мови». Це стало початком багаторічного вивчення, за допомо-

гою комп'ютера, морфемної та словотвірної підсистем сучасної української мови, створення українських електронних словників нового типу. Одним із провідних завдань цього колективу дослідників стало формування генерального реєстру українських слів у складі комп'ютерного морфемно-словотвірного фонду української мови у відділі структурно-математичної лінгвістики Інституту мовознавства ім. О.О. Потебні НАН України (у 2011 р. за рішенням Президії НАН України відділ було переведено до Інституту української мови, де й міститься нині цей фонд уже в істотно доповненій та оновленій версії). Згаданий реєстр охоплює відомості про морфемну будову, семантичні, формальні й функціональні (частотні, позиційні, комбінаторні) характеристики понад 170 тис. українських слів. На його основі за допомогою комп'ютера було укладено новий для української і в цілому слов'янської лексикографії частотно-валентний «Словник афіксальних морфем української мови», в якому всебічно описано 817 українських афіксів: 145 префіксів і 672 суфікси. Ніна Федорівна стала ідейною натхненницею укладення цього словника, разом з програмісткою Т.І. Недозим підготувала його префіксальну частину. У ній вона, за формальними ознаками префіксів, їхньою комбінаторною потужністю та здатністю до вираження різних граматичних значень, розробила й реалізувала алгоритм зведення варіантів префіксів до морфеми-інваріанта, визначила домінанти таких префіксальних рядів за кількісними показниками їхнього вживання у 130 тис. простих (з одним коренем) слів фактичної бази словника.

Попри всі особисті й суспільні проблеми непростих 90-х років минулого століття, Ніна Федорівна Клименко невпинно працювала. Спектр тем її публікацій тих років красномовно засвідчує широту її наукових пошуків, зацікавлень, неослабну жадобу пізнання мови та постійний рух до нових дослідницьких обріїв. 1991 р. у видавництві «Радянська школа» виходить книжка Н.Ф. Клименко для молоді «Як народжується слово», написана цікаво, жваво, дотепно, на величезному фактичному матеріалі. 2017 р. її в оновленому й доповненому вигляді ошатно перевидало видавництво «Академперіодика». 1993 р. — разом із І.Р. Вихованцем і Є.А. Карпіловською, за редакцією В.М. Русанівського, вона видає розширений курс самовчителя для російськомовних читачів «Вивчаємо українську мову», в якому пише розділ «Складні випадки словотворення». 1998 р. світ побачили одразу дві праці Ніни Федорівни, адресовані викладачам і студентам-україністам: підручник «Основи морфеміки сучасної української мови» (перевиданий 2000 р.) та посібник «Словотвірна морфеміка сучасної української літературної мови», підготовлений разом із Є.А. Карпіловською. Цього ж року завдяки фінансовій підтримці Державного фонду фундаментальних досліджень Міністерства науки України вдалося нарешті опублікувати «Словник афіксальних морфем української мови», укладений за допомогою комп'ютера ще 1991 р.

Початок ХХІ ст. для українського мовознавства відзначений подією особливої ваги. 2000 р. побачила світ перша в історії мовознавства енцик-

лопедія «Українська мова», роботу над якою було розпочато ще на початку 80-х років ХХ ст. На вихід цієї праці культурна українська громада чекала майже 10 років. Ніні Федорівні у ній належать близько 130 персоналій і статей із проблем словотворення та морфеміки української мови. На сьогодні вийшли друком вже друге (2004 р.) і третє (2007 р.) видання цієї енциклопедії, кожне з яких істотно доповнено новими важливими статтями з актуальних проблем українського мовознавства та новим цікавим ілюстративним матеріалом, новою науковою літературою.

Підсумком численних виступів і публікацій дослідниці 2000 — 2007 рр. з проблем української неології, а також виконання під її керівництвом протягом 2001 — 2005 рр. планової теми відділу структурно-математичної лінгвістики «Динамічні процеси в лексиці та словотворенні сучасної української мови», став розділ Н.Ф. Клименко «Роль словотворення у сучасній українській номінації» у виданій 2008 р. (за її редакцією) разом з її ученицями Є.А. Карпіловською та Л.П. Кислюк монографії «Динамічні процеси в сучасному українському лексиконі». Цю новаторську працю, виконану під керівництвом Ніни Федорівни та за її активної участі, високо оцінили колеги не лише в Україні, а й за кордоном. У докладній рецензії, опублікованій 2009 р. в авторитетному польському журналі «Славістичний щорічник» («Rocznik Slawistyczny») відома дослідниця польського словотвору К. Вашакова особливо відзначила запропонований у цьому дослідженні концептуальний та процедурний апарат аналізу різних типів мовних інновацій. На її думку, монографія збагатила слов'янську неологію не лише узагальнювальними спостереженнями та висновками, а й докладними відомостями про зміни в лексиконі сучасної української мови, які могли з'явитися лише в праці, присвяченій окремій мові.

У вересні цього ж року з доповіддю «Диференційні та інтеграційні процеси в лексиці і словотворенні сучасної української мови» у рамках програми XIV Міжнародного з'їзду славістів в Охрид (Македонія) вона виступила на засіданні тематичного блоку «Динаміка та стабільність лексичних і словотвірних систем слов'янських мов».

До програми з'їзду цей тематичний блок було включено за поданням Комісії зі слов'янського словотворення при Міжнародному комітеті славістів. Активна участь Ніни Федорівни в її роботі упродовж 2004 — 2018 рр. — не лише окрема яскрава сторінка її особистої біографії, а й важливий етап в інтегруванні здобутків української академічної дериватології, морфеміки, зіставного та контрастивного мовознавства в загальнослов'янський науковий контекст. За ці роки в томах наукових праць Комісії Ніна Федорівна опублікувала 12 статей з різних актуальних проблем сучасного слов'янського словотворення. У центрі її уваги незмінно перебувала українська мова, тенденції її розвитку та функціонування в зіставленні з іншими слов'янськими мовами, а також з німецькою та новогрецькою мовами, які вона досконало знала. Особливу її увагу привертала роль словотворення у мисленнєвій діяльності людини, специфіка національ-

номовної категоризації світу. Її ґрунтовні новаторські дослідження, присвячені категоріям часу і простору, кількості та демінутивності, завдяки зіставленню з іншими мовами відкрили важливі механізми українського мовомислення, уявили самобутні риси української номінації, «ословлення» загальнолюдських понять.

У 2011 р. вчені України та колеги за кордоном святкували 100-річчя від дня народження А.О. Білецького. 2013 р. так само урочисто українські науковці, освітяни та їхні колеги в Греції, на Кіпрі й в інших країнах, відзначили 85-річчя від дня народження дружини А.О. Білецького, блискучої дослідниці-елліністки, перекладачки і педагога Т.М. Чернишової. Разом зі своїми учнями Є.А. Карпіловською та А.О. Савенком Ніна Федорівна підготувала до друку ошатні томи вибраних праць своїх незабутніх Учителів. Вони вийшли друком, відповідно, у 2012 та 2013 рр. в Києві у Видавничому домі Дмитра Бураго за фінансової підтримки Посольства Греції в Україні. Оприлюднення наукової спадщини своїх Учителів, їхню активну присутність у сучасному духовному житті українського суспільства, Н.Ф. Клименко вважала надзвичайно важливими для підтримання тяглості культурної традиції нашого народу, для розвитку ідей і концепцій української науки. Їй була дуже близька ідея нерозривності пізнання, постійного звернення до його національних і світових джерел, що втілена у гаслі наших неокласиків «Ad fontes!».

Свідченням високої оцінки здобутків Н.Ф. Клименко на різних ділянках української науки й освіти стали високі нагороди України та Греції. Президія НАН України у 2009 р. нагородила її відзнакою Національної академії наук України «За наукові досягнення», а Салоніцький університет імені Аристотеля увінчав її золотим вінком за внесок у викладання новогрецької мови і пропаганду грецької культури в Україні. 2013 р. Грецька Республіка за визначні заслуги в розвитку духовних і культурних зв'язків між Україною й Грецією та за виняткові досягнення і відданість Грецькій Освіті, нагородила Н.Ф. Клименко високою урядовою нагородою — Орденом Добродієвості (Τάγμα της Ευλοΐας). Цим орденом Греція нагороджує лише жінок, своїх громадянок та іноземок, за заслуги перед Грецією та внесок у розвиток грецького суспільства і культури.

В останнє десятиліття світ побачила низка праць, важливих для наукового вивчення української мови, здійснених під керівництвом Н.Ф. Клименко або за її участі. 2011 р. вийшов друком перший в українській лексикографії «Граматичний словник сучасної української літературної мови. Словозміна». Його уклав колектив співробітників відділу структурно-математичної лінгвістики Інституту української мови НАН України в складі В.І. Критської (керівник), Т.І. Недозим, Л.В. Орлової, Т.К. Пуздирєвої та Ю.В. Романюк. Н.Ф. Клименко здійснила наукове редагування цієї новаторської фундаментальної праці, яка вперше подала всебічний опис моделей відмінювання слів різних частин мови, правила граматики українського формотворення.

2017 р. у серії Інституту української мови «Студії з українського мовознавства» видано дві важливі пісумкові праці Н.Ф. Клименко — її індивідуальну монографію «Українська біологічна термінологія кінця XX — початку XXI ст.» й розділ «Детермінування та термінування лексики в сучасній українській мові» у колективній монографії «Вплив суспільних змін на розвиток української мови». Прикметну рису цих досліджень становить пильна увага авторки до підстав і способів систематизації мовних фактів у свідомості сучасного українця — фахівця у певній галузі наукового знання і звичайного носія мови, шляхів втілення у слові, словосполучці, висловленні найтонших, найпримхливіших поворотів і відтінків думки, знань людини про саму себе, суспільство, фізичний і духовний світ. Невипадково її так приваблювали філософія, соціальна педагогіка, біологія, інформатика. До актуальної проблеми відновлення національної самобутності українського словотворення, зокрема термінотворення, Н.Ф. Клименко незмінно підходила з позицій логіки внутрішньої організації системи сучасної української мови, її структури, утім, розглядаючи їх у широкому суспільно-культурному, когнітивному та комунікативному контексті, у контактах з іншими давніми і новими мовами.

Три останні роки життя дослідниця самовіддано й напружено працювала в складі робочої групи, яка готувала проєкт нової редакції «Українського правопису». Наука ніколи не була для Ніни Федорівни Клименко заняттям кабінетним, відстороненим від нагальних потреб і запитів суспільства. Вона і в справі вдосконалення українського правопису, повернення йому національного «обличчя», попри те, що Національна академія наук України не ввела її, члена-кореспондента зі спеціальності «мовознавство», до складу Національної правописної комісії, відгукнулася на заклик колег і потужно долучилася до розв'язання складних правописних проблем. Цим вчинком Ніна Федорівна знову довела, що для неї незмінно важливими й цікавими були справа, Наука, а не докола наукова метушня. Разом із тим вона не жаліла себе, коли ця метушня намагалася підмінити собою справжню науку і науковців.

30 серпня 2018 року невідомою хвороба, з якою Ніна Федорівна мужньо боролася впродовж багатьох років, на 79-му році перепинила плін її земного життя. Однак з нами світла пам'ять про неї, шляхетну і мужню людину, талановиту дослідницю, яка була непохитно віддана рідній землі, її мові й культурі, невтомно та плідно працювала для їхнього розвитку й процвітання. З нами її праці, учні, послідовники й однопідумці. Наш обов'язок не лише зберегти наукову спадщину Ніни Федорівни Клименко, а й осмислити та розвинути її ідеї, продовжити справу вивчення системи та структури української мови, для якої вона так багато зробила, відповідати в науці і повсякденному житті її мудрому заповіту — жити й працювати по совісті, шанувати людей, берегти і захищати один одного, свою справу, плекати рідну мову та культуру, традиції академічної Науки.

Статтю отримано 24.09.2018

Ievgeniia Karpilovska

Institute of the Ukrainian Language of National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv

THE HISTORY OF SCIENCE THROUGH THE BIOGRAPHY OF SCIENTIST:

NINA FEDORIVNA KLYMENKO (22.10.1939 — 30.08.2018)

The article is devoted to the memory of Nina Fedorivna Klymenko, a prominent Ukrainian linguist, correspondent member of the National Academy of Sciences of Ukraine. Her life and scientific path are significant for the development of Ukrainian academic structural and mathematical linguistics, derivatology and morphemics, comparative-typological and contrastive linguistics. The scientific heritage of the researcher over 54 years of her scientific activity shows the logic of development of these areas of scientific knowledge in Ukraine as well as on the material of the Ukrainian language in comparison with other Slavic and non-Slavic languages. They demonstrate the development of many her ideas, the results of analysis of language data which enriched the theoretical, methodological and procedural apparatus of these sciences not only in Ukraine, but also abroad.

Keywords: *history of science, structural linguistics, mathematical linguistics, derivatology, morphemics, terminology.*

УДК 81'373.421

Олена Дюндик

Інститут української мови НАН України, м. Київ

**МІЖНАРОДНА НАУКОВА ШКОЛА-СЕМІНАР
«МЕТАМОВИ СЛОВНИКІВ РІЗНИХ ТИПІВ:
БУДОВА ТА ЗАСТОСУВАННЯ»**

5 — 6 червня 2018 р. у рамках програми виконання спільних дослідницьких проектів Інституту української мови НАН України та Інституту славістики Польської Академії наук «Онлайн-бібліографія світового славістичного мовознавства» й «Лексичні, словотвірні і фразеологічні інновації в сучасних слов'янських мовах» в Інституті української мови НАН України відбулася Міжнародна наукова школа-семінар *«Метамови словників різних типів: будова та застосування»*. Офіційними організаторами школи-семінару виступили Інститут української мови НАН України, Інститут славістики Польської АН, Польський комітет славістів, Комісія з лінгвістичної бібліографії при Міжнародному комітеті славістів.

Координатор проекту з української сторони проф. Є.А. Карпіловська запропонувала поєднати наукові доповіді з проведенням майстер-класів відомих фахівців, орієнтованих на виконання різних мовознавчих завдань. Оскільки минулого року така форма роботи виявилася плідною і здобула схвалення всіх учасників заходу, цього року було вирішено провести засідання в тому ж форматі. У роботі школи-семінару взяли участь виконавці проектів з польської та української сторони, а також науковці з інших наукових установ і закладів вищої освіти Києва, Львова, Луцька, Житомира, Слов'янська, Черкас.

Цьогорічна червнева школа-семінар у Києві стала вже п'ятим заходом за час виконання згаданих проектів: 20 —

© О.А. ДЮНДИК, 2018

21 квітня 2016 р. у Києві відбувся Міжнародний науковий семінар «Мови Європи в стані оновлення», 5 — 6 вересня 2016 р. у Варшаві пройшла Міжнародна наукова конференція «Славістика в цифровому просторі», 13 — 14 червня 2017 р. в Києві відбулася Міжнародна наукова школа-семінар «Бази даних і системи для потреб сучасного мовознавства», 8 вересня 2017 р. у Варшаві пройшла міжнародна наукова конференція «Довкола інформаційно-пошукових систем і словотворення».

Вступне слово на цьогорічній Міжнародній школі-семінарі виголосив директор Інституту української мови НАН України проф. П.Ю. Гриценко, який вказав на перспективність міжнародної співпраці славістів України та Польщі. Учений підкреслив важливість лексикографічних праць для лінгвістичних досліджень і висловив сподівання, що така співпраця сприятиме зміцненню традицій школи лексикографії в Україні, а також буде корисною під час пошуків нових типів і форм словників.

Ранкове засідання 5 червня було відкрито доповіддю керівника Лабораторії комп'ютерної лінгвістики Інституту філології КНУ імені Тараса Шевченка проф. **Н.П. Дарчук** (Київ) «Інформаційні ресурси тезауросотворення», що стосувалася досвіду укладання електронного тезауруса української мови на базі власних розробок та напрацювань у галузі комп'ютерної лінгвістики. Доповідь координатора спільних проектів з польської сторони д-ра **П. Ковальського** (Варшава) «Конфронтативний опис польської та словенської мовної термінології» стосувалася теоретичних проблем опису лінгвістичної термінології у сучасних словниках, а д-р **М. Фастин** (Варшава) у доповіді «Методологія розроблення словникових ремарок на прикладі неологізмів С. Лема» основну увагу приділив практичним питанням ремаркування нових слів у словнику неологізмів, над яким він працює. **В.В. Жуковська** (Житомир) у доповіді «Структура і принципи укладання навчального англо-українського словника академічного мовлення (пілотний проект)» поділилася з учасниками школи-семінару досвідом укладання двомовного словника, що надає інформацію про специфіку англomовного академічного письмового мовлення, зокрема про англійські відповідники певних конструкцій, формул мовного етикету, що вживаються в українському науковому дискурсі. **Я. Банасяк** (Варшава) у доповіді «Синтаксичні властивості безсполучникових показників причиново-наслідкових відношень у польській та болгарській мовах у лексикографічному аспекті» представив порівняльне дослідження ремаркування причиново-наслідкових зв'язків у польській та болгарській лексикографічній традиції. **В.Ф. Старко** (Луцьк) у доповіді «Проблеми метамови в англomовній лексикографії» ознайомив присутніх із відмінностями в структурі лінгвістичного опису словників англійської та української мови, означив принципи роботи укладачів провідних словників англійської мови (Oxford Publishing, Longman, Webster) з аудиторією користувачів словників.

Вечірнє засідання відбувалося у форматі доповіді-презентації «Проблеми укладання сучасних термінологічних словників» старш. наук. спів-

роб. Інституту теоретичної фізики ім. М.М. Боголюбова НАН України **О.Д. Кочерги** (Київ). Свою увагу вона зосередила на спільно укладених із Є. Мейнаровичем «Українсько-англійському словнику природничих термінів із префіксом **не-**» (Київ, 2000) та «Англійсько-українсько-англійському словнику наукової мови (Фізика та споріднені науки)» у двох частинах (Вінниця, 2010). О.Д. Кочерга подала результати системного вивчення природничих терміносистем української мови, висвітлюючи їхні вади та пропонуючи більш властиві автентиці українського мовомислення. Ці терміни дослідниця вишукує в текстах, а також у словниках 20 — 30 рр. ХХ ст. Запропонований матеріал викликав жваву дискусію серед присутніх, що доводить актуальність і запитаність порушеної теми.

Ранкове засідання 6 червня відкрила **М.В. Жуйкова** (Луцьк) із доповіддю «Лексикографічне опрацювання дієслів: давні труднощі, нові тенденції», в якій розкрила проблеми опису дієслів у тлумачних словниках української та інших мов. Доповідачка звернулася до аналізу тлумачення дієслів *чекати* / *очікувати*, показавши різні підходи укладачів словників до опису їхньої семантики. **Л.В. Сегін** (Слов'янськ) у доповіді «Українська пунктуація: здобутки, проблеми, перспективи опису та кодифікації» подав глибокий аналіз історії формування української пунктуації, а також указав на перспективи її опису й кодифікації у спеціальних посібниках навчально-методичного спрямування та в «Українському правописі». **О.М. Тищенко** (Київ) представила в доповіді «Лексична картотека: проект електронної системи» проект спеціальної комп'ютерної програми «Лексична картотека української мови», відзначила тяглість традиції роботи з упорядкування лексики в Національній академії наук України від паперової лексичної картотеки, створеної у 1918 р., до сучасного електронного ресурсу, що міститиме як архівну так і новітню картотеку слів, наголосила на важливості створення такої бази для укладання словників української мови ХХІ ст. **Ю.В. Романюк** (Київ) у доповіді «Склад метамови «Пояснювального граматичного словника українських дієслів» запропонувала формат статті нового типу граматичного словника — пояснювального, який унаочнював би не лише граматичну, а й лексичну семантику дієслівної лексики. **О.А. Дюндик** (Київ) у доповіді «Паралельний корпус текстів як джерело для укладання словника мови перекладача (на матеріалі перекладів А. Перепаді)» представила проект паралельного корпусу творів А. Камю в перекладі А. Перепаді та продемонструвала можливості такого корпусу під час укладання словника мови перекладача. **Є.А. Карпіловська** (Київ) виступила з доповіддю «Засоби експлікації семантики у морфемних та словотвірних словниках», у якій розкрила можливості й особливості представлення семантики слів у словниках цих типів.

На вечірньому засіданні 6 червня з доповіддю-презентацією «Фундаментальний «Словник української мови ХVІ — першої половини ХVІІ ст.» як платформа для коротких історичних словників: історія мови і комбінаторика» виступила старш. наук. співроб. Інституту українознавства

ім. І. Крип'якевича **Г.М. Дидик-Меуш** (Львів). Доповідачка ознайомила присутніх з етапами та особливостями роботи львівських лексикографів над історичним «Словником української мови XVI — першої половини XVII ст.», докладно зупинилася на власній концепції створення історичного словника лексичної сполучуваності. Реалізацію цієї концепції вона продемонструвала на прикладі історичного словника сполучуваності назв природних об'єктів ландшафту «Українські краєвиди XVI — XVIII століть» (Львів, 2015).

У підсумковому слові координатори проектів «Онлайн-бібліографія світового славістичного мовознавства» і «Лексичні, словотвірні та фразеологічні інновації у слов'янських мовах» д-р **Павел Ковальський** та проф. **Є.А. Карпіловська** подякували всім учасникам Міжнародної наукової школи-семінару за виголошені різнопланові доповіді та жваве обговорення, підкреслили важливість розвитку співпраці науковців України і Польщі й висловили надію на те, що такі школи-семінари в Інституті української мови НАН України перетворяться на добру традицію, оскільки вони збагачують учасників новими знаннями про мову і надають можливості для професійного обговорення наукових здобутків.

Статтю отримано 26.06.2018

Olena Diundyk

Institute of the Ukrainian Language of National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv

THE INTERNATIONAL SCIENTIFIC SCHOOL-SEMINAR “METALANGUAGES OF THE DICTIONARIES OF DIFFERENT TYPES: STRUCTURE AND USE”

On the 5th and 6th of June, 2018 the Institute of Ukrainian Language of the National Academy of Sciences of Ukraine hosted the International Scientific School-Seminar “Metalanguages of the Dictionaries of Different Types: Structure and Application”. This seminar was held as a part of joint research projects between the Institute of the Ukrainian Language of the National Academy of Sciences of Ukraine and the Institute of Slavic Studies of the Polish Academy of Sciences “Online Bibliography of World Slavonic Linguistics” and “Lexical, word formation and phraseological innovations in modern Slavic languages”. The review provides an overview of the main reports and topics that were considered during the workshop.

Keywords: *Slavic languages, lexicology, lexicography, the Institute of the Ukrainian Language.*

УДК 811.161.2 – 051

Олег Баган

Дрогобицький державний педагогічний університет ім. Івана
Франка, м. Дрогобич

ПАМВО БЕРИНДА І ЙОГО ДОБА: КУЛЬТУРОСОФСЬКІ УРОКИ

17 жовтня 2018 р. у Самбірському педагогічному коледжі ім. І. Филипчика відбулася **Всеукраїнська науково-практична конференція**, присвячена визначній постаті давньої української культури — Памву Беринді: **«Феномен Памва Беринди крізь призму його доби: лінгвістичні та історико-культурологічні тлумачення»**. Ініціатором і співорганізатором цього наукового заходу виступив Дрогобицький педагогічний університет ім. І. Франка, зокрема його філологічний факультет, кафедра української мови і кафедра української літератури та теорії літератури. Конференція була присвячена світлій пам'яті професора Василя Німчука (1933 — 2017) — видатного українського мовознавця, знаного історика мови, першого публікатора лексикографічної праці П. Беринди — «Лексикона словенороського» 1627 р.

У роботі конференції взяли участь науковці зі **Львова** (І. Фаріон, З. Бичко, Н. Багнюк, Ю. Осінчук, Г. Дидик-Меуш), **Києва** (Л. Гнатюк, Г. Наєнко, Н. Пуряєва, О. Суховій, О. Ніка), **Івано-Франківська** (В. Грещук), **Дніпра** (О. Литвинюк), група філологів із **Дрогобича** (К. Іваночко, М. Федурко, В. Котович, В. Винницький, І. Дмитрів, О. Баган), музикознавець Ю. Медведик та дрогобицькі історики, які висвітлили цікаві сторінки історії Самбора й Самбірщини (С. Біла, І. Смуток, Л. Смуток, Ю. Стецик, В. Галик).

Це була перша в україністиці наукова конференція, спеціально присвячена постаті Памва Беринди. Місто Самбір

© О.Р. БАГАН, 2018

не випадково обрано місцем проведення конференції, адже, за одним із припущень, П. Беринда походив із с. Чайковичі (Самбірський р-н Львівської обл.) або його околиць. Оскільки біографія Памва¹ Беринди (бл. 1555 — 1632) майже невідома (учений нічого не повідомляв про своє життя, а офіційних документів про нього збереглося обмаль), щодо його походження існують лише припущення. Так, згадана гіпотеза В. Німчука про те, що П. Беринда — вихідець із Чакович, була висловлена з огляду на присутність у перекладній частині «Лексикона» значної кількості карпатських (бойківських) діалектних елементів та на факт поширення на Самбірщині прізвища *Беринда*. Крім того, учений аргументовано заперечив версії про неукраїнське походження Беринди. Цікавим підтвердженням гіпотези В. Німчука стали матеріали К. Іваночка, який, аналізуючи «Лексикон», спостеріг, що система дієслівного наголосу у ньому відповідає акцентній системі бойківських говорів.

Спроба академічної актуалізації постаті П. Беринди і його спадщини вельми актуальна, оскільки сама доба кінця XVI — початку XVII ст., її культурно-ідеологічні здобутки надзвичайно значущі й вічно «живильні» для української нації. Памво Беринда перебував у центрі ідейно-релігійних та культурно-естетичних рухів, що змінили духовно-інтелектуальне життя української нації, означили масштабні цивілізаційні тенденції, які згодом трансформували обличчя цілої Східної Європи. Унаслідок поступового проникнення ідей Ренесансу й гуманізму на схід Європи після Люблінської унії 1569 р., за якою великі терени України — Волинь, Полісся, Поділля, Київщина, Сіверщина — увійшли до складу Речі Посполитої, в руському суспільстві завирували процеси індивідуального й громадянського самоствердження, активних релігійно-конфесійних перетворень, поглиблення етнічної самосвідомості.

Україна того часу, за історіософською теорією А. Дж. Тойнбі, опинилася перед великим Викликом, який полягав у наступі світської ідеології гуманізму, релігійних ідей католицизму й протестантизму, значної політичної переваги польської шляхти, дуже войовничої та перейнятої духом експансії, що спричинило появу нових правових, соціальних, господарських, етнічних стосунків, стимульованих ідеями раціоналізму та сцієнтизму — в дусі Ренесансу й Контрреформації, нового імперіалізму — в дусі західноєвропейської свідомості конкістадорства.

Центральним регіоном, який прийняв цей виклик і сам пробудився до великої культуротворчої і націєтворчої праці, стала Галичина. На той час це був найбільше *окциденталізований* регіон України, в ньому вже зародилася нова, середньоевропейська, свідомість і ментальність, і тому саме він став своєрідною «цивілізаційною лабораторією» перебудови всієї України за моделями Європи. До слова, місто Самбір тоді відігравало не останню роль у зазначених процесах. Так, у XVI ст. тут народився латиномовний поет і гуманіст Григорій Чуй-Русин (Самбірчик), діяла братська

¹ Світське ім'я — Павло.

школа, вирувало церковне життя. Саме із Самбірщини походять козацькі гетьмани — П. Сагайдачний і М. Жмайло.

Загалом, Самбірщина належала до культурної зони стародавнього міста Перемишля, яке тоді відіграло надзвичайну роль у піднесенні культури й самосвідомості українства. Через середньоевропейську свідомість українці ставали щораз більше дисциплінованими в громадянському сенсі, відкритими до західних духовних і культурних віянь, більше націленими на творчість та інтелектуальну активність. Як не парадоксально, але перехід великої частини етнічних українських земель до складу єдиної Речі Посполитої з-під юрисдикції Великого князівства Литовського, яке відтепер зосередилося в основному на землях нинішньої Білорусі, породив позитивні процеси для руського народу, який перед тим, в XIV — на початку XVI ст., перебував переважно у стані *самозаспокоєння* та *історичної пасивності* (І. Франко). Тепер же українство зіткнулося з напливом велетенської маси гоноровитого польського лицарства, польської урбаністичної культури ренесансного типу, яка переживала період особливого піднесення, перед наступом добре організованих католицьких орденів, шкіл і колегій, інтелектуальними атаками зухвалих і зверхніх протестантів, які приносили на ортодоксальний схід Європи ідеї свободи особистості, вільної розмови з Богом, зацікавлення новими науковими теоріями, вчили перекладати Святе Письмо рідними мовами. Десятки й сотні тисяч українців були ніби вирвані із затишного світу традиції й поставлені перед чимось Величним, Складним, Багатобарвним. І у відповідь патріархальний світ поствізантійської Русі наповнився новими подіями й тенденціями: до щораз ширших зацікавлень західною культурою, відкриття книжності і книгодрукування, до освітніх організацій, інтелектуальних диспутів і войовничих поривів.

Вирішальною подією стала Унія 1596 р. і загальні унійні рухи, що їх почали стимулювати одночасно польські церковні та політичні вищі кола й верхівка Руської православної церкви, яка усвідомила потребу докорінної реформації Церкви й церковного життя поспільства для виходу з кризи, спричиненої абсолютною відсталістю візантійсько-православних традицій. Спочатку активність проунійних інтелектуалів Церкви — Іпатія Потія, Михайла Рогози, Вельямина Рутського, Йосафата Кунцевича — перемогла, їм вдалося створити Унійну Церкву (Берестейський собор 1596 р.), яка почала швидко розбудовуватися й поширювати свої впливи. Особливо успішною її діяльність була в Білорусі. Однак цей виклик породив антитезу — *православну оборону й контратаку*. Це стало найпотужнішим ідейно-моральним та культурно-інтелектуальним зіткненням епохи, яка закінчилася тривалими і кривавими війнами Хмельниччини та доби Руїни. Постали «дві Русі», які ненавиділи одна одну, які по-різному дивилися на майбутнє України: якщо уніати бачили Русь окциденталізовану, просвічену, в колі оновленої постренесансної Європи, то православні, під впливом грецьких церковників, плекали візію «єдиного православного світу», незважаючи на те, що цей світ був майже ілюзією,

адже всі православні країни, крім Московії, перебували тоді під владою мусульман чи католиків.

Наприкінці XVI ст. православні діячі почали об'єднуватися і творити, часто за католицькими зразками, різні дієві форми культурної самоорганізації (наприклад, братства). Тут лідерами стали три головні суспільні категорії: руська аристократія і шляхта на чолі з князем К. Острозьким, частина вищого церковного клиру та міщанство кількох найрозвинутіших міст — Львова, Перемишля, Луцька, Острога, Кам'янця, Києва. Так з'явилися зі своїми гуртками богословів і вчених, друкарнями й школами Острозька колегія (академія), низка міських братств на чолі з Львівським Ставропігійським братством, кілька друкарень під егідою заможних православних родин, Київська братська школа (майбутня Києво-Могилянська академія), а також велика група нових інтелектуалів — церковних і культурних діячів: брати Стефан і Лаврентій Зизанії, Герасим і Мелетій Смотрицькі, Дем'ян Наливайко, Іван Вишенський, Юрій Рогатинець, Христофор Філарет, Захарія Копистенський, Тарасій Земка, Йов Борецький, Єлисей Плетенецький, Касіян Сакович та ін. Вони розгорнули широку агітацію за повернення до питомо православних традицій, виступали проти католицизму та впливу нових ідей. Отже, більша частина українства стала будувати національну ідентичність на суто православній традиції, на концепції опору західним культурним віянням. Особливо посилилися позиції православних, коли нова політична сила — запорозькі козаки на чолі з гетьманом П. Конашевичем-Сагайдачним активно підтримали «православний ренесанс». Зрозуміло, що ці захисники православ'я не усвідомлювали тоді, що штовхають країну й народ у велику цивілізаційну пастку — в обійми православної Московії, яка якраз переживала період трансформації й нового піднесення. Навіть більше: в середовищі православних зародилася ідейна тенденція першої фази українського москвофільства, лідером якої став галичанин, митрополит Йов Борецький (цю тему на конференції яскраво розкрила д.ф.н. І. Фаріон). Двома ж наступними фазами розвитку москвофільства можна вважати галицький москвофільський рух XIX ст. і націонал-комунізм Наддніпрянщини XX ст.

У такій формі православна ідеологія стала злим фатумом для України, який повів її до тяжкої поразки самостійницьких ідей після Б. Хмельницького і до витворення патологічної малоросійської суспільної ментальності.

Памво Беринда був тим свідомим «простим» українцем, який на повні груди вдихнув свіже повітря національного піднесення кінця XVI ст. Очевидно, здобувши освіту у Львівській братській школі, він приєднався до православного культурницького руху. Спочатку працював під покровительством аристократів і князів Церкви братів Балабанів — Федора й Гедеона, які мали свої друкарні у Стратині та Крилосі (нині Галицький р-н Івано-Франківської обл.). Там він виявив себе як редактор, гравер та видавець. Якийсь час П. Беринда жив у Перемишльського єпископа Михайла Копистенського і навіть написав родовід Копистенських.

Після смерті обох меценатів він повернувся до Львова, постригся у ченці під іменем Памво (варіант — Памва) та протягом 1613 — 1619 рр. викладав там у братській школі. У 1616 р. написав збірку віршів «На Рождество Господа Бога...», присвячену православному єпископові Єремії Тисаровському. У цих творах вперше з'являються елементи живої розмовної мови.

Очевидно, на той час П. Беринда завоював собі авторитет як книгодрукар, митець, учитель. Саме тому його запросив до Києва архимандрит Києво-Печерської лаври Єлисей Плетенецький, теж галичанин за походженням. Це був час, коли Православна Церква виходила на вирішальний етап свого піднесення, тож талановитий філолог опинився на гребені її культурницьких та ідейних успіхів. М. Грушевський називав цей період впливу галичан на загальноукраїнські культурно-церковні процеси «першим нашествієм» галичан на Київ, яке оформило духовно-національну єдність українського простору.

У Києві П. Беринда видав із власними передмовами три знакові книги: «Анфологійон» (1619), «Номоканон» (1620) і «Тріодіон» (1627). Він стає відомий як перекладач, викладає у Київській братській школі. У 1620 р. особисто Патріарх Константинопольський Феофан надав йому звання протосингела (помічника зі стратегічних питань), що свідчить про особливу роль П. Беринди в колі київських православних інтелектуалів. Згодом він став архітепографом (керівником) Києво-Печерської друкарні.

Найзнанішою працею П. Беринди є його «Лексикон словенороський» (1627), що став знаковою культурно-філологічною подією епохи. Тут виявився його талант поліглота, лексикографа, мислителя; тлумачні статті до слів, післямова й передмова містять низку етимологічних, культурологічних, богословських роздумів автора. Цей словник став продовженням певної лексикографічної традиції: на той час уже існували «Лексис... просто» (1580-ті рр.) невідомого автора та «Лексис сиріч реченія» (1596) Лаврентія Зизанія, теж, до речі, галичанина.

«Лексикон» П. Беринди містив майже 7000 слів і був удвічі більшим за «Лексис» Л. Зизанія. Це був не просто словник, а своєрідний *ідейно-філологічний маніфест української (руської) своєрідності, самоідентифікації, програма культурологічної праці*. Це була спроба вивести староукраїнську мову на міжнародний культурний рівень, утвердити її самоцінність і рівноправність серед європейських мов. Автор ніби любить виразність рідної мови, її глибинними сенсами та своєрідністю лексики. «Лексикон» здобув міжнародне наукове визнання: він вплинув на розвиток лексикографії в Росії, Румунії (тут староукраїнська літературно-книжна мова розвивалася ще до кінця XVII ст.), Польщі. У російському церковному середовищі «Лексикон» був популярний і в XIX ст. (Про мовне багатство та особливості словника П. Беринди доповіли д.ф.н. Г. Наєнко та к.ф.н. Н. Пуряєва).

З іншого боку, життя і діяльність Памва Беринди ніби відображають цивілізаційну картину України, в якій західні (католицькі) й східні (візан-

тійсько-православні) впливи переплітаються. Цивілізаційний розлом пройшов, можна сказати, по самому серцю українства. Духовні, інтелектуальні, культурно-естетичні інтенції, що їх реалізували часто опановані лише емоціями діячі нашої Церкви і культури, тягнули Україну в різні боки, розшарпували її ментальні основи, дезорганізували соціально і національно. П. Беринда був одним із тих церковних діячів, які більше віддавалися *релігійно-конфесійній програмі*, не відчуючи *національної основи* українства. У цьому полягала трагічна суперечність і проблема доби кінця XVI — початку XVII ст. Національна ідеологія українців була ще невиробленою, неміцною, неусвідомлюваною, тому як пріоритет вони вибирали *православний космополітизм*, ігноруючи принципи національної світобудови. Тому вже найближчі послідовники П. Беринди легко пішли служити духовно й ідейно Москві, бо «вона єдиновірна» (найбільші культурники другої половини XVII ст. — від Лазаря Барановича до Феофана Прокоповича — вже були духовними «москвофілами»). За це згодом мільйони українців поплатилися жакіттями Руїни та терору з боку Російської імперії у XVII — XVIII ст., двома століттями рабства і національних принижень аж до початку XX ст. (Цієї проблематики торкнувся у своїй доповіді к.ф.н. О. Баган).

Тож наукова конференція у Самборі була спробою неупередженого вивчення й аналізу складних перипетій долі неймовірно талановитого, як на свій час, мовознавця й культурника, який став одним із лідерів «православного ренесансу». Памво Беринда був сином своєї доби і переймався почуттями й прагненнями своєї розбитої та охопленої хаосом молоді нації. Його філологічний подвиг став прикладом високого служіння і шляхетного *інтелектуального поривання*, яке Іван Франко вважав найвищою ознакою *історичного горіння* нації. І цей подвиг ми повинні переосмислювати, учитися на його відкриттях і перейматися його натхненнями.

Статтю отримано 31.10.2018

Oleg Bahan

Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University, Drohobych

THE AGE OF PAMVA BERYNDA: CULTURESOPHICAL LESSONS

The article tells about the outstanding Ukrainian linguist, church figure, editor and publisher, who worked on the verge of the 16th-17th centuries. It considers the problems of restructuring of Ukrainian national culture and self-consciousness. The article explains the difficulties of the confrontation between the Orthodox and Uniates in Ukrainian society of that period. There's a deep analysis of the contradictions of the epoch and features of the Orthodox ideology.

Keywords: church, the Orthodox church, Uniates, Halychyna, civilization, "Lexicon Slovenorossky", philology.

УДК 811.16:004.9

Алла Таран

Черкаський національний університет

імені Богдана Хмельницького, м. Черкаси

МІЖНАРОДНА НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ «МОВОЗНАВСТВО І СИСТЕМИ СЛАВІСТИЧНОЇ БІБЛІОГРАФІЧНОЇ ІНФОРМАЦІЇ — СЬОГОДНІ Й ЗАВТРА»

Міжнародна наукова конференція «Мовознавство і системи славістичної бібліографічної інформації — сьогодні й завтра», що відбулася у Варшаві 4 — 5 жовтня 2018 року, є традиційним заходом, який Інститут славістики ПАН організовує разом зі Славістичною фундацією, Комісією з лінгвістичної бібліографії при Міжнародному комітеті славістів, Робочою групою «Цифрова славістика» консорціуму DARIAH-PL — польської науково-практичної інституції з цифрової гуманітаристики. Інститут української мови НАН України з Польською академією наук пов'язує давня співпраця, яка з 2015 р. триває в рамках Угоди про наукове співробітництво між двома академіями. У 2018 р. продовжено виконання двох спільних наукових проєктів: «Онлайн-бібліографія світового славістичного мовознавства» і «Лексичні, словотвірні та фразеологічні інновації в сучасних слов'янських мовах» (координатори — д-р П. Ковальський і д.ф.н., проф. Є. Карпіловська).

Протягом двох днів відбувалося активне обговорення ключових теоретичних і практичних проблем створення й розбудови сучасних інформаційно-пошукових бібліографічних систем із гуманітаристики, передусім питань поповнення та впорядкування мови ключових слів Базисного слов'янського мовознавства iSybislaw. Міжнародна наукова

© А.А. ТАРАН, 2018

конференція об'єднала вчених з Білорусі, Болгарії, Польщі, Росії, Словаччини, України, Чехії, які працюють у галузі цифрової гуманітаристики. На секційних засіданнях було виголошено 17 доповідей.

На початку конференції голова Центру славістичної інформації Інституту славістики ПАН д-р П. Ковальський закликав присутніх вшанувати хвилиною мовчання світлу пам'ять члена-кореспондента НАН України, доктора філологічних наук, професора Ніни Федорівни Клименко, Людини з великим серцем і щедрою душею, видатного вченого-славіста, яка впродовж тривалого часу брала активну участь у науковій співпраці з Інститутом славістики ПАН.

Із вітальним словом до учасників конференції звернулися заступник директора з наукової роботи Інституту славістики ПАН проф. О. Кравовська, присутніх також привітали від Славістичної фундації секретар Я. Банасяк, член Президії З.Е. Рудник-Карватова та від Посольства України в Республіці Польща — радник Микола Ярмолук. Пан Ярмолук відзначив вагомість розвитку міждержавного наукового співробітництва, зокрема контактів між академіями наук, та вручив подяку за великий внесок у розбудову наукових зв'язків між Україною й Польщею від Посла України в Республіці Польща пана Андрія Дешиці д-ру З.Е. Рудник-Карватовій та д.ф.н., проф., Є. Карпіловській.

Наукову програму конференції розпочала **Є. Карпіловська** (Київ) доповіддю *«Перспективи розвитку українського модуля в складі інформаційно-пошукової системи iSybislaw»*. Доповідачка висвітлила стан і невідкладні завдання вдосконалення українського модуля iSybislaw у трьох його складниках: тексти, їхні бібліографічні описи (короткі й укладнені) та українські ключові слова, передусім мовознавчі терміни. Окрему увагу вона приділила створенню нового модуля системи iSybislaw — Банку слов'янської лінгвістичної термінології.

Є. Волкова (Мінськ) у доповіді *«Конфронтативний, порівняльний, зіставний — динаміка термінів і її ілюстрування в ключових словах до бібліографічних записів в iSybislaw»* окреслила репрезентацію обраних термінів у слов'янських наукових лінгвістичних текстах різних періодів та дослідила їхню функціональну вагу в них для оптимізації пошуку відповідних джерел.

Л. Кислюк (Київ) доповідь *«Розбудова парадигматики лінгвістичної термінології в інформаційно-пошуковій системі iSybislaw: погляд користувача»* присвятила обговоренню можливостей використання наявних словників, зокрема тезаурусів, лінгвістичних термінів для побудови й удосконалення класів еквівалентності ключових слів системи iSybislaw. Доповідачка підкреслила важливість врахування різноманітних змістових зв'язків між термінами для створення Банку слов'янської лінгвістичної термінології.

З.Е. Рудник-Карватова (Варшава) за предмет своєї доповіді *«Можливості оптимізації пошуку інформації в системах, що використовують мову ключових слів (на прикладі інформаційно-пошукової системи iSybislaw)»* обрала проблему оптимізації пошуку інформації в iSybislaw з урахуванням

функціональності, активності й повноти подання відомостей про зміст джерел у мові ключових слів цієї системи. Окрему увагу було приділено добору ефективних засобів для формування класів еквівалентності термінів і визначення термінів з найвищою преференцією для позначення певних понять.

Доповідь **Г. Цихуна** (Мінськ) *«Національна специфіка лінгвістичної термінології та уніфікація її поняттєвої бази в славістичній бібліографії»* подала аналіз специфічних лінгвістичних термінів на зразок *інфільтрація, трясанка, суржик* та їхні можливі поняттєві ніші в проектованому банку лінгвістичної термінології. Докладно обговорено роль метафори в слов'янській лінгвістичній термінології та національну, зокрема білоруську та українську, специфіку її проявів.

Докладний огляд часопису «Південнослов'янський філолог», заснованого 1913 р., в доповіді *«Щорічна бібліографія журналу «Південнослов'янський філолог» — огляд її походження, значення для південнослов'янського мовознавства та її потенціал як основи для лінгвістичної бібліографічної бази даних»* здійснила **А. Голубович** (Белград). Доповідачка обстоювала думку, що щорічна лінгвістична бібліографія є найбільш надійним джерелом бібліографічних даних, зокрема про розвиток мовознавчої думки та термінології у Сербії. Аналіз цієї друкованої продукції забезпечує об'єктивність моделювання стану сербської мовознавчої традиції і сучасної практики в цифровому просторі.

Про значення інструментарію ключових слів як зручного інструменту для індексування й пошуку інформації, критерії їхнього добору для повноти пошуку й усунення «інформаційного шуму» йшлося в доповіді **В. Бабіка** (Краків) *«Контроль ключових слів в індексуванні та пошуку інформації»*.

Ю. Бегілова (Братислава) в доповіді *«Бібліометричні індикатори в словацькій лінгвістиці й можливості їх використання»* зосередила увагу на застосуванні методів бібліо- та наукометрії в словацькій лінгвістиці. Автор запропонувала найбільш відомі бібліометричні індикатори й продемонструвала важливість їх для оцінювання якості наукових публікацій.

А. Таран (Черкаси) в доповіді *«Мовна динаміка в джерелах і ключових словах інформаційно-пошукової системи iSybislaw»* порушила питання про потребу впорядкування й уніфікації термінів неології як самостійної лінгвістичної дисципліни сучасної славістики в мові ключових слів системи iSybislaw. Зокрема, підкреслено необхідність урахування змістових відношень між термінами, які засвідчують поглиблену семантизацію певних понять неології.

У спільній доповіді **Я. Банасяка** і **П. Ковальського** (Варшава) *«Оптимізація наукових праць з погляду пошукових систем та позиціонування (англ. ASEO) й збільшення присутності наукової праці у мережі»* порушено проблеми якомога оптимальнішого представлення наукової праці в мережі Інтернет з урахуванням спектру її можливого пошуку й доступу до неї користувачів. Доповідачі наголосили на зростанні ваги такої оптимі-

зації подання наукових джерел для їхнього належного оцінювання в на-укометричних базах.

І. Лучкув (Вроцлав) в доповіді *«Традиція — адаптація — інновація? Навколо проблем еквівалентності граматичних термінів у слов'янських мовах»* зацікавила присутніх проблемами змістової еквівалентності граматичних термінів, зокрема польських, російських та українських, пошуку їхніх відповідників у різних слов'янських мовах. Окрему увагу доповідачка приділила термінам — міжмовним омонімам та можливостям перекладу термінів.

Доповідь **О. Остапчук** (Москва) *«Слов'янська соціолінгвістика в цифровому просторі»* представила формально-семантичні відношення між термінами на позначення соціолінгвістики як наукової дисципліни в інформаційно-пошуковій системі iSybislav. Унявнено як дублетність, так і дедалі більші змістові розходження в таких термінах, потребу в їхній аспектиалізації та відмежуванні від термінології соціології мови.

Я. Вахтарчик (Братислава) в доповіді *«Динаміка мовних норм та її відображення в сучасних лінгвістичних концепціях»* звернула увагу на взаємозв'язок тенденцій розвитку словацької, чеської й польської мов із динамікою їхніх мовних норм. Основним показником літературного стандарту в аналізованих мовах є, на думку доповідачки, критерій мовної правильності.

Л. Ричкова (Гродно) в доповіді *«Спеціалізована мовна база даних на основі текстів регіональних білоруських газет»* ознайомила присутніх із технологією створення корпусу текстів, специфіку якого зумовлюють автентичні тексти інтернет-версій газет Гродненщини, що подають взаємодію білоруської та російської мов.

Доповідь **Ю. Романюк** (Київ) *«Категорія роду дієслівної дії у слов'янських мовах»* присвячено особливостям розбудови категорії родів дієслівної дії в українській мові в зіставленні з польською та російською мовами. Підкреслюючи спільне в структуруванні цієї мовної категорії, доповідачка окрему увагу приділила специфіці її проявів у різних слов'янських мовах, зокрема засобам вираження певних значень роду дієслівної дії.

І. Остапова (Київ) у доповіді *«Індекс друкованих і цифрових словників»* розглянула технології індексування мовної інформації в різних лексикографічних системах, над якими працюють в Українському мовно-інформаційному фонді НАН України. Зокрема, доповідачка продемонструвала можливості пошуку відомостей про мовні одиниці в цифровій версії тлумачного «Словника української мови» в 20 томах.

У спільній доповіді **Д. Благоевої** (Софія), **Р. Тимошука** (Варшава), **В. Сосновського** (Варшава) *«Неофразеологія болгарська, польська та українська і корпуси»* викладено особливості активних фразеологізмів у слов'янських мовах різних груп: південній (болгарська мова), західній (польська мова) й східній (українська мова); визначено джерела поповнення фонду фразеологізмів у трьох мовах та роль корпусних технологій у дослідженні динаміки слов'янської фразеології.

На конференції відбулася плідна конструктивна дискусія з порушених проблем, жвавий обмін думками й інформацією про стан розбудови системи *iSybislaw* та цифрової славістики в слов'янських країнах загалом.

5 жовтня українська делегація відвідала Посольство України в Республіці Польща, де їх привітав радник посла пан Микола Ярмолюк та інші працівники посольства. Під час зустрічі відбулася зацікавлена розмова з дипломатами про перспективи культурного й наукового співробітництва між Україною та Польщею. Конференцію записано на відео, з яким зацікавлені можуть познайомитися за адресою: www.youtube.com/watch?v=. Усі виголошені доповіді невдовзі мають з'явитися друком у спеціальному томі, видання якого здійснить Інститут славістики ПАН.

Статтю отримано 31.10.2018

Alla Taran

Cherkasy National University named after Bohdan Khmelnytsky, Cherkasy

INTERNATIONAL CONFERENCE “LINGUISTICS AND SYSTEMS OF SLAVONIC BIBLIOGRAPHIC INFORMATION — TODAY AND TOMORROW”

The International Conference “Linguistics and Systems of Slavonic Bibliographic Information — Today and Tomorrow” was held in Warsaw on October 4 — 5, 2018. The subject of the reports was not only a theoretical and practical analysis of the systems of Slavonic bibliography, but also general issues of linguistics, lexicography and body linguistics. The reports of the Ukrainian delegation raised the problems of improving the Ukrainian module *iSybislaw*, streamlining and unifying the terms. Other reports analyze various aspects and problems of Slavic linguistics in the digital environment, national peculiarities of the Slavic languages, the need to create a Bank of Slavic linguistic terminology. Interested persons can get acquainted with the materials of the conference on the Internet.

Keywords: *digital Slavic studies, language database, iSybislaw, national module, information retrieval system*

УДК 811.161.2(092)

Вікторія Ліпич

Бердянський державний педагогічний університет, м. Бердянськ

Любов Стівбур

Запорізький національний університет, м. Запоріжжя

НАУКОВЕЦЬ І ВЧИТЕЛЬ — ПЕТРО ІВАНОВИЧ БІЛОУСЕНКО

Професор Білоусенко Петро Іванович належить до плеяди вчителів-наставників, наукових сподвижників, учених-новаторів.

Народився він 28 червня 1948 року в с. Широкий Долині Широківського району Дніпропетровської області у родині Катерини Митрофанівни та Івана Івановича Білоусенків. Рідна Дніпропетровщина, сім'я, шкільні вчителі стали тим підґрунтям, на якому формувалася особистість Петра Іванови-

ча Білоусенка. Закінчив Запорізький державний педагогічний інститут. У студентські роки його цікавило все — від філософії до теорії літератури (зокрема, у «Літературній Україні» була надрукована стаття випускника педінституту Петра Білоусенка «Поезія чи логічна загадка?», яка викликала жваву дискусію серед науковців того часу), але найбільше його приваблювало мовознавство. Роки навчання в університеті були сповнені пізнання глибин рідного українського слова.

Трудова біографія молодого вчителя-словесника П.І. Білоусенка розпочалась у Приазовській середній школі Запорізької області, звідки його на рік забирають до лав збройних сил. Демобілізувавшись, Петро Іванович вчителює у

© В.М. ЛІПІЧ, Л.М. СТВІБУР, 2018

Новоюліївській середній школі Софіївського району на Дніпропетровщині, працює директором Ордо-Василівської середньої школи Софіївського району.

Але, як і за часів студентства, Петра Івановича вабила наука. Він закінчив аспірантуру Київського державного педагогічного інституту, і достроково захистив у лютому 1983 р. дисертацію на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук. З 1985 р. Петро Іванович очолив кафедру української мови Криворізького педінституту. Навчаючись в аспірантурі, П.І. Білоусенко познайомився з видатним істориком української мови Василем Васильовичем Німчуком, який побачив у молодому вченому глибокого знавця історії мови й погодився бути науковим консультантом його докторської дисертації. Відтак з 1989 до 1991 рр. Петро Іванович — докторант кафедри стилістики Київського державного педагогічного інституту імені М. Драгоманова. Докторську дисертацію «Історія суфіксальної системи українського іменника (назви чоловічого роду)» він блискуче захистив у травні 1994 р., працюючи завідувачем кафедри філологічних дисциплін Херсонського державного педагогічного інституту (1993 — 1994).

До стін рідної alma-mater доктор філологічних наук Петро Іванович Білоусенко повернувся в серпні 1994 р.

Завідування кафедрою, виконання функцій декана філологічного факультету поєднував із активною громадською роботою. Під час Помаранчевої революції Петро Іванович без вагань і сумнівів став дієвим учасником запорізького Майдану, а незабаром оголосив страйк на очолюваному факультеті в знак підтримки ідеалів Майдану. Це був приклад руйнування поширеної думки, що народ нічого не вирішує, ні на що не впливає. Під час Революції Гідності професор Білоусенко переймається долею молодих патріотів, трагічними й героїчними водночас подіями на київському Майдані, уболіває за долю країни. У руйнуванні соціальних стереотипів виявились небайдужість, чітка громадянська позиція та особиста людська мужність Петра Івановича Білоусенка.

Згодом відійшло на другий план адміністрування, оскільки справжня велика наука вимагає повної самовіддачі, подеколи й самопожертви. Адже наукова робота потребує наполегливості: із величезного масиву того, що доводиться зібрати, перечитати, у пригоді стає лише мізерна частина. Тому науковці — «золотошукачі», які пересіюють тонни руди заради маленької вартісної крупинки. «Забудьте про все, відстороніть усі поточні справи, займіться наукою, заглибтесь у проблему з головою», — настановляв Петро Іванович молодих дослідників-початківців, тим самим формулюючи і своє наукове та життєве кредо.

Непростий, многотрудний, але напрочуд світлий і успішний шлях науково-педагогічної діяльності професора П.І. Білоусенка — це послідовне утвердження вагомості та значущості науки про мову, любові до українського слова, прагнення осягти його глибочінь. Численні наукові праці вченого — статті, посібники, монографії, методичні рекомендації — мають широку аудиторію: від учнів і вчителів середніх шкіл, гімназій, коледжів до

студентів, викладачів вишів, науковців. За кожним написаним словом знаного й шанованого мовознавця — енциклопедична обізнаність, виняткова точність, науковість і вишуканий стиль, притаманний дослідникові.

Великої ваги надає Петро Іванович проблемам викладання української мови. Він став ініціатором та організатором створення оригінального посібника «Методика викладання української мови: Практичні та лабораторні заняття» (1991 р.), за яким навчаються студенти філологічних факультетів. Напрямки його науково-методичних пошуків пов'язані з удосконаленням виховної роботи під час вивчення української мови, розвитком образного мислення та зв'язного мовлення школярів. П.І. Білоусенко започаткував написання низки посібників для вчителів та учнів зі згаданих проблем. У багатьох виданнях він керівник авторських колективів: «Збірник текстів для переказів з української мови. 1 — 3 класи» (1984 р.), «Виховна робота на уроках української мови» (1986 р.), «Диктант на п'ять без правил» (1997 р.), «Матеріали з розвитку зв'язного мовлення для I — IV класів» (1999 р.). Учений-методист розробив принципово нові форми роботи з учнями, згодом описані в ряді посібників для вчителів та у статтях провідних методичних часописів: «Проблемно-ситуативні завдання на уроках української мови» (1992 р.), «Роздавальний матеріал з розвитку зв'язного мовлення (проблемно-ситуативні завдання)» (1999 р.), «Проблемно-ситуативні завдання — у підручнику з української мови» (2000 р.) тощо. Викладаючи тривалий час курс історичної граматики, Петро Іванович написав серію навчально-методичних посібників з цієї дисципліни.

У вітчизняному та східнослов'янському мовознавстві ім'я професора П.І. Білоусенка нерозривно пов'язане з історією української мови, зокрема історичною дериватологією. Знайомство з науковим доробком Петра Івановича, будь-яка розмова з ним на фахові теми засвідчують: для цієї людини найцікавіше, що тільки може бути в мові, — то історичні джерела і факти, етимологічні, семантичні та словотвірні особливості, які дають змогу зануритись у найдавніші часи існування української мови, починаючи з праслов'янського періоду. Розвідки Петра Івановича про становлення словотвірної системи української мови вирізняються високою науковою точністю, глибоким та всебічним аналізом, обґрунтованістю. Серед фундаментальних робіт професора — «Історія суфіксальної системи українського іменника (назви осіб чоловічого роду)» (1993 р.), «Нариси з історії українського словотворення (суфікс *-иця*)» (2002 р.), «Нариси з історії українського словотворення (суфікс *-ина*)» (2009 р.) у спів-авторстві з В.В. Німчуком та ін., у яких на великому фактичному матеріалі вперше у вітчизняному мовознавстві здійснено комплексний аналіз динаміки афіксальних морфем, історії формування і становлення дериваційних підсистем українського іменника із застосуванням розроблених принципів словотвірного аналізу на різних етапах розвитку української мови від давнини до сучасності. Професор П.І. Білоусенко — автор понад 150 наукових та науково-методичних праць, що мають високий індекс цитування на вітчизняних і закордонних лінгвістичних теренах.

Результатом діяльності Південноукраїнського наукового історико-дериватологічного центру при Запорізькому національному університеті, заснованому й очолюваному впродовж багатьох років професором П.І. Білоусенком, є не лише згадані праці, а також доробок його учнів. Зокрема, у започаткованій шість років тому серії «Нариси з історії українського словотворення» побачили світ монографії його колишніх аспіранток, а нині — к. філол. н., доц.: у 2007 р. — монографія В.М. Ліпич; 2010 р. — колективна монографія «Нариси з історії українського словотворення (іменникові конфікси)»; у 2014 р. — монографія В.М. Ліпич і Н.М. Правди, присвячена композитно-суфіксальній деривації іменників української мови.

Значну увагу мовознавець приділяє історії українського прислівника, виявленню національно-самобутніх рис цієї відносно молодшої частини мови. Дослідник визначає критерії розмежування адвербіалізації та деривації у виявленні словотвірного ядра й периферії прислівника на різних етапах його розвитку, вивчає зв'язок синтаксису і словотворення.

Історичні студії дериватолога були помічені в наукових колах української діаспори: у 2001 р. Петра Івановича нагороджено грамотою Товариства української мови ім. М. Грушевського Сполучених Штатів Америки.

П.І. Білоусенко — голова спеціалізованої вченої ради із захисту кандидатських дисертацій (Запорізький національний університет), член координаційної ради з проблем дослідження української мови та спеціалізованої вченої ради з захисту докторських дисертацій (Інститут української мови НАН України). Упродовж 6 років (1998 — 2004) він працював в експертній раді Вищої атестаційної комісії з питань мовознавства.

Петро Іванович тривалий час був головою журі Міжнародного конкурсу з української мови імені П. Яцика в Запорізькій області, а також головою журі Малої академії наук (секція української мови).

Професор П.І. Білоусенко — член редакційних колегій кількох фахових часописів: «Вісник Запорізького національного університету», «Нова філологія» (м. Запоріжжя), «Філологічні науки» (м. Суми), «Українське мовознавство» (м. Київ), «Мова та історія» (м. Київ), а також видання Інституту української мови НАН України «Українська мова». У 2004 р. він створив навчально-наукову лабораторію українознавчих студій, і вже сьогодні її співробітники завершують роботу над першим томом хрестоматії з історії української літературної мови.

За наукову, освітню й просвітницьку діяльність, вагомий внесок у розбудову Української держави професор П.І. Білоусенко був нагороджений знаком «Відмінник освіти України» (2000 р.) та орденом «За заслуги» III ступеня (2006 р.).

Знаний і шанований у наукових колах дослідник, Петро Іванович водночас — неперевершений, віртуозний у своєму артистизмові лектор і мудрий науковий керівник. Йому притаманний уроджений аристократизм, який проявляється в усьому: манері одягатись, висловлюватись, поводитись із колегами й студентами. Він має дар бути рівним і водночас недосяжним, таким, на якого прагнеш рівнятися, подібним до якого намагаєшся стати.

Кожен, хто пройшов школу професора Петра Івановича Білоусенка, удячний йому не просто як науковому керівникові, а і як Учителеві, який щедро ділився і ділиться своїми знаннями, досвідом, ідеями, навчає любити науку, бути впевненим у своїх силах, не боятися помилок і труднощів, наполегливо прямувати до своєї мети. Він, як лагідний і турботливий батько і щирий друг, ставиться до своїх учнів, аспірантів, докторантів, колег. Завжди уважний, завжди готовий вислухати, зрозуміти, допомогти і словом, і ділом.

Студенти, які писали в нього наукові роботи, не раз ставали переможцями всеукраїнських конкурсів, друкували статті у фахових часописах. Якщо говорити про аспірантів Петра Івановича, то він, починаючи з 1996 р., «висвятив» 14 кандидатів наук. Із-поміж них — його колишні студенти І.О. Іншакова, К.А. Качайло, О.В. Меркулова, Г.М. Волинець, а також ті, кому вже по закінченні вишу випала честь писати дисертацію у відомого й знаного в Україні та за її межами професора, — Т.Г. Біленко, С.В. Воропай, В.М. Ліпич, О.М. Максимець, С.П. Семенюк, Т.В. Сіроштан, Б.Р. Стецюк, Л.М. Стовбур, А.І. Тернова, О.Ф. Тилик. Віднедавна на кафедрі української мови Запорізького національного університету відкрилась докторантура, першими випускниками якої стали колишні аспіранти професора Білоусенка.

Учні Петра Івановича працюють у багатьох закладах вищої освіти України, обіймають відповідальні адміністративні посади, продовжують і розвивають славні традиції наукової історико-дєриватологічної школи свого керівника й залишаються безмежно вдячними своєму Вчителеві.

У рік славного ювілею випускники школи Великого Майстра, колеги щиросердно вітають Петра Івановича Білоусенка — відомого вченого і справжнього громадянина, мудрого, досвідченого наставника і толерантного керівника, надзвичайно добру, чуйну, інтелігентну людину, доктора філологічних наук, професора і бажають прихильності Долі до нього та родини, Божого благословення на всі його задуми й починання.

Статтю отримано 20.06.2018

Viktoriya Lypych

Berdyansk State Pedagogical University, Berdyansk

Lyubov Stovbur

Zaporizhzhya National University, Zaporizhzhya

SCIENTIFIC AND LIFE EYES OF PROFESSOR PETRO IVANOVICH BILOUSENKO

The article is devoted the anniversary of the prominent Ukrainian linguist Petro Bilousenko. The basic stages of biography and scientific achievements of person whose anniversary be celebrate are there expounded in this article. Informed also that professor Bilousenko is large teacher, tutor of young people, wonderful man.

Keywords: professor Bilousenko, anniversary, scientific school, monographs, teacher, tutor, students.

ЗМІСТ

Дослідження

Світлана Соколова, Оксана Данилевська

Мовна ситуація в школах України **3**

Святослав Вербич

Українська академічна ономастика: минуле, сьогодення, майбутнє **28**

Людмила Туровська

Макро- та мікроструктура термінологічного словника тлумачного типу **40**

Марина Ткачук

Діалектна мова і нормативна лексикографічна практика **54**

Марія Шведова

Динаміка синтаксичних конструкцій на позначення місця при дієсловах руху: корпусне дослідження **67**

Любомир Сегін

Українська пунктуація: здобутки, проблеми, перспективи опису та кодифікації **80**

Іван Сабадош

Джерела формування сучасної наукової ботанічної номенклатури української мови **92**

Ірина Єфименко

Ойконімікон Донеччини (становлення та розвиток) **106**

Огляди та рецензії

Юлія Романюк, Юлія Вознюк

Переклад як образ України в слов'янському світі. Рецензія на зб. наук. праць: *Ukrajinsky jazyk a kultúra v umeleckom a odbornom preklade v stredoeurópskom priestore* (Українська мова і культура в художньому та технічному перекладі в центральноевропейському просторі). Пряшів, 2018. **120**

Олена Маленко

Соссюр VS Соссюр: крізь час у пошуках лінгвістичної істини. Рецензія на мон.: *Оксана Просняк*. Фердинанд де Соссюр: деміфологізація концепції. Харків: Харківське історико-філологічне товариство, 2018. **124**

Галина Сікора

З Україною в серці. Рецензія на зб.: *Тамара Льоннгрен, Наталія Хобзей*. Слов'янський світ Олафа Брока за матеріалами доповідей семінарів до 150-річчя від дня народження першого професора слов'янських мов Університету Осло. Львів, 2018. **129**

**Незабутні
імена**

Тетяна Ястремська
Світлої пам'яті Наталі Василівни Хобзей
(24.05.1964 — 21.08.2018) **134**

Євгенія Карпіловська
Історія науки крізь життєпис ученого: Ніна Федорівна Клименко
(22.10.1939 — 30.08.2018) **137**

**Наукова
хроніка**

Олена Дюндик
Міжнародна наукова школа-семінар «Метамови словників різних
типів: будова та застосування» **148**

Олег Баган
Пам'яті Беринди і його доба: культурософські уроки **152**

Алла Таран
Міжнародна наукова конференція «Мовознавство і системи
славістичної бібліографічної інформації — сьогодні й завтра» **158**

Ювілеї

Вікторія Ліпич, Любов Стовбур
Науковець і вчитель — Петро Іванович Білоусенко **163**

**Відомості
про авторів**

172

CONTENTS

Researches

Svitlana Sokolova, Oksana Danylevska

Language situation in Ukrainian schools **3**

Sviatoslav Verbych

Ukrainian Academic Onomastics: Past, Present, Future **28**

Lyudmila Turovska

Macro- and microstructure of terminological explanatory dictionary **40**

Maryna Tkachuk

Dialectal language and normative lexicographic practice **54**

Maria Shvedova

Historical change of the syntactic patterns denoting path with verbs of movement: a corpus-based study **67**

Liubomyr Sehin

Ukrainian punctuation: achievements, problems, perspectives in specification and codification **80**

Ivan Sabadosh

Sources of formation of modern scientific botanical nomenclature in Ukrainian Language **92**

Iryna Yefymenko

The Donetsk oiconymicon (making and the development) **106**

Book review

Iuliia Romaniuk, Yulia Vozniuk

Translation as an image of Ukraine in the slavic world.

Review of the collection of scientific works "Ukrainian language and culture in artistic and special translations in the Central European space". Prishov (Slovakia), 2018 (in Slov.). **120**

Olena Malenko

Saussure VS Saussure: through time in search of linguistik truth.

Book review on: *Oksana Prosiannyk*. Ferdinand de Saussure: demythologization of the concept. Kharkiv: Kharkiv Historical and Philological Society, 2018 (in Ukr.). **124**

Galyna Sikora

With Ukraine in the heart. Review of the book: *Tamara Lonnghren, Natalia Khobzei (eds.)*. Slavonic world of Olaf Broch: Collection book based on the materials of the materials of the reports presented during the seminars devoted to 150 years from the day of birth of the first professor of the Slavic languages of the University of Oslo. Lviv, 2018 (in Ukr.). **129**

**Unforgettable
names**

Tetyana Yastrems'ka
In the Loving Memory of Nataliya Khobzei
(24.05.1964 – 21.08.2018) **134**

Ievgeniia Karpilovska
The history of science through the biography of scientist:
Nina Fedorivna Klymenko (22.10.1939 – 30.08.2018) **137**

**Science
chronicle**

Olena Diundyk
The international scientific school-seminar “Metalanguages
of the dictionaries of different types: structure and use” **148**

Oleg Bahan
The Age of Pamva Berynda: Culturesophocal Lessons **152**

Alla Taran
International Conference “Linguistics and Systems
of Slavonic Bibliographic Information – Today and Tomorrow” **158**

Anniversaries

Viktoriya Lypych, Lyubov Stovbur
Scientific and life eyes of professor Petro Ivanovich Bilousenko **163**

Contributors

172

Відомості про авторів

БАГАН Олег Романович, доцент кафедри української літератури та теорії літератури, Дрогобицький державний педагогічний університет ім. Івана Франка

ВЕРБИЧ Святослав Олексійович, доктор філологічних наук, старший науковий співробітник відділу історії української мови та ономастики, Інститут української мови НАН України

ВОЗНЮК Юлія Олександрівна, аспірантка відділу лексикології, лексикографії та структурно-математичної лінгвістики, Інститут української мови НАН України

ДАНИЛЕВСЬКА Оксана Миколаївна, кандидат філологічних наук, старший науковий співробітник відділу стилістики, культури мови та соціолінгвістики, Інститут української мови НАН України

ДЮНДИК Олена Андріївна, кандидат філологічних наук, молодший науковий співробітник відділу лексикографії та структурно-математичної лінгвістики, Інститут української мови НАН України

ЄФИМЕНКО Ірина Вадимівна, кандидат філологічних наук, старший науковий співробітник відділу історії української мови та ономастики, Інститут української мови НАН України

КАРПІЛОВСЬКА Євгенія Анатоліївна, доктор філологічних наук, професор, завідувач відділу лексикології, лексикографії та структурно-математичної лінгвістики, Інститут української мови НАН України

ЛІПІЧ Вікторія Миколаївна, кандидат філологічних наук, доцент, проректор з науково-педагогічної роботи, Бердянський державний педагогічний університет

МАЛЕНКО Олена Олегівна, доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри українознавства і лінгводидактики, Харківський національний педагогічний університет імені Г.С. Сковороди

РОМАНЮК Юлія Віталіївна, кандидат філологічних наук, старший науковий співробітник відділу лексикології, лексикографії та структурно-математичної лінгвістики, Інститут української мови НАН України

САБАДОШ Іван Васильович, доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри української мови, Ужгородський національний університет

СЕГІН Любомир Васильович, доцент кафедри української мови та літератури, Донбаський державний педагогічний університет, м. Слов'янськ

СІКОРА Галина Вікторівна, кандидат філологічних наук, молодший науковий співробітник відділу діалектології, Інститут української мови НАН України

СОКОЛОВА Світлана Олегівна, доктор філологічних наук, професор, провідний науковий співробітник відділу стилістики, культури мови та соціолінгвістики, Інститут української мови НАН України

СТОВБУР Любов Миколаївна, кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови, Запорізький національний університет

ТАРАН Алла Анатоліївна, кандидат філологічних наук, доцент кафедри українського мовознавства і прикладної лінгвістики, Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького

ТКАЧУК Марина Миколаївна, кандидат філологічних наук, науковий співробітник відділу діалектології, Інститут української мови НАН України
ТУРОВСЬКА Людмила Володимирівна, кандидат філологічних наук, старший науковий співробітник відділу граматики та наукової термінології, Інститут української мови НАН України

ШВЕДОВА Марія Олексіївна, кандидат філологічних наук, доцент кафедри російської мови і літератури, Київський національний лінгвістичний університет

ЯСТРЕМСЬКА Тетяна Олександрівна, кандидат філологічних наук, заступник директора з наукових питань, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, м. Львів